MSS No. 370 K Subject Religion

Name of MSS श्रीमद् भागवत; भावार्थ दीपिका सहित

Author

Period Folios 152

Script Devnagri Source Prithipal Singh

Missing Folios

भा.र. ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमः श्रीपरमहंसस्वामिदितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासा
पू.टी. य श्रीरामाय विनयेनपरानंदकृष्णपादरजःस्रजः याधृता मूर्ध्नि जायंते मेरुहादिमहास्रजः १ उक्तेकर्त्रि
श्रद्धाध्यायेमुक्तिरेकादशेततः जायतेयेतिहासोद्येः समासव्यासरूपतः २ नारदोवसुदेवाय समासेनव्य
वर्णयत् भगवानुद्धवायार्थ्यविस्तरेणोपपत्तिभिः ३ तत्रतुप्रथमेध्यायेयदुवंशस्यसंक्षयः उपस्थितोवि
प्रगायमाणालब्धपरेशातः ४ प्रवृत्तिनः परानंदकृष्णक्रीडानुवर्णितः तन्निवृत्त्यापरानंदपदारोहोत्रव
र्ण्यते ५ एवंतावद्दशमस्कंधेभूभारावतारणाय निजविभूतिविभूषितयदुवंशस्ययदुवंशावतारेण सक दि
लसुरगणस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य तदुचितप्रवृत्तिविरुद्धेन तत्कृत्वणा निपरापरेषामानंदकारणक्रीडा
निरूपिता अथेदानीमुपपादितयोगमायावैभवस्य भक्तानामात्मतत्त्वोपदेशार्थं वक्रीडार्थं भूतलेप्यव
तारितोवाधिकारिणस्सुरगणानामौपशलापदेशेन तत्त्वधिकारिपदप्रापणपूर्वकं चब्रह्मायद्रुयदास्यनिजप
पा५ दारोहोनिरूप्यते तत्रकुरुतेचयाषामविरक्तस्यवसुदेवस्यकर्मणाकर्मनिर्हारोपायमायुनिरूपितः यज्ञद्र
यात्मविनेनमुक्तेनेज्यतपूरुषरत्यादिना तनेवविशुद्धसत्वस्य श्रीकृष्णरामोपरमेश्वरत्वेनज्ञानवतः ष
ड्भोनत्यनाध्याये श्रीकृष्णेनात्मतत्त्वमुपदिष्टवद्वावः समवेतार्थंतानेनतदुपमन्महे यत्नःपुत्रान्समुद्दि
श्यतत्त्वग्रामस्त्वदाहृतनेरत्यादिना नचविषयभोगतिसंध्येनपुनस्तिरोहितमासीत् ततेवदानीनारदमुखे
नतत्त्वप्राप्तधानुपचाध्यायेनिरूप्यते तत्रतुप्रथमेध्याये वैराग्योत्पादनाय यदुकुलस्य ब्रह्मशापापदेशेनान्यत्र।

निर्हारोयथास्यात्तदुच्यतां इत्येवकर्मयोगंपृष्टवतोनारदादिभिःकर्मयोगाति
रूपितः कर्मणाकर्म ५

विषयसुखोनामप्यनिष्टत्वप्रतिपाद्येनेनतत्त्वतर्भिर्निमित्ताजायेनेत्यसंवादेनसपरिकरपरमतत्त्वनिरू
पणं ततः षष्ठेभगवदुद्धवसंवादप्रस्तावः तत्रस्वयोर्विज्ञान्याउद्धवप्रतिभगवतस्तत्त्वनिरूपणं ततोदृष्ट्वा
मौसलक्रीडैत्येवमेकत्रिंशताध्यायैरेकादशस्कंधस्यप्रवृत्तिः तस्यचयथामतिव्याख्यानमारभ्यते तत्रा
मौसलप्रसंगार्थंप्रश्नंस्कंधार्थमनुवदतिश्लोकद्वयेन कृत्वेति अवतारयत् अवतारयदित्यागमो
दृश्यः जनविश्वेगावतरे अतिशीघ्रंहिंसापर्यवसायिनमित्यर्थः कलिकलहः १ एतद्दिव्याणि ये
कोपिताइति सपत्नैर्द्यूतधनादिभिः कोपिताः कोपकारिताः सुवक्ष्ययाभवति तथावक्ष्यमाणानि

बादरायणिरुवाच कृत्वादैत्यवधं कृष्णः सरामोयदुभिर्वृतः भुवोवतारयद्भारं जविष्ठं
जनयन्कलिं १ येकोपिताः सवक्ष्यपांडुसुताः सपत्नैर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्ता ॥
न् कृत्वानिमित्तमितरेतरतः समेतान् हत्वान्नृपान्निरहरत्क्षितिभारमीशः २ ॥

यर्थः तदेवाह द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिरिति द्यूतंकपटद्यूतंहेलनंतावज्ञाकचग्रहणंदुःशा
सनेनद्रौपद्याः केशाकर्षणंएतानिआदिर्येषांगरदानजतुगृहदाहादीनांतैः कृत्वायेकोपिताः तान्पांडुसु
तानिमित्तीकृत्वाइतरेतरतः उभयोः पक्षयोः समेतानमिलितान्नृपान्हत्वाक्षितेर्भारंनिरहरत्जहार य
द्वा येकोपिताः येस्वकोपिताः तानितरेतरतः परस्परंनिमित्तीकृत्वान्यत्वपः यत्तावत्स्वकरैदैत्याः हतता
दयः तानस्वयमेवहतवान् येतदैत्याः वापवर्ग्यमाश्रिताः तान्परस्परंनिमित्तविधायहत्वाभूभारम

पद्मतत्त्वनिर्णयः ५ ॥

भा.ए. अपिच भूभारेत्यादि अन्याप्यभूवो भारभूता राजपृतनाः सेनाः राजानश्च तेषां पृतनाश्चेति वा स्वबाहुभिर्गुप्तै
टी. पौरहितैर्यदुभिर्विदाहारिष्कुलेन निरस्य हत्वा बाहुभिरिति बहुवचनं वलं तथा च भुजा भीमादिश्चेण नन्वेव
१ कृतान्यपि कीर्षिती निन्नात्वा कथं तत्स्थितं कृष्णाय यादवानुद्दिश्य तिन्नाह अप्रमेयः प्रमातुमशक्यः चि
2 तामाह मन्येहति नन्वतिवितर्के अवने र्भूमेर्भारो यद्यपि लोकप्रतीत्या गतः तथाप्यहमगतमेव
मन्ये यस्मात् अविषह्यमसोढुमशक्यं यादवकुलमिदमने नैव स्ववशत्वात् स्वयं हन्तुमनुचितमिति
भूभारराजपृतना यदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्ववाहुभिरचिन्तयदप्रमेयः मन्ये ऽवनेर्नन्नु गतोऽप्यगतं
न हि भारं यद्यादवं कुलमहो अविषह्यमास्ते १ नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत्कथंचिन्मत्संश्र
यस्य विभवोन्नहनस्य नित्यम् अन्तः कलिं यदुकुलस्य विधाय वेणुस्तम्बस्य वह्निमिव शान्तिमु
पैमि धाम २ एवं व्यवसितो राजन्सत्यसंकल्प ईश्वरः शापव्याजेन विप्राणां संजह्रे स्वकुलं
विभुः ३ तर्हि हरस्यमन्येभ्यः पात्यतां तत्राह नैवेति अन्यतः देवादिभ्यो यादवकुलस्य परिभवस्तिर
स्कारो नभवेत् कुतः मत्संश्रयस्य मां संश्रयतीति मत्संश्रयं कुलं तस्य किंच नित्यं विभवो वैरहनस्य विभ
वैर्गजतुरगादिभिः उच्छ्रूनबलस्य यद्वा तर्हि इदं किमिति सहनं कर्त्तव्यं तत्राह विभवो न हननेऽस्मीति तस्मादेव
कीयाम्यीदृ अंतः कलिमिति शान्तिमुपरामं पेमि वेणुमानस्त्वमितिथ्यैव वंशमानवन्हासमुपेष्यामि न
दनन्तरं धाम वैकुण्ठाख्यमुपैष्यामीत्यर्थः ४ व्यवसितः कृतनिश्चयः सञ्जह्रे उपहृतवान् ५ ॥

2A

नदेवमवतारप्रयोजनं सर्वं संपाद्य स्वं लोकं जगामेत्याह श्लोकद्वयेन स्वमूर्त्येति लोकानां लावण्यस्य निर्मु-
क्त्या गोपनं यामपेत्य लोके पुलावण्यं नास्तीत्यर्थः यद्वा लोकेभ्यो लावण्यस्य निर्मुक्तिर्दानं यतः यस्तत्पदं
णा लोकालावण्येनेतोभवतीत्यर्थः तयोस्वमूर्त्या नृणां लोचनमाच्छिद्य आकृष्य ततो ऽन्यत्रावलोकमा-
लोचनस्याप्रवृत्तेः तथास्वगीर्भिस्ताभिः स्मरतां चित्तमाच्छिद्य तथा पदैः स्वचरणचंक्रमितैः तानि पदानीक्षतां
मीक्षमाणानां अन्यत्र गमनादिकाः क्रियास्ताच्छिद्य तदीक्षितानां तानीमे वेषा चत्वारादिमश्रुतीः स्वकनिष्ठाकृ-

स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोचनं नृणां गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रिया ६ आ-
च्छिद्य कीर्तिं सुश्लोकां वितत्य ह्यञ्जसा नु कौ तमोऽनया तरिष्यन्तीत्यगात्स्वं पदमीश्वरः ७ राजोवा-
च ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनां विप्रशापः कथमभूद्वृष्णीनां कृष्णचेतसां ८ यन्नि-
मित्तः स वै शापो यादृशो द्विजसत्तम कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे ९

वेत्यर्थः ६ किंच इत उपरि जनिष्यमाणानां स्मरतां नराणां कौ पृथिव्यां शोभमानाः श्लोकाः सुश्लोकाः का-
व्यानि यस्यास्तां कीर्तिं वितत्य विस्तार्य अनया कीर्त्या अञ्जसा सा विनैव तु निश्चितं तमस्तरिष्यन्तीत्यभिप्रेत्य ईश्व-
रः स्वपदस्थानमगादिति ७ ननु अब्रह्मण्येभ्यः अवदान्येभ्यो वा असेवकेभ्यो वा विप्राः कुप्यन्ति न तु स्वपा-
लनतश्चेत्याह ब्रह्मण्यानामित्यादिना किंच कोपे जातेऽपि कृष्णचेतसां कथमभूत् कथमाउस्पृशेदित्य-
र्थः ८ अतः स्पृष्टस्य निमित्तस्याभावात् निमित्तं पृच्छति यन्निमित्त इति एकात्मनामेकचित्तानां के

श्रीभा० ए० टी० ५

भा०प०
टी०
७

ईश्वरेछैवात्र निमित्तमित्याह ईरयतीति विभुरिति सकलानां सुंदरवस्तूनां सन्निवेशो विन्यासविशेषो यस्मिन्तत्
द्वपुर्विभ्रन्नहि किमिति सोऽस्योरिविषयपरः न स्वमंगलकर्माचरन् नन्विकयापि कामनया न स्वात्मका
मः तर्हि किमिति कर्माचरति धामहारवन्यायेन स्वगृहस्थाश्रमाणां गृहस्थाश्रमिणां कर्मचर्यारक्षि
तमित्यर्थः ननु किं नाम कामस्य गृहस्थाश्रमिणां कर्मणि वाननयाह उदारकीर्तिः बहुफलप्रदा कीर्तिर्यस्य।
सः कीर्तिर्विना नार्थमित्यर्थः एवं परमेश्वरेण वर्तमानेन पवकुलसंहृते तेनमे भवन् तस्य रेतोऽस्थितः कु
शुकत्वात्व विभुर्वपुः सकलसुंदरसन्निवेशा कर्माचरन्नपि स्वमंगलमात्मकामः आस्थायया
मस्तमाणाउदारकीर्तिः संहृते तेनस्त्रकुलस्थितिकृतये शेषः ९ कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमंग
लानि गायत्रुजगत्कलिमलापहराणि कृत्वा कालात्मनापि वसता यदुदेवगेहे पिंडारके समुपा
मन्मुनयो निसृष्टाः ११ विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृगुरंगिराः कश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो
मेभूभारहरणोपायस्यमः १० ईश्वरोभ्रूयोऽस्थितेत्रह्मशापनिमित्तेन वक्ष्यमाह कर्माणीति कर्माण्येभा
हृताः कर्माणि कृत्वा निसृष्टाः मुनयः पिंडारकसमागमन्निमित्वत्वयः निसृष्टाः प्रस्थापिताः एवं कापु।
दारकीर्तिं वितत्य कर्माणि विशिनष्टि पुण्यनिवहानीत्यादित्रिभिः पदैः कानिचिदसमेधादिकर्मा
णि पुण्यमेव जनयंति पुत्रोपलालनादीनि तत्तत्कालसुखमेव कुर्वंति प्रायश्चित्तादीनि तु पापमे
व हरंति एतानि तु सर्वतो मंगलानीत्याह पुण्यनिवहानि कीर्तनेनापि नापुण्यानि निवहंति प्रापयंतीति

3A

उपसंगृह्य पादयुग्मं कृत्वा १३ प्रश्रयप्रकारमाह द्वयेन नैवेण पितेवेति देव्यामोघदर्शना: विप्रा: पप्रच्छुर्नवं
वीणार्मिणि १४ व: पुत्रजान्मा ता ह्यपृष्टं विलज्जती लज्जमाना त्रास्मिन्मुखेन पृच्छति प्रसोष्यतीत्यास तत्र प्रसवा
किंस्वित्सजनयिष्यति कन्यां वा पुत्रं वा तत्तन्नस्त्वं ब्रूत १५ प्रत्यक्षा: वचिता: १६ नास्मिन्नुदरे प्रत्ययमस्ये
क्रीडनस्या तु पुत्रस्य कुमारायं तु नंदना: उपमाद्रूपपप्रच्छुर्विनीता विनीतवत् १३ नैवेण पित्वा
स्त्रीवेषो: मां वैनावचतीमुने पप्रच्छुनिवौ विप्रा: प्रतेवंत्म: सितेदगा: १४ प्रश्रुविलज्जती।
सा ता नब्रूतामोघदर्शिना: प्रसोष्यति पुत्रकामा किंस्वित्सजनयिष्यति १५ एवं प्रत्यक्षामनय।
स्ता नूत्रु: कुपिता नृप जनयिष्यति वो मंदा मुशलं कुलनाशनं १६ तच्छ्रुत्वा ते तिमिचसा विम्र
च्यमहमोदरं मां वस्य दरमुसलसिन्मुशलं वेल्लयमस्य १७ किं कृतं मदभाग्यैर्न: किं वदिष्यन्ति
नो जना: इति विह्वलिता गेहानाराय मुशलं यपु: १८ तच्चोपनीयमदसिपरिक्रानमुखे श्रिय:
राज्ञश्चावेदयांचक्रु: सर्वयादवमंत्रिणे १९ श्रुत्वा मोघविप्रशापं दृष्ट्वा च मुशलं नृप विस्मिता भय
सत्रस्ता वसूवुर्द्वारकौकस: २० तच्चूर्णयित्वा मुशलं यदुराज: सआहुक: समुद्रसलिले प्रास्यल्लो
हं चास्यावशेषितं २१ कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील्लोहं चूर्णानि तरलैस्तत: उह्यमानानि वेलायां लग्नान्यासं।
हमप्य २२ मरभार्यर्न: त्रुसामि: किमेतत्कृतन: त्रुसाम्लिं वदिष्यतीति विह्वलिता: संतो मुशलमादाय गेहान
तैस्तु उपसेनायनतश्रीकृष्णाय १९ २० आहुक: उग्रसेन: सोऽपि श्रीकृष्णसमक्षं वपासमनप्रतिमवाप त्रस्यम

[illegible]

भा॰ए॰ ग्रस्तैर्मत्स्यैः सह शाल्यैर्यारोधे २२ ज्ञाताः सर्वार्था येन सः ईश्वरोपि समर्थोपि सन्नन्यथा कर्तुं नैच्छत् किं त्वन्व
टी॰ मोदत यतः कालरूपी २४ इति भावार्थदीपिकायामेकादशे प्रथमोध्यायः १ द्वितीये निमिजायन्तेयसंवादेन नारद
५ दः धर्मान्भागवतान्भक्त्या वसुदेवाय पृच्छते १ अभीक्ष्णं प्रस्थापितोपि पुनः पुनरवात्सीदित्यर्थः नन्व
नारदस्य दक्षशापादेकत्र वासः संभवति तत्राह गोविन्दभुजगुप्तायामिति तत्स्यापमना
मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैः जालेनान्यैः महार्णवे तस्योदरगतं लोहं स शल्ये लुब्धकोऽकरोत् २२ भ
गवान्ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोपि तदन्यथा कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत २४ इति श्रीभा
गवते एकादशस्कन्धे प्रथमोध्यायः १ शुक उवाच गोविन्दभुजगोप्तायां द्वारवत्यां कुरूद्वह अ
वात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः १ को नु राजन्निन्द्रियवान्मुकुन्दचरणाम्बुजं न भजे
त्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः २ तमेकदा तु देवर्षिं वसुदेवो गृहागतं अर्चितं सुखमासीन
मभिवाद्येदमब्रवीत् ३ वसुदेव उवाच भगवन्भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनां कृपणानां यथा
दैः प्रभावदेहत्यर्थः कृष्णोपासने लालसमौत्सुक्यं यस्य सः १ यद्वा जनेभ्यः कृष्णनामपीदृशमौत्सुक्यं तत्को
न्वित्याह कोन्विति इन्द्रियवानिति इन्द्रियवत्त्वमात्रमेव यत्राधिकारी विशेषणमित्यर्थः स
र्वतः सर्वत्रापि लोके मृत्युर्यस्य सः २ ३ यथा पित्रोर्मातापित्रोरागमनमपत्यानां स्वस्तये मङ्गलाय त
था च उत्तमश्लोकस्य वर्त्मभूतानां महतां यात्रा कृपणानां स्वस्तये तथा भगवद्रूपस्य भगवतो यात्रा

4A

देवैरपि महतामुपमानमनुचितमित्याह भूतानामिति देवानां चरितमनिष्टवृष्ट्यादिना भूतानां दुःखाया
पि भवति त्वादृशां तु यासहृषानां अच्युत आत्मा येषां तेषां ५ किंच सर्वे कुर्वन्तोपि देवा भजनानुसारेण
कुर्वन्ति न तथा साधव इत्याह भजन्तीति छायेव यथा पुरुषो यावत् करोति तावदेव न स च्छायापि ता
था कर्मसचिवाः कर्मसहायाः ६ तदेवं यद्यपि श्रीभगवत आगमनमात्रेणैव वयं कृतार्थाः तथापि

भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च सुखायैव हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्मनां ५ भजं
ति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान् छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ६ ब्रह्मंस्तथा
पि पृच्छामो धर्मान्भागवतांस्तव यान् श्रुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्यते सर्वतो भयात् ७ अहं किल
तं र १ पुरानन्तं प्रजार्थो भुवि मुक्तिदं अपूजयं न मोक्षाय मोहितो देवमायया ८ यथा विचित्रव्यस
पंक्ति ११ नाद्भवद्भिर्विश्वतोभयात् मुच्येम ह्यञ्जसैवाद्धा तथा नः शाधि सुव्रत ९ शुक उवाच राजन्नेवं
कृतप्रश्नो वसुदेवेन धीमता प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरेः संस्मारितो गुणैः १०

पृच्छामः न वेत्ति न वयं धर्मैः प्रसन्नो भगवान् न तानीत्यर्थः ७ ननु त्वन्तोपि किमन्योपि भगवत्प्रसाद
पात्रमस्ति नेत्याह अहं किलेति भुवि प्रजार्थोऽजयं सुतलाभप्रयोजनः सन् पूजितवान् किलेति स्मृतौ
देहे भगवदुक्तमनुस्मारति ८ अतो यथा मुच्येमहि तथा नोऽस्मान् शाधि शिक्षय विचित्राणि व्यसनानि
यस्मिन् तस्मात्संसारात् ननु आविश्वतः सर्वतो भयं यस्मिन् तस्माद् भवद्भिरीदृशैः अञ्जसा अनायासेन

भा.ए.
टी.
५
5

प्रीतिमाविष्करोति सम्यगिति त्रिभिः श्रुतः सन् श्रुतिविश्वभावनात्सर्वशोधकात् ११ आदृतः आस्ति-
क्येन गृहीतः अनुमोदितः परैः क्रियमाणः संस्तुतः सद्धर्मो भागवतो धर्मः देव वसुदेवेत्संबोध्यः यद्वा दे-
वेभ्यो विश्वस्मै द्रुह्यन्ति ये तानपि १२ किं च त्वया मम महानुपकारः कृत इत्याह त्वयेति पुण्यश्रवण-
कीर्तने यस्य सः १३ अत्रापि भागवद्धर्मनिर्णयेऽपि विदेहस्य जनकस्य १४ आर्षभाणामृषभस्य निसाल्वंप्रवि
नारदः सम्योगतयवसितं भवतामाख्यातं परम यत्श्रुत्वा भागवतान्धर्मांस्त्वं विश्वभावनात् ११ श्रु-
तोऽनुपठितो ध्यात आदृतो वानुमोदितः सद्यः पुनाति सद्धर्मो देवविश्वद्रुहोऽपि हि १२ त्वया परमक-
ल्याणः पुण्यश्रवणकीर्तनः स्मारितो भगवानद्य देवो नारायणो मम १३ अत्राप्युदाहरन्तीममि-
तिहासं पुरातनं आर्षभाणां च संवादं विदेहस्य महात्मनः १४ प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वाय-
म्भुवस्य यः तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिरृषभस्तत्सुतः स्मृतः १५ तमाहुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षा-
या अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद्ब्रह्मपारगम् १६ तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः विख्यातं
विख्यापयति समभिः प्रियव्रतइति १५ मोक्षधर्म \ वर्षमेतद्यन्नाम्ना भारतमद्भुतम् १७
विवक्षया मोक्षधर्माणां प्रवर्तनेच्छया अवतीर्णं वासुदेवांशमाहुः तस्य च वेदपारगं सुतशतमासी-
त् १६ तेषामृषभसुतानां मध्ये नवयोगीश्वराणां चरितं वक्तुमिति तेषां चरितं ततो विविच्याह तेषा-
मिति एतदजनाभनाम वर्षं यस्य नाम्ना भारतमित्यद्भुतं विख्यातमासीत् १७ ॥ ०

एतेन तस्य धर्मातिरेको निरूपितः इमां पृथ्वीं त्यक्त्वा निर्गतः हरिमुपासीनः सेवमानः सन् १८ नव सुताः न
वद्वीपपतयः नवानां ब्रह्मावर्तादिभूखण्डानां पतयः अस्य भारतवर्षस्य एकाशीतिः सुताः कर्ममार्गप्रवर्त
काः ब्राह्मणा अभूवन् १९ अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः श्रमणाः श्रमवेत्तः आत्माभ्यासे कृतश्रमाः

स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिं उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिः १८ तेषां नव
नवद्वीपपतयोस्य समंततः कर्मतंत्रप्रणेतार एकाशीतिर्द्विजातयः १९ नवाभवन्महाभागा मुन
यो ह्यर्थशंसिनः श्रमणा वातरशना आत्मविद्याविशारदः २० कविर्हरिरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पला
यनः आविर्होत्रोथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः २१ त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकं आत्मनो
व्यतिरेकेण पश्यंतो व्यचरन्महीं २२ अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिंनरना
गलोकान् मुक्ताश्चरंति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामं २३ त एकदा
निमेः सत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया वितायमानमृषिभिरजनाभे महात्मनः २४ तान्दृष्ट्वा सूर्यसंका
शान्महाभागवतान्नृप यजमानोग्नयो विप्राः सर्व एवोपतस्थिरे २५

इत्यर्थः वातरशना दिगंबराः आत्मविद्यायां विशारदा निपुणाः २० तेषां परमहंसचरितमाह द्वाभ्यां
त एत इति भगवद्रूपं विश्वं पश्यंतः सदसदात्मकं स्थूलसूक्ष्मरूपं तच्च स्वात्माव्यतिरेकेण पश्यंतः अव्याह
ता अप्रतिहता इष्टा अभिप्रेता गतिर्येषां ते मुक्ताः अनासक्ताः २३ महात्मनो निमेः वितायमानमनुष्ठीय।

मानं अजनाभे भारतवर्षे २४ यजमानोग्नयो विप्राः
ऋत्विजः प्रत्युत्थिताः २५ ॥

भा.ए. टी. ६ 6

विप्रास्तविनादयः मुनिभिप्रेत्य ज्ञात्वा २६ सत्कैवेदो वमानान्नाभरणादिभिरकाशैः ब्रह्मपुत्रोपमास्सनक
मारादिसदृशान् २७ परमप्रीत्यानद्दर्शनमभिनंदति द्वाभ्यां मन्यइति नन्नु भगवतः पार्षदानां कथं
मेत्रोपलब्धिः तत्राह विष्णोरिति विष्णुभक्ता लोकपावनार्थं सर्वत्र पर्यटंतीत्यर्थः २८ मयाडुर्लभल
ब्धं यद्दर्शनं भाग्यमित्याह दुर्लभइति वैद्दवोदेहोभवति येषांतेदेहिनो जीवास्तेषां क्षणभंगुरोपिमानु
विदेहस्तानभिप्रेत्यनारायणपरायणान् प्रीतः संपूजयांचक्रे आसनस्थान्यथार्हतः २६ ततो
जमानान्स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमान्नव पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रयावनतो नृपः २७ विदेहउवा
च मन्ये भगवतः साक्षात्पार्षदान्वो मधुद्विषः विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरंतिहि
२८ दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभंगुरः तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुंठप्रियदर्शनं २९ अत
आत्यंतिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोनघाः संसारेस्मिन्क्षणार्द्धोपि सत्संगः शेवधिर्नृणां ३० धर्मा
न्भागवतान्ब्रूत यदि नः श्रुतये क्षमं यैः प्रसन्नः प्रपन्नाय दास्यत्यात्मानमप्यजः ३१
योदेहो दुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात् वैकुंठः प्रियो येषांतेवैकुंठस्य वा प्रियास्तेषां दर्शनं २९ हेअनघा
निरवद्याः भवतः पृच्छामो नात्यंतिकं क्षेमं पृच्छामः यतः क्षणार्द्धं कालभवोपि सत्संगः शेवधिर्निधिः निखिल
भयत्यागहेतुर्भवति तथाच परमानंदहेत्वर्थः तदर्थं च भागवतान्धर्मान्ब्रूत यदि नोस्माकं श्रवणे योग्यं वा
यतेमयोग्यंभवति कथंभूतान्धर्मान् यैः प्रपन्नाय भक्तायाजोहरिः आत्मानमपिदास्यतीति तान् ३१ ॥

6A

सदसि सदस्यैर्ऋत्विग्भिश्च वर्त्तमाने तेपि भागवद्धर्मे परां व भक्तिरित्यर्थः श्रीभगवद्धर्मेन द्भक्तिमार्ग्यानन्तर
ण नि च ब्रह्मकर्मावतारे ह्यभक्तानामप्युपाक्रमात ज्ञानं तु क्रमेणाकृतवान् प्रश्नात्रिभिर्निवृद्धैकैक
स्यानंरं प्रोचुः कविमुख्याः मुनीश्वराः ३२ प्रथमं मनान्तिकं ह्येमं कथयति मन्य इति न कुतश्चिद्भ
यं यस्मात्तेरकुतश्चिद्भय मुच्येमसारे ऽसदात्मभावात् असति देहादात्मभावनात् नित्यं सर्वदा उद्विग्न
बुद्धेः विश्वात्मना सर्वस्मात् निःशेषं यत्र पादाम्बुजोपासने भीर्निवर्त्ततेनेन ३३ भागवतधर्मलक्षणमा

नारद उवाच एवं ते निमिना पृष्टा वसुदेव महत्तमाः प्रतिपूज्याब्रुवन् प्रीत्या ससदस्यर्त्विजं
नृप ३२ कविरुवाच मन्ये कुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादाम्बुजोपासनमत्र नित्यं उद्विग्नबुद्धेर
सदात्मभावाद्विश्वात्मना यत्र निवर्त्तते भीः ३३ ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये
अंजः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान्हितान् ३४ यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचित्

२ ये वेइति मन्वादिमुखेन वर्णाश्रमादिधर्मा उक्तानि रहस्यतान्न सुखेनैव भगवता विदुषामपि पुंसां
अंजः सुखेनैवात्मलब्धये ये वै उपायाः प्रोक्ताः तान्भागवतान्धर्मान्विद्धि अंजः परेलोकं सकरत्वं
लिहृणोति यानिति यानास्थाय माश्रित्य योगादिष्विव न प्रमाद्येत न विघ्नैर्न विहन्यते न किंच निमी
ल्य नेत्रे धावन्नपि इह न पतेत् भागवतधर्मेषु न स्खलेत् ॥

निमीलनं नाम ज्ञानं यथाहुः श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामंधः प्र
कीर्तित इति अज्ञात्वा पीत्यर्थः यथा पदन्यासस्थानमतिक्रम्य शीघ्रं परतः पदन्यासेन गतिर्धावनं तद्वदत्रा
पि किंचित्किंचिदतिक्रम्यातिशीघ्रमनुष्ठानं धावनं तयानुतिष्ठन्नपि न स्खलेन्न प्रत्यवायो स्यात्तथा न प
तेत् फलात्प्रभ्रंशेत ३५ नन्वेते भागवतधर्माः ईश्वरार्पिता नित्यसर्वकर्माण्यपीत्याह कायेनेति आ
त्मना चित्तेनाहंकारेण वानुसृतो यः स्वभावस्तस्माद्यदर्थः न केवलविधितः कृतमेवेति नियमः स्व

धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलन्न पतेदिह ३५ कायेन वाचा मनसेंद्रियैर्वा बु
द्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात् करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति
समर्पयेत्तत् ३६ ॥

भावानुसारि लौकिकमपीति तथाच भगवद्गीतासु यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् य
त्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति यद्वा ननु कायादीनामेव कर्म नात्मनस्तत्राह अ
ध्यासेनानुसृतादहंकारत्वादिस्वभावात् यद्यत्करोतीत्यर्थः तत्सकलं परस्मै परमेश्वराय नारायणा
येति समर्पयेत् तथा सति सकलमपि कर्म भागवतो धर्मो भवतीति भावः ३६ ०

7A

ननु किमेवं परमेश्वरभजनेन अज्ञानकल्पितभयस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वादित्याशंक्याह भयमिति यतो भ
यं तन्मायया भवेत् अतो बुद्धो बुद्धिमान् तमेव भजेत् ननु भयं देहाद्यभिनिवेशतो भवति स च देहा
द्यहंकारतः स च स्वरूपास्फुरणात् किमत्र तस्य माया करोति अत आह ईशाद्विमुखस्य तन्मायया अस्मृ
तिः भगवतः स्वरूपास्फूर्तिः अतो विपर्ययो देहोऽस्मीति ततो द्वितीयाभिनिवेशाद्भयं भवति एवंमुक्ति
त हुलौकिकीष्वपि मायासु उक्तं भगवता दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया मामेव ये प्रपद्यन्ते।

भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः तन्माययातो बुध आभजेत्तं भक्त्यै
कयेशं गुरुदेवतात्मा ३७ अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयोर्ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा
तत्कर्मसंकल्पविकल्पकं मनो बुधो निरुन्ध्यादभयं ततः स्यात्

मायामेतां तरंति ते इति एकयाऽ
व्यभिचारिण्या भक्त्या भजेत् किंच गुरुदेवतात्मा गुरुरेव देवता ईश्वरः आत्मा प्रेष्ठश्च यस्य तथादृष्टिः
सन्नित्यर्थः ३७ ननु विषयविदितमस्य कुतो व्यभिचारिणी भक्तिः संभवति कुतस्तरामभयं तत्रैव
तावद्विषयाः सत्त्वोत्किं तु मनोविलासमात्रं अतो मनोनियमनेन भजनादभयं स्यादित्याह अवि
द्यमानोऽपीति द्वयोः द्वैतप्रपंचः ध्यातुः पुंसः धिया मनसा स्वप्नस्वप्नमनोरथप्रपंचवदित्यर्थः तत्तस्मात्कर्मा
णि संकल्पयति विकल्पयति च यत्तन्मनस्तन्निरुन्ध्यात् ततश्चैकया भक्त्या भजनादभयं स्यादित्य

भा॰ए॰ नन्वयनदत्यंताशास्त्राभ्यासंका स्नुगममार्गमाह शृण्वन्निति तदर्थकानि जन्मानि कर्माणि तदर्थो येषां तानि
टी॰ एतान्यपि साकल्येन ज्ञातुमशक्यान्यतो शक्यायानि लोके गीतानि प्रसिद्धानि शृण्वन् गायंश्च विचरेत् असं
६ गो निस्पृहः ३९ एवंभजतः सध्यांप्रेमलक्षणांभक्तियोगस्य समारथमानीतां गतिमाह एवमिति एवंव्र
तं व्रतमाचारो यस्य सः स्वप्रियस्य हरेर्नामकीर्त्या जातोऽनुरागः प्रेम यस्य सः अत एव द्रुतचित्तः श्लथहृदयः

शृण्वन्सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके गीतानि नामानि तदर्थकानि
गायन्विलज्जो विचरेदसंगः ३९ एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः
हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ४० खंवायुमग्निं सलिलं महीं।
च ज्योतींषि सत्वानि दिशो द्रुमादीन् सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्यः ४१

कदाचिद्भक्तपराजितं भगवन्तमाकलय्योच्चैर्हसति एतावन्तं कालमुपेक्षितोऽस्मीति रोदिति अथोच्चै
क्वासीति क्रोशति हरे मामनुगृहाणेति ध्याति हर्षेण गायति जितं जितमिति नृत्यति किं हासिकव
त्स्वरहसितिप्रकाशयितुं न उन्मादवत् ग्रहगृहीतवत् लोकबाह्यः विवशः ४० किंच खमिति सत्वा
नि भूतानि आकाशादि यत्किंचिद्भूतमात्रं हरेः शरीरमिति मत्वा प्रणमेत् संभावनायां लिङ्॰ ४१ ॥ ६

8A

नात्वियमात्रेणैषानामपि बहुजन्मभिर्दुर्लभा गतिः कथं नाम कीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेव जन्मनि भवे
दित्याशंक्य सदृष्टान्तमाह भक्तिरिति प्रपद्यमानस्य हरिं भजतः पुंसः भक्तिः प्रेमलक्षणा परेशानुभवः प्रे
मास्पदभगवद्रूपस्फूर्तिस्तया निर्वृतस्य ततोऽन्यत्र गृहादिषु विरक्तिरित्येष त्रिकः एककालः भजनसमकाल
एव स्यात् यथाश्नतो भुञ्जानस्य तुष्टिः सुखं पुष्टिरुदरभरणं क्षुन्निवृत्तिश्च प्रतिग्रासं स्युः उपलक्षणमे

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पु
ष्टिः क्षुदपायोऽनुघासं ४२ इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः भवन्ति
वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ४३ राजोवाच अथ भागवतं ब्रूत यद्ध
र्मो यादृशो नृणां यथाचरति यद्ब्रूते यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रियः ४४

तत् प्रतिसिक्थमपि यथा स्युः तद्वत् एवं प्रत्येकस्मिन् भजने किंचित्प्रेमादित्रिके जायमाने अनुवृ
त्त्या भजतः परमप्रेमादि जायते बहुग्रासभोजिन इव परमतुष्ट्यादि यथा जायते तद्वत् ४२ ततस्तु भगवा
वत्प्रसादेन कृतार्थो भवतीत्याह इत्यच्युताङ्घ्रिमिति ४३ भागवतस्य भवतीत्युक्तं तस्य लक्षणं पृच्छ
ति अथेति यद्धर्मः यस्मिन् धर्मे प्रवृत्तिनिष्ठितः यादृशः यत्स्वभावः यथाचरति वदति ते भुंक्तेऽपि ब्रूते वा ये
र्लिङ्गैर्भगवतः प्रियो भवति ४४ ॥

भा० ए०
टी०
६
9

यद्वमीश्वरस्योत्तमस्याह त्रयेण सर्वभूतेष्विति आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मभावेन सत्त्वं यः पश्येत् तथा ब्रह्मस्वरूपे आत्मन्यधिष्ठाने भूतानि च यः पश्येत् यद्वा आततत्वाद्विस्तृतत्वादात्मा हि परमो हरिरिति तेनोक्तेः आत्मनो हरेः सर्वभूतेषु सत्ताकारेणापि नियन्तृत्वेन वर्तमानस्य भगवद्भावं नियन्तृत्वाद्यैश्वर्यमेव यः पश्येत् न तु तत्तारतम्यं तथात्मनि हरावेव भूतानि च पश्येत् कथं तेन भगवता निरपेक्षचरितैश्वर्यादि त्रयेण पुन नैरमलिनभूताश्च घटत्वेन नाम्याद्यपि प्रसक्तस्यापेक्षयापि च्युतिं पश्येत् सर्वत्र परिपूर्णं भगवन्तं पश्येद्भागवतः॥

हरिरुवाच सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः
४५ ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ४६ गौ
अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ४७ गृ
हीत्वापीन्द्रियैरर्थान्यो न द्वेष्टि न हृष्यति विष्णोर्मायामिदं पश्यन्स वै भागवतोत्तमः ४८ ॥

नमस्त्वर्थः ४५ प्रेम च मैत्री च कृपा च ता ईश्वरादिषु चतुर्षु यः करोति स मध्यमो भागवतः एवंभूतस्य भेददर्शनात् अर्चायामेव पूजां श्रद्धया ईहते करोति न तद्भक्तेषु च स तु तां न करोति प्राकृतः। प्रकृतिः प्रारंभः अधुनैव प्रारब्धभक्तिः शनैः शनैरुत्तमो भविष्यतीत्यर्थः ४७ पुनरष्टभिः श्लोकैरभाहितत्वाद्युत्तमभागवतस्यैव लक्षणान्याह गृहीत्वापीति श्रीवासुदेवाविष्टचित्तो न गरहणानि ना

५४

9A

किंच देहादीनां संसारधर्मैर्जन्माप्ययादिभिर्यो हरेः स्मृत्या विमुह्यमानः स भागवतप्रधानः न च देहस्य जन्मा
प्ययौ प्राणस्य क्षुत्पिपासे मनसो भयं बुद्धेस्तर्षः तस्मादिन्द्रियाणां कृच्छ्रं श्रमः तैः ४९ कामश्च कर्माणि च
बीजानि च वासनाः तेषां वासुदेव एको निलय आश्रयो यस्य सः एतेन गृहीत्वापीत्यादिश्लोकद्वयोक्तेष
रथं मोहकामादिरहितत्वं दर्शितं यथा चरतीत्यस्यानन्तरमुक्तं ५० ये लिंगे श्रीभगवत्प्रियत्वस्योत्तमत्वम्

देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्म
त्या हरेर्भागवतप्रधानः ४९ न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः वासुदेवैक
निलयः स वै भागवतोत्तमः ५० न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः सज्ज
तेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ५१ न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा सर्व
भूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ५२

न यस्येति जन्म सत्कुलं कर्म तप आदि जातयः अनुलोमप्रतिलोमजाः मूर्द्धावसिक्तादयः अस्मिन्
देहे अहंकाररहितैः सत्कुलकर्मादिलिंगैर्हरेः प्रियो भवतीत्यर्थः ५१ वित्तेषु स्वीयपरकीयमिति
आत्मनि स्वः पर इति ५२ ॥ ॥

भा.पु. किंच त्रिभुवनविभवहेतवेपि त्रैलोक्यराज्यार्थमपि लवार्द्धमपि निमिषार्द्धमपि भगवत्पादारविंदभजनाद्यो।
टी. न चलति स वैष्णवाग्र्यः ननु लवार्द्धमात्रभजनोपरमे चेन्नावाहानिर्भवेत् तत्कुतो न चलेत्तत्राह अकुंठ।
स्मृतिः भगवत्पादतोऽन्यत्सारं नास्तीत्येवंरूपा अकुंठा अनपगता स्मृतिर्यस्य सः भगवत्पादारविंदादन्यत्सारं ना
१० स्तीति कुतः अत आह अजितेऽसावेव आत्मप्रियो येषां तथाभूतैः सुरादिभिरपि दुर्लभात् किंतु केवलं विमृग्या
त्. न रूपेत्स्या सर्वस्यात् तत्त्वं स्मरन्यो न चलतीत्यर्थः ५३ अपि च विषयाभिसंधिना चलनं कामनातिभवे

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् न चलति भगवत्पदारविंदा।
ल्लवनिमिषार्द्धमपि स वैष्णवाग्र्यः ५३ भगवत उरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकया
निरस्ततापे हृदि कथमुपसीदतां पुनः स प्रभवति चंद्र इवोदितेऽर्कतापः ५४॥

न सत्तु भगवतो मेवा निर्वृत्तो न संभवतीत्याह भगवत इति उरुक्रमो च तेनोंघ्रिश्चांघ्री च तयोः शाखाः अंगुल
यः तासां नखानि च तानि मणयश्च तेषां चंद्रिका शीतलादीप्तिस्तया निरस्तः कामादितापो यस्मिन् त
स्मिन् उपसीदतां हृत्स्था पुनः संतापः प्रभवति चंद्रे उदिते सति यथा अर्कस्य तापस्तद्वत् न यस्य सः पर इत्यादिना
श्लोकत्रयेणापादशोऽहन्मस्योत्तमभक्तस्य वेरितम् यद्वा नैरन्तर्येण हरिनामा नेति ज्ञातव्यम् ५४॥ १०

10A

उक्तममस्त्रलक्षणमाहमाह विसृजतीति हरिरेव स्वयं साक्षादघस्य हृदयं न विसृजति न मुंचति कथंभू
तः अवशेनाप्यभिहितमात्रोप्यघौघनाशः अपि यः स्वः न किं न विसृजति यतः प्रणयरशनया धृतं हृदये
निबद्धमंघ्रिपद्मं यस्य सः भागवतप्रधान उक्तो भवति ५५ इत्येकादशे द्वितीयोऽध्यायः २ मायातत्त्व
मत्र्यमप्यव्रतप्रश्ने तृतीये नोत्तरेण तत्र माद्यं मुनिभिः पृथक् १ विश्लोकमायामिहैपयपनित्युक्तमनोमा
यपृच्छति परस्येति हे भगवंतः १ ननु कलत्रादिमोहे भगवतो भूत्वा कृतार्थः स्याः किं वक्तुं प्रश्नैः अतआह ना

विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितोप्यघौघनाशः प्रणयरशनया धृतांघ्रिपद्मः स भव
ति भागवतप्रधान उक्तः ५५ इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः २ राजोवाच परस्य
विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीं मायां वेदितुमिच्छामो भगवंतो ब्रुवंतु नः १ नानुतृप्ये जुष
न्युष्मद्वचो हरिकथामृतं संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजं २ अंतरिक्ष उवाच एभिर्भूता
नि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ३

नुतृप्येति संसारतापेन नितरां तप्तोहं तस्य भेषजं हरिकथामृतं युष्मद्वचो जुषमाणो नानुतृप्यामि २ मा
यायाः स्वरूपेणानिरूप्यत्वात्तत्कार्यद्वारेण निरूपयितुमाह एभिरिति आद्यः पुरुषः यथा आत्मा भू
तानां भूतात्मा कारणभूतः एभिः स्वसृष्टैर्महाभूतैरुच्चावचानि भूतानि ससर्ज एषा माया भगवत इति चरमश्लोक
पादस्य प्रतिश्लोकमनुषंगः किमर्थं ससर्ज स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वं मिमीते प्रमिमीते येः उपाधिभिः स्वमात्रास्तेषा

पा ८

भा॰ए॰ टी॰ ११

एवं जीवोपकरणार्थं पंचधातुभिर्महाभूतैः सृष्टानि भूतान्यंतर्यामिरूपेण प्रविष्टः एकधा मनसा दशधा वा।
बुद्धीन्द्रियरूपेणात्मानं विभजन् गुणांस्तत्तद्विषयान् जुषते जोषयतीत्यर्थः यद्वात्मानं प्रति गुणान्
विभजन् जुषते प्रीयत इत्यर्थः ४ स एव जीवस्यात्मनान्तर्यामिणा प्रद्योतितैर्गुणैरिन्द्रियैर्गुणान्विषया
न्भुंजान इदं सृष्टं शरीरमात्मानं मन्यमान इह शरीरादौ सज्जते अत एव संसरतीति भावः ५ ननु भुं
जानः कथं सज्जते भुंजानो भोगमाप्तो मुच्यते इति चेत्तत्राह कर्माणीति कर्मभिः कर्मेन्द्रियैः सनिमित्ता।

एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पंचधातुभिः एकधा दशधात्मानं विभजन् जुषते गुणान् ४
गुणैर्गुणान्स भुंजान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ५ क
र्माणि कर्मभिः कुर्वन्सनिमित्तानि देहभृत् तत्तत्कर्मफलं गृह्णन् भ्रमतीह सुखेतरं ६
इत्थं कर्मगतीर्गच्छन्बह्वभद्रवहाः पुमान् आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः ७
धातूपप्लव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकं अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तायापकर्षति ८

नि सवासनानि कर्माणि कुर्वन् तत्तदेव कर्मफलं गृह्णन्नयं देहभृत् भ्रमतीह संसारे न तु मुच्यते कथं सु
खेतरं सुखवद्दुःखात्मकं कर्मरूपं ६ कियत्कालं भ्रमतीत्यत आह सोत्तमभिव्याप्य [illegible] इति भद्राणि वह
न्तीति तथा ताः सर्गप्रलयौ उत्पत्तिमरणे ७ एवमायायां सृष्टिमुक्त्वा मायामयप्रलयं दर्शयितुमारभे।
धातूपप्लव इत्यादिना धातूनां महाभूतानामुपप्लवे नाशहेतौ आसन्ने व्यक्तं कार्यं द्रव्यस्थूलगुणाः सूक्ष्मत

[illegible] २

ति

11A नावाद्वृष्ट्यनावृ शतवर्षेति तस्मिन्काले उपचितस्त्रीलोकोऽलम्स्थामासावकर्षेश्च यद्वा तेन कालेनोपचितमुल
बणमंसः ८ ऊर्ध्वशिखः ऊर्ध्वज्वालः विष्वक्सर्वतः ९ संवर्तकः प्रलयकर्ता धाराभिर्हस्तिविशुभिर्हस्ताभिरि ल
त्यमानाभिः १० ततउपाधिलयाद्वैराजः पुरुषोऽव्यक्तं कारणं प्रविशति ननु ब्रह्मणा सहैव सर्वे संप्राप्ते प्रतिस
वे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति स्मृतेस्तपोवदधिकारमचैस्मिन्निरधिकारिकाणामिति चेत्।

शतवर्षा ह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि तत्कालोपचितोष्णार्को लोकांस्त्रीनपि तप्स्य
ति ८ पातालतलमारभ्य संकर्षणमुखानलः दहन्नूर्ध्वशिखो विष्वग्वर्द्धते वायुनेरितः ९
संवर्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट् १० त
तो विराजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिंधन इवानलः ११ ॥

याद्वै वैराजशब्दाभिधेयस्य च ब्रह्मणः परमभागवतत्वान्मोक्ष एव संगच्छते नान्येषामविकारिणामात्मप्र
वेशः सत्यमस्मि मेत्यादिना सत्यलोकगतानामप्यभक्तानामावृत्तिश्रवणात् भक्तत्वे ब्रह्मणोऽपि प्रकृ
तौ लयः पुनरुत्पत्तिर्मोक्षे दौर्लभ्यस्य वचनात् एवमुक्तमित्यविरोधः यद्वा केनापि प्रमाणेन न तद्व्यज्यत
ब्रह्मै इति अव्यक्तं वैतन्यवेशो न मोक्ष एवोक्त इति द्रष्टव्यं ११ ॥ ०

भा.ए. एवंविनाशोत्लयमुक्त्वानराणांमहदादिशरीरांतानांप्रातिलोम्येनलयमाह वायुनेति वायोर्हिगंधरस।
टी. हारित्वप्रसिद्धंसांवर्तकेनवायुनाहृतगंधाभूरेवंगंधस्यावर्तकस्पर्शगतत्वादप्कल्पते सलिलेलीयते सलिलत्वाँ
त्यर्थः तद्धृतरसंतेनवायुनैवहृतोरसोयस्यतत्तमसश्चरूपतिरस्कारित्वप्रसिद्धंसांवर्तकेनतमसा १३ अव।
१२ काशेनमहाकाशेनस्वकारणेनकालात्मनाशब्दस्यापिकालतएवनाशःप्रसिद्धः तद्रूपेणात्मनाईश्वरेणा ष्ट्वायोपकल्पते १
12 त्मनितामसाहंकारे १४ इंद्रियाणिबुद्धिश्चराजसाहंकारेमनोवैकारिकेदेवैःसहसात्विकाहंकारएवंवि

वायुनाहृतगंधाभूःसलिलत्वायकल्पते सलिलंतद्धृतरसंज्योतिषिप्रविलीयते हृतरूपंतुतमसा
वायौज्योतिःप्रलीयते १३ हृतस्पर्शोवकाशेनवायुर्नभसिलीयते कालात्मनाहृतगुणंनभआ =
त्मनिलीयते १४ इंद्रियाणिमनोबुद्धिःसहवैकारिकैर्नृप प्रविशंतिह्यहंकारंस्वगुणैरहमात्म। २/
नि १५ एषामायाभगवतःसर्गस्थित्यंतकारिणी त्रिवर्णावर्णितास्माभिःकिंभूयःश्रोतुमिच्छ २/
सि १६ राजोवाच यथैतामैश्वरींमायांदुस्तरामकृतात्मभिः तरंत्यंजःस्थूलधियोमहर्षइदमुच्य तां ६/

विधैःस्वकार्यैःसहितःअहमहंकारःआत्मनिमहतिसचप्राकृताविति द्रष्टव्यं १५ त्रिवर्णात्रिगुणामाया
श्रवणेनैवराजानंतन्निवृत्त्युपायश्रवणेच्छुंदर्शयति किंभूयइति १६ एवमनुक्तेपितन्निवृत्त्युपायमे।
वपृच्छति यथैतामिति यद्यपितन्माययातोबुधआभजेतमिति भक्तिस्तत्त्वारकत्वेनोक्तैवतथापिकिं १२
भक्तिरेवमन्योपिवामत्रोपायोस्तीतिज्ञातुंपुनःप्रश्नः अकृतात्मभिः अवशीकृतात्मनः कणैः स्थूलधियःसु

12A

भक्तिव्यतिरेकेणान्यस्त्वनुपाय इति अभिप्रेत्य भक्तिमेव समापयन्निरूपयति तत्र प्रथमं वैराग्यहेतोर्दु
ःखरूपतामाह कर्माणीति दुःखहत्यै दुःखप्रतीकाराय पाकविपर्यासं फलवैपरीत्यं मिथुनीचारिणां मि
थुनीभूय प्रवर्तमानानां १८ कर्मभिः साधितान्यपि वित्तादयो न सुखहेतव इति च पश्येदित्याह नित्या
र्तिदेनेति आत्मनः स्वस्य मृत्युरूपेण चलैः अनित्यैः अपायिभिश्च १९ एवं लोकं परमिति कर्मनिर्मि
तत्वान्नश्वरं तथा च श्रुतिः तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति

प्रबुद्ध उवाच कर्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां
नृणां १८ नित्यार्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्च
लैः १९ एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितं सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्तिनां २०
तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमं शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयं २१

किंच वर्तमानसमृद्धेरपि दुःखफलत्वं पश्येदित्याह सतुल्यातिशयध्वंसं सह तुल्येनातिशयेन ध्वंसे
न च वर्तमानं अतस्तुल्येभ्यः स्पर्धा अतिशयेभ्योऽसूया ध्वंसालोचनेन भयादिकं च पापिष्ठमित्यर्थः यथा मण्ड
लवर्तिनां मिथः स्पर्धादि तद्वत् २० उत्तमं श्रेयो ज्ञातुमिच्छुः शाब्दे ब्रह्मणि वेदाख्ये न्यायतो निष्णातं
अन्यथा संशयनिरासकत्वायोगात् परे च ब्रह्मण्यपरोक्षज्ञानवत्वेन निष्णातं अन्यथा बोधसंचारा
योगात् परब्रह्मनिष्णातत्वद्योतकमाह उपशमाश्रयमिति २१ ॥

प॰पत्र २

गुरुरेवात्मा दैवतं च यस्य सः अनुवृत्त्या सेवया यैः धर्मैः तुष्येत आत्मा आत्मप्रदश्चोपासकानां यस्य वा लिप्र
भूतीनां २२ यथोचितमिति दीनेषु दया समेषु मैत्री उत्तमेषु प्रश्रयं च मिति दिन्यर्थः २२ शौचं बाह्यमज्ज
लादिभिः आभ्यंतरं चार्दभावनादिभिरस्तु तपः स्वधर्माचरणं तितिक्षा क्षमा मौनं वृथावाचामनुच्चार
णं स्वाध्यायमधिकारानुरूपं वेदपाठादिकं आर्जवमवक्रता ब्रह्मचर्यमस्य यावद्गृहितगृहस्थस्य ऋत

तत्र भागवतान्धर्मान् शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः अमाययानुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः २२
सर्वतो मनसोऽसंगमादौ संगं च साधुषु दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्धा यथोचितं २३ शौ
चं तपस्तितिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवं ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्वंद्वसंज्ञयोः २४
सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेततां विविक्तचीरवसनं संतोषं येन केनचित् २५

स्वदारनियमादि अहिंसा भूतेष्वद्रोहः द्वंद्वसंज्ञयोः शीतोष्णसुखदुःखादिरूपयोः हर्षविषादराहित्यं समत्वं
२४ आत्मेश्वरान्वीक्षा सर्वत्र चिद्रूपेणात्मेक्षा नियंतृरूपेश्वरान्वीक्षा च कैवल्यमेकांतशीलत्वमित्येतत् अनिके
तनतां गृहाद्यभिमानराहित्यमित्येतत् विविक्तचीरवसनं विजनपतितानां वस्त्रखंडानां मुक्तानां वा व
ल्कलानां परिधानम् २५ ॥ ० १२

13A

भागवतेभगवत्प्रतिपादकेशास्त्रेन्यत्रशास्त्रादौयाप्रनिंदनंमनसाप्राणायामैःवाचोमौनंकर्मणांनीहयादंडंस
त्यंयथार्थभाषणं शमदमौअंतःकरणबाह्येंद्रियनिग्रहौशिक्षेत २६ हरेर्जन्मकर्मगुणानांश्रवणादिक
दर्थेहर्युद्देशेनसर्वंकर्मविशेषणस्नभजनादियत्तदर्थेशिक्षेत २७ इष्टंदत्तमित्यादेर्योभावेनिष्टः वृत्तंस
दाचारः आत्मनःप्रियंगंधपुष्पादिदारादीनप्यालस्यपरमेश्वरायनिवेदनंनतत्तेवकमयासमर्पणीयन्ना

श्रद्धांभागवतेशास्त्रेनिंदामन्यत्रचापिहि मनोवाक्कर्मदंडंचसत्यंशमदमावपि २६ श्र
वणंकीर्त्तनंध्यानंहरेरद्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानांचतदर्थेखिलचेष्टितं २७ इष्टंद
त्तंतपोजप्तंवृत्तंयच्चात्मनःप्रियं दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मैनिवेदनं २८ एवंकृ
ष्णात्मनाथेषुमनुष्येषुचसौहृदं परिचर्यांचोभयत्रमहत्सुनृषुसाधुषु २९ परस्परानुक
थनंपावनंभगवद्यशः मिथोरतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथआत्मनः ३०

शिक्षेत २८ कृष्णएवात्मानाथाश्चयेषांकृष्णस्यात्मनोजीवस्यनाथोयेषामितिवातेषु उभयत्रस्थावर
जंगमेषुयापरिचर्यमेनाविषतेनृषुतत्रापिसाधुषुस्वधर्मशीलेषुततोमहत्सुश्रीभागवतेषु २९ तेष्वस
रस्परंसंगमस्यपावनंभगवद्यशः तस्यपरस्पराकथनंशिक्षेत यद्वायशः प्रतितेचसत्संगादिपरित्यागेन
मिथोपारतिः रमणंयाचतुष्टिः सुखंयाचनिवृत्तिः समस्तदुःखनिवृत्तिःतांचशिक्षेत ३० ॥

भा.ए. एवंव्रतैर्मानानां परमानंदरूपतामिमाह स्मरंतइति हृद्येन भक्त्यासाधनभक्त्यासंजातयाप्रेमलक्षणयाभक्त्यासंजा
तया उत्पुलकं तनुं रोदनमिमि च वदंति तद्वत् ३१ अजं हरिं अनुशीलयंति तल्लीलामभिनयंति एवंप
टी. रमेत्यवाप्यनिर्वृताः संतस्तूष्णींभवंति ३२ उपसंहरति इतीति ३३ भागवतधर्मोत्थयाभक्त्यानारायणप
१५ परो मायांतरतीत्युक्ते पृच्छति नारायणाभिधानस्येति निष्ठास्वरूपमत्र भावः ब्रह्मत्वेन नारायणइति भ

14

स्मरंतः स्मारयंतश्च मिथोऽघौघहरं हरिं। भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुं ३१ क्व
चिद्रुदंत्यच्युतचिंतया क्वचिद्धसंति नंदंति वदंत्यलौकिकाः। नृत्यंति गायंत्यनुशीलयंत्यजं
भवंति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ३२ इति भागवतान्धर्मान्शिक्षन्भक्त्या तदुत्थया। नारायणप
रो मायामंजस्तरति दुस्तरां ३३ राजोवाच नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः। नि
ष्ठामर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ३४

गत्वा स्थितिपरमात्मेति चोच्यते तदुक्तं वदंति तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयं ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानि
ति शब्द्यतेति तथा नारायणो भगवति तदिदं विश्वमीहिते गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः।
त्यादिषु तत्र किमेभिः शब्दैर्निर्विशेषं तदेव वस्तूच्यते आहोस्वित्कोपि विशेषोस्तीति ३४ ॥ १५

14A

अत्रोत्तरं स्थित्युद्भवेति अयमर्थः अस्य विश्वस्य स्थित्युद्भवप्रलयानां हेतुः स्वयं च हेतुरहितः सनारायणइति
परमेव तत्त्वमेवेहि स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सत् अनुवर्तमानं यद्वर्तते तच्च तुरीयं त्रिषु समन्वितमिति वहिश्च समा
ध्यादौ यत्सद्वस्तु तिष्ठति परमेव तत्त्वमेवेहि देहेंद्रियप्राणमनांसि येन संजीवितानि चरंति स्वस्वकार्येषु प्रव
र्तंते तत्परमात्मेति परमेव तत्त्वमवेहि एवं लक्षणभेदेन नारायणादिनामभिरुच्यमानमपि परमेव तत्त्वं जा
नीहि ३५ एवंहीत्यनेन विषयत्वं प्राप्नोति निषेधयति नैतदिति एतत्परं तत्त्वं मनो न विशति न विष

पिप्पलायन उवाच स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषु
सद्बहिश्च देहेंद्रियासुहृदयानि चरंति येन संजीवितानि तदवेहि परं नरेंद्र ३५
नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा प्राणेंद्रियाणि च यथानलमर्चिषः स्वाः

यीकरोति वागुत वागपि चक्षुश्च आत्मा बुद्धिश्च क्रियाशक्त्या न प्राप्नोति अन्यानि चेंद्रियाणि यथानलं
स्वाः स्वांशभूता अर्चिषो विस्फुलिंगादयः न प्रकाशयंति न दहंति च यथा जगत्सर्वं मनआदि प्रकाश
कस्य न च तत्प्रकाशविषयत्वं प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये म
नो विदुरिति न यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुतेः ॥

भा॰प्र॰ टी॰ १५

प्रामाण्यप्रमाणम् न च तत्प्रमत्त्वमोऽवस्यमेवमत्त्वस्यात्त्वमनुमेयं मनो विद्धीति तथा यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मन
साम हेत्यादिश्रुतेः ननु तत्तावदौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः शास्त्रैकगोचरत्वं प्रतीयते तत्राह शास्त्रोऽपीति शास्त्रे
पि स्वात्ममूलं स्वात्मनि प्रमाणाभावात् अर्थापत्त्यर्थापत्तिः यथा भवति तथाह तन्मानात् कुतः बोधक निषेधपा
स्यैव बोधकस्य निषेधरूपत्वात् यतो वाचो यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि यन्मनो
न मनुते तेन च तत्परापरपतिकम् नेति नेतीत्यादिश्रुतेः ननु तर्हि नेत्याद्यश्रुतिः किमिदमुच्यते अर्थापत्तिमाह
ति तत्राह यदेतमिति अथात आदेशो नेति नेति अस्थूलमनणु यतो वाचो निवर्तन्ते यद्वाचानभ्युदितमि
शास्त्रोऽपि बोधकनिषेधतया त्वात्ममूलमर्थापत्तिमाह यदेतेन निषेधसिद्धिः २९ सत्त्वरजस्तमस्त्रितित्रिवृदेक
मोदो महत्तत्वमहानहमिति प्रवदति जीव ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया स्वशक्तिर्ब्रह्मैव भाति सदसत्त्वतयोः
स्वादिनिषेधस्य यस्ववधिभूतं ब्रह्म तेन विना सिद्धिर्नास्ति सर्वस्य निषेधस्य सावधित्वात् २९ ननु तर्हि प्रमाणा
विषयत्वाद्भासितं ब्रह्म तिप्रमज्जते तत्राह सन्नमिति सत्स्थूलं कार्यं असत्सूक्ष्मं कारणं न तत्सर्वं ब्रह्मैव भवति
कुतः यद्यस्मात्तयोः सदसतोः परं कारणं कार्यं कारणाद्भिन्नं न भवति ननु कथमेकं बहुविधस्य कारणं तत्रा
ह उरु शक्तिरनेकशक्तिमत् उरुमेदस्तीमायाललनाया शक्तिर्यस्य तदिति वा बहुभानमेव दर्शयति आद्यैकं
ब्रह्म तदेवसत्त्वरजस्तमः प्रभृति त्रिवृत्तथा न प्रवदन्ति ततः क्रियाशक्त्या सत्त्वज्ञानशक्त्या महानिति तदेव प्रवदन्ति
ततः अहमिति जीव जीवोपाधिमहङ्कारं च तदेव प्रवदन्ति ततश्च ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया ज्ञानशक्तेन
देवता क्रिया इन्द्रियाणि अर्थाः विषयाः फलं तत्प्रकाशः सुखादि वा तत्तद्रूपतया ब्रह्मैव भवति नहि सर्वरूपेणासतो भासमानो।

सत्कर्मणः स्वसिद्धिप्रमाणापेक्षितिमाव: ३१ ॥ १४

15A

ननु सर्वात्मकं चेद्ब्रह्म तर्हि सर्वस्य जन्मादिविकारत्वाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसंगः स्यादित्यत आह नात्मेति आत्मा
ब्रह्म न जजान न जातं जन्माभावादेव न हन्तन तत्मालिन्नस्ततोऽपि विकारो नास्ति नैधते न वर्द्धते वृद्ध्यभावादे
व विपरिणामोऽपि निरस्तः कुतः हि यस्माद्व्यभिचारिणामागमापायिनां बालयुवादिदेहानां सवनवित्
तत्कालद्रष्टा न तु तदवस्थावतां द्रष्टृत्वात्तदवस्थो भवतीत्यर्थः निरवयवः कोऽसावात्मा इत्यत आह उपलब्धि

नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणां हि
सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत्
२८

मात्रमिति तत्का याऽनेन तर्हि क्षणिकत्वं नेत्याह सर्वत्रेति सर्वत्र देशे शश्वत्सर्वदा अनपायि अनुवर्त्त-
माने ननु नीलज्ञानं जातं पीतज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेर्ज्ञानस्यानपायित्वमत आह इन्द्रि-
यबलेनेति सदेव ज्ञानमिन्द्रियबलेन विविधं कल्पितं नीलाद्याकाराच्छिन्नतयैव जायते नश्यति च न
ज्ञानमिति भावः व्यभिचारित्वे व्यभिचारे दृष्टान्तः प्राणो यथेति २८ ॥

भा. ए. दृष्टांतैर्विशुद्धावस्थादिष्वपि निर्विकारात्मोपलब्धिं दर्शयति अंडेष्विति पेशिषु जरायुजेषु तरुषु
टी. उद्भिज्जेषु अविनिश्चितेषु स्वेदजेषु उपधावति अनुवर्तते एवं दृष्टांते निर्विकारत्वं प्रदर्श्य दार्ष्टांतिके
विदर्शयति कथं तर्हि आत्मा सविकार इव प्रतीयते यदा जागरे इंद्रियगणः यदा च स्वप्ने तत्संस्कारवान
१६ हंकारः यदा तु प्रसुप्ते तदा तस्मिन् प्रसुप्ते इंद्रियगणे सन्ने लीने अहमि च अहंकारे च सन्ने कूटस्थः निर्वि
16 कार एवात्मा कुतः आशयमृते लिंगशरीरमुपाधिं विना विकारहेतोरुपाधेरभावादित्यर्थः ननु इ

अंडेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र । स
न्ने यदींद्रियगणेऽहमिव प्रसुप्ते कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः ३९

कारणपर्यंतस्य सर्वस्य लये शून्यमेवावशिष्यते ततः कथं तदा कूटस्थ आत्मा अत आह तदनुस्मृतिर्नः
तस्य विशेषणानां शून्यस्य साक्षिण आत्मनः सुषुप्तिसाक्षिणः स्मृतिर्नोऽस्माकं भवति एतावंतं कालं सु
खमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति अतोऽनुभूतस्यास्मरणात्स्वप्नवत्सुषुप्तावात्मानुभवः विष
यसंबंधाभावात्तन्न स्फुरतीति भावः तथा च श्रुतिः यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्य १९
ति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति ३९ ॥

16A

ननु च यदि स्तु पुंसो कृतश्चात्मानुभवो भवेत् कथं पुनरपि संसारः स्यात् अविद्यानन्तस्कारणानि विधम
नन्वादिचेत् कदाचिद्धि संनिवृत्तेकोऽनुभवो भवेत् कथं पुनरपि संस्र, अतआह यदिति विनैषणादि
विहाय केवलमब्जनाभस्य चरणैषणया या उरुभक्तिस्तया पुमान् चेतसो निविधमेत् नाशयेत् चेतएव
वा कर्तृस्वमलानि विमलानि नयामत्या क्षालयेत् तदा तस्मिन्विशुद्धे चेतसि सति साक्षाद्व्यवधानेनात्म

यदब्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद्गुणकर्मजानि तस्मिन्विशुद्ध उप
लभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथामलदृशोः सवितृप्रकाशः ४० राजोवाच कर्मयोगवरे
ण नः पुरुषो येन संस्कृतः विधूयेहाशुकर्माणि नैष्कर्म्यं विदते परं ४१ एवं प्रश्नमृषी
न्पूर्वमपृच्छं पितुरन्तिके नाब्रुवन्ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यतां ४२

तत्त्वमुपलभ्यते अमलयोर्दृशोः सत्योः यथार्थमेव सिद्धः सवितृप्रकाश इति ४० भक्तेः कर्मयोगा
धीनत्वात्तदृच्छति कर्मयोगमिति नैष्कर्म्यं कर्मनिवृत्तिं साध्यज्ञानं ४१ प्रश्नान्तरमाह एवमिति प्रश्नमह
पृष्टे अग्रे पितुः रलोकेः ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः सर्वज्ञा अपि नाब्रुवन् ४२ ॥

भा.ए.
टी.
१०
17

गहनत्वद्योतनाय प्रथमं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह कर्मेति कर्म विहितं अकर्म तद्विपरीतं निषिद्धं विकर्म वि
मतं कर्मविहिताकरणं एतत्तु वेदवादः न लौकिकः वेदस्येश्वरात्मत्वात् ईश्वरादुद्भूतत्वात् अपौरुषे
यत्वादित्यर्थः पुत्राद्येरिव कर्तुरभिप्रायतोऽयं ज्ञातुं शक्यः अपौरुषेयेऽत्र केवलवाक्यपौर्वापर्येणैव तात्पर्याव
धारणं तच्च दुष्करमिति तत्र कर्मादौ विद्वांसोऽपि मुह्यन्ति किमुतान्ये अतस्त्वं न तदा बालत्वान्नैव बुद्धवानिति ४२
दुर्ज्ञेयवेदतात्पर्यमाह परोक्षवाद इति यत्रान्यथा स्थितोऽर्थः सोऽपि पदान्यथा कृत्वोच्यते स परोक्षवादः
तथा च श्रुतिः तेवा एतं चातुर्होत्रं सन्तं चतुर्होतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः भवति परोक्षवा

आविर्होत्र उवाच कर्माकर्मविकर्मेति वेदवादो न लौकिकः वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत्र मुह्यन्ति सू
रयः ४३ परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ४४
नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ४५ ॥

इत्याह कर्ममोक्षायेति ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासनं य
था भवति तथा अयं दृष्टान्तः गदेऽप्योषधं पथ्यापि पिता बालमाद्यापयन् खण्डलड्डुकादिभिः प्रलोभयन्पा
ययति रक्षति च न तावता गदपानस्य तल्लाभः प्रयोजनमपि त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभय
न् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ४४ ननु कर्ममोक्षश्चेत्पुरुषार्थः तर्हि प्रथममेव कर्म त्यक्तव्यमित्याह
नाचरेदिति अजितेन्द्रियत्वात् विषयतः स्वयं यदि नाचरन् तर्हि विकर्मणा कर्मानाचरणलक्षणेनाधर्मे

गाम्भस्योरितरस्तुरवश्रात्रोति तथा च श्रुतिः मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ४२

17A

तस्माद्वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धं ननु कर्माणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिः न तत्फलं च स्यात् न तु
नैष्कर्म्यरूपा सिद्धिरित्याह निःसंगस्तत्रानभिनिवेशवान् ईश्वरेऽर्पितं न तु फलोद्देशेन ननु फलस्य श्रुतत्वा
त्कर्मणि फललोभे वेदस्य रोचनार्थेति कर्मणि रुच्युत्पादनार्थं मुग्धस्यौषधेनेव लड्डुकादिवत् ननु तस्य कर्म
भिरुच्या वेदार्थं समाकुलितं चारयति तदा च यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति
नात्मतत्त्वस्य कृपणानां तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाना

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसंगोऽर्पितमीश्वरे नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः
४६ य आशु हृदयग्रन्थिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः विधिनोपचरेद्देवं तन्त्रोक्तेन च केशवं ४७
लब्ध्वानुग्रह आचार्यात्तेन संदर्शितागमः महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याभिमतयात्मनः ४८

शकेन चेति यज्ञादीनां ज्ञानपोषकतावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते ४६ ननु स्वर्गकामो यजेते
त्यादिभिः कामिनस्यैव स्वर्गादेः फलत्वेनावगमात् कामिनामेव न भवतीति नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीति भावः
४६ वैदिकं कर्मयोगमुक्त्वा तान्त्रिकमाह य आश्विति परात्मनः परमेश्वरस्य आत्मनो जीवस्य हृदयग्रन्थिं अ
हंकारं वेत्यनिर्हर्तुमिच्छुः सः तन्त्रोक्तेन च विधिना प्रकारेण भजेत् तन्त्रमार्गतः चकाराद्वैदिकेन सहैतत्सम्
च्चयमाह ४७ तमेव विधिमाह लब्ध्वानुग्रहमित्यादिना वैदिकेन संदर्शित आगमः अर्चनप्रकारो यस्य सः ४८

श्रा

मूर्तेः संमुखमासीनः आदिशब्देन भूतशुद्ध्यापि पिंडं देहं विशोध्य संन्यासैः कृता रक्षा येन सः ४९ आदावेव
द्रव्याणि पुष्पादीनि जलादिशोधनेन क्षितिं संमार्जनादिना आत्मानमव्यग्रतया लिंगं मूर्तिं सत्तुलेपनादि
दिना निष्पाद्य योग्यानि कृत्वा ५० पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य संनिधाप्यादिसंनिहितश्रीमूर्तिं ध्यात्वा हृदा
दिभिः हृदयशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्रमंत्रैः मूलमंत्रेण च देवे कृतन्यासो मूलमंत्रेणार्चयेत् ५१ अंगा

शुचिः सन्मुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः पिंडं विशोध्य संन्यासैः कृतरक्षोर्चयेद्धरिं ४९ अर्चादौ
हृदये वापि यथालब्धोपचारकैः द्रव्यक्षित्यात्मलिंगानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनं ५० पाद्यादीनु
पकल्प्याथ संविधाप्य समाहितः हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्चयेत् ५१ सांगोपांगां स
पार्षदां तां तां मूर्तिं स्वमंत्रतः पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः ५२ गंधमाल्याक्षत
स्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः सांगं संपूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिं ५३ आत्मानं तन्मयं ध्याय

नि हृदयादीनि उपांगानि सुदर्शनादीनि न्मूर्तिं संपूजयेद्धरेः शेषामादाय शिरसा स्वधाम्न्युद्वास्य सत्
तत्सहितां सपार्षदां परिवारां कैरुपचारैरर्चयेत् तदाह पाद्येति पाद्यशब्देन मधुपर्कमाचमनं च
५२ अक्षतास्तिलकालंकारे न तु स्नानाय या नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न केतक्या महेश्वरमिति निषेधात् उपा
हारैर्नैवेद्यशेषां निर्माल्यं स्वधाम्नि स्वस्थाने दिव्यं हृदि मूर्तिकरंडके उद्वास्य स्थापयित्वा सज्जाविधिं विधा

समाप्यविधिवितिः ५३ ५४ ॥
८

18A नैष्कर्म्यं कर्मयोगमुपसंहरति ॥ ५५ ॥ एकादशे तृतीयः ॥ ३ ॥ चतुर्थे त्ववतारेहाप्रश्नस्योत्तरमुक्तवान् । जय
न्तीनन्दनो नाम्ना द्रुमिलो नवमस्ततः ॥ १ ॥ मर्त्याभिमतयात्मनस्त्वनेनात्मनः प्रियमवतारेहानमेपि हि तेन्नया
नेवः स्तुत्यानेमहीमिर्मुक्तिगुणकर्मज्ञानेवापि हितिस्मृतः ॥ २ ॥ यानि यानीति कर्त्ता करिष्यति ॥ १ ॥ त्वयाह
इति कालत्रयसंबधिसकलावतारगुणकर्माणि कथयितुमशक्यानि सत्येपत् स्तुकानि चित् कथयि
ष्यामीत्याह यो वा इत्यादिना अनुक्रमिष्यन् गणयिष्यन् मिकृतिय स तु बालानामपि बुद्धिर्यस्य सः
एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च यः । यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ॥ ५५ ॥ इति श्रीभाग
वते एकादशस्कन्धे तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ राजोवाच ॥ यानि यानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छन्दजन्मभिः ।
चक्रे करोति कर्त्ता वा हरिस्तानि ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥ द्रुमिल उवाच ॥ यो वा अनन्तस्य गुणाननन्ताननुक्र-
मिष्यन्स तु बालबुद्धिः । रजांसि भूमेर्गणयेत्कथंचित्कालेन नैवाखिलशक्तिधाम्नः ॥ २ ॥ भूतैर्यदा प
ञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् । स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आद्यः ॥
मंदमतिः कालेन महता कोपि महामतिः रजांसि गणयेदपि अखिलशक्तिधाम्नः सर्वशक्त्याश्रयस्य भगवतो
गुणांस्तु नैव गणयेत् तथा च श्रुतिः विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसीत्यादि ॥ २ ॥ तत्रा
दौ पुरुषावतारमाह भूतैरिति यदा स्वसृष्टैर्भूतैर्विराजं ब्रह्माण्डपुरं निर्माय तस्मिन् स्वांशेन जीवेन प्रविष्टो भवे
त् ॥ नारायणस्तदा पुरुषाभिधानमवाप स्तीनयाप्रविष्टनत्वभोक्तृत्वेन प्रभूतपुराणजीवव्यन्तरभोक्तृत्वात् ॥ ३ ॥

भा॰प॰
टी॰
२६
19

अस्य गुणकर्माण्याह द्वयेन यत्काय इति यस्याधिष्ठेयः कायः एषः काय इति समष्टिजीवानन्तर्भूतान्समष्टि
ष्टिजीवानां तानंकर्मेन्द्रियाणि यस्य स्वतः स्वरूपभूतस्तत्त्वानन्तर्भूतानां तानंयस्य स्वतः सिद्धं ज्ञानमिति वायस्य श्व
सनतः प्राणान्बलं देहशक्तिः ओजः इंद्रियशक्तिः ईहा क्रियाश्च सत्त्वादिभिर्विश्वस्थितिलयोद्भवे आदिक
र्ता आदिकर्तेत्यनेन तत्त्वे कर्तृत्वं नामपि सूचितं ४ नन्वेषां पितु गुणावतारद्वारा चराचरस्यादिकर्तृत्व
माह आदाविति यस्येति अनुषंगः यस्य रजसा अस्य जगतः सर्गे कार्ये शतधृतिर्ब्रह्मा अभूत् स्थितौ च विष्णुः

यत्काय एष भुवनत्रयसन्निवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभृतामुभयेन्द्रियाणि ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज
ईहा सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ४ आदावभूच्छतधृती रजसास्य सर्गे विष्णुः स्थितौ
क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः रुद्रोऽप्ययाय तमसा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु
५ धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नरऋषिः प्रवरः प्रशान्तः नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच च

यस्य सत्त्वेनेति शेषः क्रतुपतिः तत्फलदाता द्विजातीनां तद्धर्माणां च सेतुरिति पा \ चारकर्म योद्यापि चा
लक इत्यर्थः यस्य तमसा अस्याप्ययाय रुद्रोऽभूत् इति एवं ब्रह्मादिभिर्निमित्तभूतैः प्रजासु उद्भवादयो यतो
भवन्ति स आद्यः पुरुषः इत्यन्वयः ५ नरनारायणावतारमाह धर्मस्य भार्यायां दक्षदुहितरि मूर्तिरिति संज्ञा।
यो नारायणो नर इति मूर्तिद्वयेनाजनिष्ट जातः तच्चरितमाह नैष्कर्म्यमात्मस्वरूपं लक्ष्यते येन तत्कर्मैक

19A

भगवदवतारनरनारायणयोरेकं परमोपशमं दर्शयितुमिति हाससमार इन्द्रेति द्वाभिः धामस्थानं तपसा आग्रहीतुमि
च्छतीति विशंक्य तपोनाशाय कामं सपरिवारं प्रेषयामास सः कामः बदरीमिकाख्योपाश्रये तत्राश्रम
अप्सरोगणादिभिः सह गत्वा स्त्रीणां प्रेक्षणान्येव इषवो बाणास्तैरविध्यत् तस्य महिमानं न जानातीति अतन्महिज्ञः
७ अक्रममपराधमहो अहं धीर इति विस्मयो गतो वः नइहितः एजमानान् कंपमानान् भोविभो
समर्थ हे देववध्वः मो भैष्ट बलिमातिथ्यं तान्यार्थियेन इममस्माकमाश्रमं अनातिथ्याभावे शून्यं मा यस्मा

इन्द्रो विशंक्य मम धाम जिघृक्षतीति कामं न्ययुंक्त सगणं स बदर्युपाख्यं गत्वाप्सरोगणवसं
न्तसुमंदवातैः स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ७ विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः प्राह।
प्रहस्य गतविस्मय एजमानान् मा भैष्ट भो मदन मारुत देववध्वो गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं ६३
कुरुध्वं ८ इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव देवाः सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः नैतद्विभो त्वयि परे
विकृतं विचित्रं स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ९

त्यर्थः ८ हे नरदेव अभयदे श्रीनाराय सव्रीडनम्राणि शिरांसि येषां ते लज्जाभरेणैवावनतशिरस्का इत्य
र्थः इत्थं ब्रुवति देवाः कामादयः परे अस्मिन् विकृते स्वारामा आत्मने
थः सघृणं यथा भवति कृपान्वितं यथा तथा ऊचुः कृपायुक्तमिति मायातः परे अस्मिन्न त्वयि एतन्न आश्चर्यं तो भा ऊचुः माहि
धीरास्तेषां निकरैरानतं पादपद्मं यस्य तस्मिन् त्वयि एतन्न आश्चर्यं

हे जनक ३ वा.

भा॰पु॰ न्विषु पतंत अतो अत्र कृपादिनैव विघ्नो अस्माकं चापराधाचरणं स्वभावत्वान्न विघ्नमित्याहुः त्वामिति त्वां
टी॰ सेवतां सेवमानानां जनानां सुरैरिंद्रादिभिः कृता अंतरायाः विघ्ना भवंति कस्मादित्यत आहुः स्वौकः इति स्व
२॰ स्थानं स्वर्गमितिक्रम्य परमं ते तव स्थानं व्रजतां नान्यस्य त्वामसेवमानस्य कुतः बर्हिषि यज्ञे स्वभागान् पुरो-
20 डाशादीन् बलीन् करान् कृषिकरवद्राज्ञे इंद्रादिभ्यो ददतः प्रयच्छतः तर्हि किं मद्भक्तो विघ्नैर्भ्रंश्यति नेत्या
ह धत्त इति पदीति निश्चये यतस्त्वं सर्वसाधारणो विनाशकः अतोसौ विघ्नानां मूर्ध्नि पदमाक्रम्य धत्ते॥

त्वांसेवतांसुरकृताबहवोंतरायाः स्वौकोविलंघ्यपरमंव्रजतांपदंते नान्यस्यबर्हिषिबलीन्ददतःस्व
भागान्धत्तेपदंत्वमवितायदिविघ्नमूर्ध्नि॥ १०॥ क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्वशैश्न्यानस्मानपा
रजलधीनतितीर्यकेचित् क्रोधस्ययांतिविफलस्यवशंपदेगोर्मज्जंतिदुश्चरतपश्चवृथोत्सृजंति

तैः पुनः त्वयि विघ्नशंकैव नेति भावः १० त्वद्भक्तानां तु केवलं तपस्विनां दुर्योगतिः अस्माकं वा वशं यांति क्रो-
धस्य वा तत्रास्मद्वशाः कामोपभोगमपि तावद्भवंति क्रोधस्य वशाः पुनरतिमदा इत्याहुः क्षुत्तृडिति क्षुच्च
तृट् च त्रिकालगुणाश्च शीतोष्णवर्षाणि मारुतश्च प्राणो वाह्यो वा जैह्वाः जिह्वाभोगाः शैश्न्याः गुह्योपभोगाश्च
एतानस्मान् अपारजलधितुल्यानतितीर्य विलंघ्य गोष्पदे मज्जंति कुतः यतः क्रोधस्य विफलस्य वशं यांति
गच्छंति किं च जले मज्जतो यथा विवशाः सतो मस्तकारोपितं भारमुत्सृजंति तथा दुश्चरं तपो नाशयंत नवभोगा॥ १९

20A

स्त्रियः योगनिर्मिताः स्त्रीसुश्रूषां कुर्वती स्वर्चिताः सुपुष्पालंकृताः तेषां स्वलावण्यादिदर्पोपशमनाय दर्श
यामास १२ रूपिणी मूर्तिमती श्रीरिव ताः श्रीदृष्ट्वा तासां तद्रूपसौन्दर्यगुणमदं त्वेन हृता श्रीः कान्तिर्य
याते १३ त्वं धन्यताद्विश्व कवयं वराकाः क्व चेमाः इति चेतसा ह सर्वाणि समानरूपाणि नैकाप्यसदृशरूप
मिति चेत माभवत तथापि स्वर्गस्य भूषणरूपा १४ सर्वविदितः इवभूत्वा १५ इन्द्रायधृतं मतिना
इति प्रगुणान्तांस्तेषां स्त्रियो ह्युत्पन्नदर्शनाः दर्शयामास सुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्वती विभुः १२ ते देवा
नुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः गर्वेन सुमुद्वृत्ता सा तद्रूपादार्घहृतस्त्रियः १३ ताना हृदेव देवा
स्तःप्रणताः प्रहसन्निव स्त्रासामेकतमाम् त्वं सर्वाणि स्वर्गभूषणा १४ ओमित्यादेशमादाय त बलात
सर्वविदितः उर्वशीमप्सरः श्रेष्ठा पुरस्कृत्य दिवं ययुः १५ इन्द्रायानमयासदस्मिन् एव तां त्रिदिवौ
कसां स्तुत्युर्नारायणा बलयाक्रमलब्धां सविस्मितः १६ हेमस्वरूपमवदद्धुन ज्ञानमयो गदतः क्रमा
दृषभो भगवान्विनातः विष्णुः शिवाय जगतां कलया वतीर्णः स्त्रेना हृता मधुभिदा स्पृतयोर्द्वयां
यताल्पमधु शक्रः त्वां सुधाम विस्मितस्पृत च विस्मितपामे स तिवा १६ अन्यानपि च वतारांस्त च्छीरमा
नि चाह हेमस्वरूपीति इतः इतात्रेयः कुमारः सनत्कादिभिः पिता ऋषभः च विष्णुरेव कलयावतीर्णः
स चात्मयोगमवदन् तेन विष्णुना हृदयास्य हयग्रीवावतारे मधुभिदा सनातनः पातालतः सनातनाः

भा०टी० हत्वाहरिरितोऽष्टपयपस्ग्राहः क्रोडे वराहावतारे याहात गजेन्द्रमुमुचत् मोचयामास एवमोदयज्ञाव
तारनाममालि तत्रविस्तुः शिवायजगता कलयावती गिरीत्यनुवर्ततीयं १९ मेमलत्वःस्तुतिं कुर्वाणा
न् ऋषीन्वालखिल्यान् कश्यपार्थसमिदाहरणे गोष्पदे निमग्नान् इन्द्रेणोपहसितान्भृत्यायदृष्ट्वा मो
२१ चयत् तमसि ब्रह्महत्यायां प्रविष्टं मोचयामास असुरगृहे पिहिता निरुद्धा या देवस्त्रियस्ताश्चामुञ्च।
21 ग्रामोप्ये मन्वन्तरे लोष पयपस्मात्स्ये क्रोडे हतो दितिजउद्धरतोऽम्भसः तां कौर्मे धृतोद्रिरमृतोन्म
थने स्वपृष्ठे ग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुञ्चदार्तं १९ संस्तुन्वतोब्धिपतितान् श्रमणानृषींश्च
शक्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टं देवस्त्रियो असुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां
नृसिंहे १९ देवासुरे युधि च दैत्यपतीन्सुरार्थे हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधात्कलाभिः भूत्वा
थ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याच्ञाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः २० निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिः
सप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः सोऽब्धिं बबन्ध दशवक्त्रमहन्सलङ्कं सीतापतिर्जयति
देनेकावतारैः १९ मन्वन्तरेषु सर्वमन्वन्तरेषु कलाभिर्मूर्तिभिर्भु ति लोकमलघ्नकीर्तिः २१
वनानि अदधात् इमां क्ष्मां समदात् ददौ २० हैहयानां कुलस्याप्यये नाशे भार्गवरूपोऽग्निः सरामो दशा
नरश्च्युतः सन सलङ्कं लङ्कायां स्थितं ससैन्यं जयति वर्तमानकालीनावतार इत्यर्थः २२ ॥ २१

21A

भाविनं रामकृष्णावतारमाह भूमेरिति बुद्धावतारमाह वादैरिति अतदर्हान् यज्ञानर्हान् विमोहयि-
ष्यति कल्क्यावतारमाह शूद्रानिति न्यहनिष्यति २२ इत्येकादशे चतुर्थः ४ पंचमे भक्तिहीनानां कानिष्ठा
कोयुगेयुगे इज्याविधिरितिच प्रश्नद्वयस्योत्तरमुच्यते १ त्वामेव तावद्बहुकृतावद्बहवो नरायाद्यन्येन नशीह
रिभक्ताविघ्नमूर्द्धिपदं दत्वापरांगतिंयांति अभक्तानांतु विघ्नाभवंतीत्युक्ते तर्हि तेषां कागतिर्भवतीति

भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्माजातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि वादैर्विमोहयति यज्ञकृतो
तदर्हान् शूद्रान्कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदंते २२ एवंविधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः भू-
रीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज २३ इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे चतुर्थोध्यायः ४
राजउवाच भगवंतं हरिं प्रायो न भजंत्यात्मवित्तमाः तेषामशांतकामानां कानिष्ठाविजितात्म- ५
नां १ श्रीभगवानुवाच मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणै-
र्विप्रादयः पृथक् २ य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरं नभजंत्यवजानंति स्थानाद्भ्रष्टाः पतंत्य-

वमस३२

पृच्छति भगवंतमिति हे आत्मवित्तमाः अविजितात्मनामशांतकामानां कानिष्ठा किंफलमि-
त्यर्थः १ सज्जनकस्य गुरोर्भगवतो नारदाद्दूरुद्देशादुगीति योनीति वक्ष्ये भगवतः सकाशाद्वर्णाश्रमाणा-
मुत्पत्तिमाह मुखेति गुणैः सत्वेन विप्रः सत्वरजोभ्यां क्षत्रियः रजस्तमोभ्यां वैश्यः तमसा शूद्र इति २
एषामध्ये ये तत्वा नभजंति ये च ज्ञात्वा अवजानंति आत्मनः प्रभवो जन्मा यस्मात्तत्वादभजनेनकृतघ्ना।

श्रीधरी भावार्थदीपिका एकादश ५

भा.पु.
टी.
२२
22

तद्वर्गोत्तमास्ते भवद्विधानामनुग्राह्या इत्याह दूरइति दूरेहरिकथाश्रवणंयेषांते अतएवदूरेव अच्युतकीर्त
नंयेषांते दूरेअच्युतकीर्तनाश्चेतिवाज्ञानलवदुर्विदग्धास्तुविचिकित्सकाउपेक्ष्याएवेत्याह विप्रइति
श्रौतेनउपनयनाख्येनउपलक्षणमेतत अध्ययनादिनापिहरेःपदान्तिकंतज्जन्मनोमिमाधिकारंप्राप्ताअ
पिमुह्यंति कर्मफलेषुसज्जन्तेकुतःआम्नायेषुवादाअर्थवादास्तैर्मोहकतयाविद्यतेयेषांते तदुक्तंगी
तासु यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदन्त्यविपश्चितः वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनाइति ५ भ

दूरेहरिकथाःकेचिद्दूरेचाच्युतकीर्तनाः स्त्रियःशूद्रादयश्चैवतेनुकंप्याभवादृशां ४
विप्रोराजन्यवैश्योवाहरेःप्राप्ताःपदांतिकं श्रौतेनजन्मनाथापिमुह्यन्त्याम्नायवादिनः
५ कर्मण्यकोविदाःस्तब्धामूर्खाःपंडितमानिनः वदन्तिचाटुकान्मूढाययामाध्व्यागिरो

ति मार्गदार्ढ्यायतेषांमोहंप्रपंचयन्निदति कर्मणीत्यादिना अकोविदाःयथावं त्सुकाः ६
यक्तंनभवति तथाकर्तुमशक्ताः नचाभिज्ञाननृच्छंति अतएवस्तब्धाअनम्राः स्तब्धत्वहेतुः यतोमू
र्खाअपिपंडितावयमितिमानवन्तः अतः अपामसोमममृताअभूम अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः
सुकृतंभवति यत्रनोष्णंनक्षुन्नग्लानिर्नारातयइत्यादिकपापयामाध्व्यागिरोत्सुकाःसंतो
मूढास्तथाचाटुकान् अप्सरोभिःसहविचरिष्यामइत्यादिप्रियान् प्राकृतान्वदंति ६ ॥ ०

22A

किंच तेषां कर्माभिनिवेशात्कामक्रोधदंभादयो वर्द्धंत इत्याह रजसेति घोराभिचारादिसंकल्पा येषां ते अ
हिवन्मन्युर्येषां ते कामुकत्वं प्रपंचयति वदंतीति उपासिताः स्त्रियो यैः न तु वृद्धाः ते मैथुन्यं मिथुनसुखमेव परं ता
त्पर्यं येषु गृहेषु तेषु आशिषो वदंति इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथं इदमस्तीदमपि मे भविष्य
ति पुनर्धनमित्यादि यः दांभिकत्वं प्रपंचयति यजंतीति असृष्टान्नविधानदक्षिणं न सृष्टाः न संपादिता अन्नवि
धानदक्षिणा यस्मिन् तथा यजंति तदाह वृत्त्यै जीविकार्थं परं केवलं पशून्घ्नंति अतद्विदः हिंसादोषानभिज्ञाः

रजसा घोरसंकल्पाः कामुका अहिमन्यवः दांभिका मानिनः पापा विहसंत्यच्युतप्रियान् ७ वदंति ते
ऽन्योन्यमुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिषः यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणं वृत्त्यै परं घ्नंति पशू
नतद्विदः ८ श्रिया विभूत्याभिजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा जातस्मयेनांधधियः
सहेश्वरान्सतो वमन्यंति हरिप्रियान्खलाः ९ सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितं यथा खमात्मानमभी
ष्टमीश्वरं वेदोपगीतं च न शृण्वते बुधा मनोरथानां प्रवदंति वार्त्तया १०

८ मानित्वं प्रपंचयति श्रियेति श्रिया धनादिसंपदा विभूत्या ऐश्वर्येण श्रिया धनादिना जातो यः स्मयो गर्वस्ते
न अंधा धीर्येषां ते ईश्वरसहितान्सतः अवमन्यंति किंच एवं वर्तमानास्ते वेदतत्त्वार्थं स्फुटमपि जानंती
त्याह सर्वेष्विति केन रूपेणावस्थितं तदाह आत्मानमीश्वरं आत्मतया ईश्वरतया चावस्थितं एवमप्यस
गतामाह यथा खं पुरुषार्थतामाह अभीष्टं स्फुरत्वमाह वेदोपगीतं चेति तत्कुतः यतो मनोरथानां वा

वयामिथ्यामिथ्याविष्णुमांसानियमप्रवंदति प्रवृत्तिप्र
मिति वृत्तांति ॥ ९ ॥

भा.ए. ननुव्यवायादीनामपि ऋतौ भार्यामुपेयात् हुतशेषं भक्षयेदित्यादिना विहितत्वात् किमेवं निंद्यंतेऽत
टी. आह लोकइति व्यवायस्त्रीसंगनित्याराग तएव नित्यप्राप्ताः जंतोः प्राणिमात्रस्य अतस्तत्रतस्य चो
११ दनाविधिर्नास्ति ननु ऋतावनुपेयादित्यादिर्विधिर्दर्शितः सत्यंतत्त्वयमपूर्वविधिरागतः प्राप्तत्वात् किं
23 तु नियमविधिरूपेणरागिणामभ्यनुज्ञामात्रंक्रियते तदाह व्यवस्थितिरिति तेषुव्यवायादिषुकैः विवा
हयज्ञसुराग्रहैः विवाहविधिरेवव्यवायः कार्यः यज्ञएवामिषसेवा सौत्रामण्यांसुराग्रहान्गृह्णातीतिश्रुते

लोकेव्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तुजंतोर्नहितत्रचोदना। व्य
वस्थितिस्तेषुविवाहयज्ञसुराग्रहैरासुनिवृत्तिरिष्टा ११ ॥

तत्रचमद्यसेवेतिनियमः क्रियते ननुचनियमपक्षेप्राप्त्यावश्यकत्वान्निंदायुक्तावतआह आसुनिवृ
त्तिरिष्टेत्ययंभावः नायंनियमविधिरपिनित्यप्राप्तत्वात् अतोनिवृत्तिः परिसंख्यैव आसुव्यवायामिष
मद्यसेवासुविधिरिष्टः कथंतर्हिव्यवस्थितिरित्युक्तं उच्यते तत्तावत्परिसंख्याविधिनाकृत्यानिवृत्तिरु
च्यते तथासतिस्वार्थत्यागः परार्थकल्पनाप्राप्तबाधश्चेतिदोषत्रयंस्यात् अतः क्वचिन्नियमतोऽप्य
र्थस्यप्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वाराऽन्यनिवृत्तिः फलतोभवति तथया ११ ॥ २३

23A

इमामगृह्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र रशनालिंगतो गर्दभाश्वाभिधानीरशनाद्वयप्राप्तौ
मंत्रस्यापूर्वविधिद्वारा परिसंख्योच्यते यथोक्तं तंत्रवार्तिके अप्राप्तविधिरेवायमतो मंत्रः सुनिश्चितः परि
संख्याफलेनोक्तो न विशेषः पुनः श्रुतेरिति क्वचित्तु रागतो नित्यप्राप्तस्याप्युपादानस्य नियमफलस्याभावान्नि ततौ
यमविधिद्वारा फलतः परिसंख्या भवति यथा पंच पंचनखा भक्ष्या इति तथा रागतो नित्यवत्प्राप्तस्य व्य
वायादेर्विवाहादिनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारा परिसंख्यैवेति ननु यद्यभ्यनुज्ञामात्रमेतदेवं तर्हि प्रवृत्तानां
तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इत्यादि दोषश्रवणान्न तस्मात्त्वेव

धनं च धर्मैकफलं यतो वै ज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशान्ति ।
गृहेषु युञ्जन्ति कलेवरस्य मृत्युं न पश्यन्ति दुरन्तवीर्यम् ॥ १२ ॥

दोषः मनसि कामे सत्यपि तस्याप्रवृत्त्या द्वेषादिना वा नामनुगच्छतो दोषश्रवणोपपत्तेरिति सर्वमनव
द्यं एवं तर्हि देवव्यवायादिमनोरथाकुलितत्वाद्भीष्ममात्मानं न स्मृ एवतीत्यभिहितं युक्तं इदानीं धनस्यापि
धर्मद्वारा परमात्मप्राप्तिकस्य रूपेण भोगार्थं विनियोगात्तत्त्वात्मज्ञानं योपीडयन्ते चेतीत्याह धनं चेति धर्म एवैकः फलं
यस्य तत्कुतः यतः धर्मात्सविज्ञानमपरोक्षज्ञानं सहितं रूपं परोक्षज्ञानं भवति कथंभूतं अनुप्रशान्ति
अनु अनन्तरमेव प्रकृष्टा शान्तिः निर्वाणो लक्षणा यस्मात्तत् एवंभूतं धनं दारदेहेषु देहादर्थं युञ्जन्ति १२

४ ॥ विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥

भा.पु. टी. २५

किंच व्यवस्थयापि व्यवायादिप्रवृत्तानां नः यथेष्टाप्रवृत्तिर्नस्यादित्याह यदिति यद्यस्मात्सुरायाः
घ्राणभक्षः सौत्रामण्यादौ विहितः न पानं तथा पशोरप्यालभनमेव विहितं न तु हिंसा अयमर्थः दे-
वतोद्देशेन यत्पशुहननं तदालभनं वायव्यं श्वेतमजमालभेतेत्यादिश्रुतेः न तु हिंसा या वेदविहिता
हिंसा न हिंसेति कोशंतरे इति वचनात् भक्षणोद्देशेन तु क्रियमाणं लौकिकहननं तु हिंसैव अयमवत्वा-
लभनमेव विहितं न तु हिंसा अनेन यथेष्टभक्षणप्रवृत्तेरर्थः व्यवायोपि प्रजया निमित्तभूतया न तु र-

यद्घ्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभनं न हिंसा एवं व्यवायः प्रजया न रत्या इमं विशुद्धं न
विदुः स्वधर्मं १३ ये त्वनेवंविदोऽसन्तः स्तब्धाः सदभिमानिनः पशून्द्रुह्यन्ति विस्रब्धाः प्रेत्य खादन्ति
ते च तान् १४ द्विषन्तः परकायेषु स्वात्मानं हरिमीश्वरं मृतके सानुबन्धेऽस्मिन्बद्धस्नेहाः पतन्त्य-
धः १५ ये कैवल्यमसंप्राप्ता ये चातीताश्च मूढतां त्रैवर्गिका ह्यक्षणिका आत्मानं घातयन्ति ते

ये तु तेमनोरत्यर्थवादिन इमं विशुद्धं स्वधर्मं न विदुरिति १३ एवं श्रीभगवत्पराङ्मुखानां बहुदोषतां प्रपंचयन्त
विशेषं प्रपंचयति पंचभिः ये त्विति अनेवंविदः न एवं धर्मं विदन्ति ये ते विस्रब्धाः निःशंकाः अनेन मम नो
रथोऽभविष्यतीति विस्रब्धास्ते वा इदानीं तन्न पोषणेन वा तैः पशुभिर्विस्रब्धाः ते च पशवः प्रेत्य अमुत्र तान् खा-
दन्ति मांसभक्षयिता अमुत्र यस्य मांसमिहादम्यहं एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिण इति वचनात् १४
अभिचारादिना द्विषन्तः मृतके देहे सानुबन्धे पुत्रादिसहिते १५ अज्ञाः तत्त्वज्ञैरनुकंपिताः तरन्ति तत्त्वज्ञास्तु

24A

नदाह पतङ्गति आत्मरतः आत्मपद्ववकर्त्तारः अज्ञानेकर्मणानियाचस्फतिः असुर्यानामतेलोकाग्रंथेन
तमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाः इति २० यामरहाय पत्यसर्वहाक्रियल्लादिना ५
ततेदेवंभगवदुक्तिरेवकर्त्तव्येतिस्थिते तत्रविशेषपृच्छति कस्मिन्कालेइतिकिंवर्णाः कीदृग्वर्णावान्
कीदृशाः कीदृगाकाराः केनवानाम्ना केनवाविधिनापूज्य कृतादिकालेषु नानाप्रकारोवर्णाभिधाकारा

पतस्मात्महतोयांतात्यज्ञानेज्ञानमानिनः सोदंत्या कृतकृत्यावेकालस्वस्वलमनोरथाः १७ दिना
मायामरचितागरहापत्यस्वहक्रियः नमोविष्णत्यनिष्ठंतोवासुदेवाग्रहाः १८ राजोवाच क ५२
स्मिन्कालेसभगवान्किंवर्णाः कीदृशोनृभिः नाम्नावाकेनविधिनापूज्यतेतदिहोच्यतां १९ का
भाजनउवाच कृतंत्रेताद्वापरंचकलिरित्येषुकेशवः नानावर्णाभिधाकारोनानैवविधिनेज्य
ते २० कृतेशुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलोवल्कलांबरः कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंडलून् २१
मनुष्यास्तुतदाशांतानिर्वैराः सुहृदः समाः यजंतितपसादेवंशमेनचदमेनच २२ हंसःसुप
र्णोवैकुंठोधर्मोयोगेश्वरोमलः ईश्वरःपुरुषोव्यक्तःपरमात्मेतिगीयते २३ त्रेतायांरक्तवर्णो
सोचतुर्बाहुस्त्रिमेखलः हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मास्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः २४
यत्प्रसः नानैवविधिनाविधैनैवविधानेनमार्गेण १९ तदेववर्णादिचतुष्टयमाह कृतइत्यादिना २०
कृष्णाजिनादीनविभ्रदिति २१ ब्रह्मचारिवेषधारीतः २२ तपसाध्यानेन २३ त्रिगुणादीक्षाजभ्दतेमेखला

तापसप्रसः यत्तमूर्त्तिर्हिरण्यकेशाः पिशंगकेशास्तथैः २५

भा॰ ए॰ टी॰ २५ 25

त्रय्या विद्यया वेदत्रयोक्तकर्मभिः २५ पृश्निगर्भः तस्याः पुत्रः वृषाकपिः स्वतः सन् वर्षति कामान् आकंपयति
च क्लेशानिति तथा जयत्येवं सर्वदेवात्मत्वेन २६ श्यामः अतसीपुष्पसंकाशः निजानि चक्रादीन्यायुधानि यस्य
सः श्रीवत्सो नाम वक्षसो दक्षिणभागे रोम्णां प्रदक्षिणावर्तः स आदिर्येषां करणानि हितनपश्यादीनि तैः अंके

तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिं यजंति विद्यया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः २५ विष्णुर्यज्ञः पृश्निग-
र्भः सर्वदेव उरुक्रमः वृषाकपिर्जयंतश्च उरुगाय इतीर्यते २६ द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवा-
सा निजायुधः श्रीवत्सादिभिरंकैश्च लक्षणैरुपलक्षितः २७ तं तदा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणं
यजंति वेदतंत्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप २८ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च प्रद्युम्नायानि-
रुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः २९ नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने विश्वेश्वराय विश्वाय सर्व-
भूतात्मने नमः ३० इति द्वापर उर्वीश स्तुवंति जगदीश्वरं नानातंत्रविधानेन कलावपि तथा
शृणु ३१ ॥

रंकितैर्लक्षणैर्वक्षस्थैः कौस्तुभादिभिः २७ महाराजोपलक्षणं छत्रचामरादियुक्तं वेदतंत्राभ्यां वैदिकेना-
गमिकेन च मार्गेण यजंति पूजयंति परं ईश्वरं ज्ञातुमिच्छवः २८ नामान्याह नमस्त इति नानातं-
त्रविधानेनेति कलौ तंत्रमार्गस्य प्राधान्यं दर्शयति तत्तथा वर्णयति ३१ ॥० २८ २५

25A

त्विषा कान्त्या अकृष्णमिन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलं यद्वा त्विषाकृष्णं कृष्णावतारेणानेन कलौ कृष्णावतारस्य प्रा-
धान्यं दर्शयति अंगानि हृदयादीनि उपांगानि कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः सुनंदाद-
यः तत्सहितं यज्ञैः अर्चनैः संकीर्तनं नामोच्चारणं स्तवनं तत्प्रधानैः सुमेधसो विवेकिनः शोभना मेधा
बुद्धिर्येषां ते ३२ स्तुतिमाह ध्येयमिति हे प्रणतपाल हे महापुरुष ते चरणारविंदं वंदे कथंभूतं
ध्येयं ध्यातुं योग्यं सदेति सर्वत्र संबंधः ध्याने ध्येयत्वेन वः इंद्रियकुटुंबादिभिर्यः परिभवस्तिरस्कारः तं ह-

कृष्णवर्णं त्विषाकृष्णं सांगोपांगास्त्रपार्षदं यज्ञैः संकीर्तनप्रायैर्यजंति हि सुमेध-
सः ३२ ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिंचिनुतं शरण्यं
भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं वंदे महापुरुष ते चरणारविंदम् ३३

न्तीति तथा तत् किंच अभीष्टदोहं मनोरथपूरकं किंच तीर्थास्पदं गंगाद्याश्रयत्वेन परमपावनं शिववि-
रिंचिभ्यां नुतं नमस्कृतं ननु तौ कृतार्थावेव किमर्थं ताभ्यां स्तुतं तत्राह शरण्यं आश्रययोग्यं सर्वात्मक-
मित्यर्थः नहि ब्रह्मादिस्तुत्यमात्रं तत्त्वकथागोचरस्यात् न भृत्यार्तिहं यस्य कस्यापि भृत्यमात्रस्यार्ति
हंतृ न केवलमागंतुकीर्तिमात्रं हंतीति किं तु भवाब्धिपोतं संसारार्णवतारकं च ३३ ॥

भा॰ पु॰ टी॰ २६

इदानीं स्वयमाप्तकामत्वान्नैरपेक्ष्यं भक्तकार्यं च समापेत्तनां दर्शयन् श्रीरामचंद्रं स्तौति त्यक्त्वेति अन्यैः सुदुस्त्य
जा सुरेप्सिता राज्यलक्ष्मीस्तां त्यक्त्वा यदिति पूर्वान्वयः अरण्यमगात् किं राज्यवैकल्यदर्शनेन न धर्मिष्ठः कुतः
आर्यस्य गुरोर्दशरथस्य वचसा किंच एवं राज्यं त्यक्त्वाऽपि भक्तवात्सल्येन तद्दयितया सीतया ईप्सितं मा
यामृगं स्वर्णाकारं योऽन्वधावत् तस्य भगवतश्चरणारविंदं वंदे यद्वा हे धर्मिष्ठेति संबोधनं तथाप्यविव

त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यं मायामृगं दयितयेप्सितम
न्वधावद्वंदे महापुरुष ते चरणारविंदं ३४ एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान्युगवर्तिभिः मनुजैरिज्य
ते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः ३५ कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः यत्र संकीर्तनेनैव स
र्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते ३८ न ह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह यतो विंदेत परमां शांतिं न
श्यति संसृतिः ३७ घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्मविवर्जिते वासुदेवपराणां तु पुण्यकृन्नास्ति संश
यः ३८ तेषु भाग्यमनुष्येषु कृतार्थान्नृप निश्चितं ये स्मरंति स्मारयंति हरेर्नाम कलौ युगे ३९

हितत्वात्सर्वपरित्यागे संधिर्न भवति न ह्यायदगादिति चरणारविंदमेवोच्यते यच्च मायामृगमन्वधावत्
तत्तेपदारविंदं तं वंदे इत्यन्वयः अन्यत्समानं ३४ युगानुरूपाभ्यां नामरूपाभ्यां ३५ एतेषु चतुर्युगेषु कलि
रेव श्रेष्ठ इत्याह कलिमिति गुणज्ञाः कलेर्गुणं जानंति ये तेन तेन दोषाणां बहुत्वात्कथं सभाजयंति तत्राह
सारभागिनः गुणांशग्राहिणः कोऽसौ गुणः तमाह यत्रेति तदुक्तं ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्च

एका॰ संकीर्तनाद [illegible]

यन् यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवमिति ३६
३७ तस्मात्कलौ अतः अस्मात्संकीर्तनात्परमो लाभोऽन्यो नास्ति

26A

किंच कृतादिष्विति द्वाभ्यां अमलाशयाः सन्तः प्रायः प्रायशोऽपि भगवति भक्ता भवंति ३८ भक्तस्य विधिनिषेध
निवृत्तेः कृतकृत्यतामाह देवर्षीति द्वाभ्यां येषां कुटुम्बिनः इतरे देवादयः पंचयज्ञदेवताः एतेषामयमभ
क्तः ऋणी अत एवैतेषां किंकरः न तदर्थे नित्यं पंचयज्ञादिकर्त्तव्यत्वात् तथा च स्मृतिः हीनजातिं परिक्षीण
मृणार्थं कर्म कारयेदिति अयं तु न तथा कोसौ यः सर्वभावेन मुकुंदं शरणागतः कर्त्तं कृत्यं परिहृत्य सह

कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छंति संभवं कलौ खलु भविष्यंति नारायणपरायणाः ३८ क्वचित्
क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ३९ कावेरी च महापु
ण्या प्रतीची च महानदी ये पिबंति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर प्रायो भक्ता भविष्यंति वासुदेवे
मलाशयाः ४० देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किंकरो नायमृणी च राजन् सर्वात्मना यः शर
णं शरण्यं गतो मुकुंदं परिहृत्य कर्त्तं ४१ स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः
विकर्म यच्चोत्पतितं कथंचिद्धुनोति सर्वं हृदिस निविष्टः ४२

कर्त्तं भेदं परिहृत्य कृती छेदनं यस्मात् वासुदेवः
सर्वमिति तु दृष्ट्यर्थः ४१ विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वा निषेधनिमित्तप्रायश्चित्तनिवृत्तिमाह स्वपादमूलमि
ति त्यक्तः अन्यस्मिन् देहादौ देवतान्तरे भावो येन अत एव तस्य विकर्मणि प्रवृत्तिर्न संभवति यच्च कथंचि
त्प्रमादादिना उत्पतितं भवेत् तदपि हरिर्धुनोति ननु यमस्तमन्येत तत्राह परेशः ननु च स्मृतिफलोऽसमे
वा हेतुरिति भगवद्वचनात्स्वात्माभाकर्षो मरेदनते चाह प्रियस्य न तु नाम पापं तया यो भजते नेत्याह हृदिस

निविष्टः नहि वस्तुशक्तिरपेक्षितामपेक्षत इत्यर्थः ४२

भा॰ए॰ जायंतेयान् जयंत्याः पुत्रान् ४३ उपातिष्ठत् अन्वतिष्ठत् ४४ निःसंगो भूत्वा ४५ प्रासंगिकप्रक्रियेयमुक्ताधु
११॰ नातु समगत एव कृतार्थावित्याह युवयोरिति वां युवयोः ४६ न च सर्वकर्मार्पणादिभागवतधर्मैरन्येषामि
27 व वयोः सत्त्वशुद्धिरापादनीया पुत्रोपलालनेनैव भागवतधर्मसर्वस्वनिष्पन्नेत्याह दर्शनेति कृष्णे पुत्र

नारद उवाच धर्मान्भागवतानित्थं श्रुत्वाथ मिथिलेश्वरः जायंतेयान्मुनीन्प्रीतः सोपाध्यायो ह्यपू
जयत् ४३ ततोंतर्दधिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः राजा धर्मानुपातिष्ठन्नवाप परमां गतिं ४४ त्व
मप्येतान्महाभाग धर्मान्भागवतान्श्रुतान् आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसंगो यास्यसे परं ४५ युवयोः
खलु दंपत्योर्यशसा पूरितं जगत् पुत्रतामगमद्यद्वां भगवानीश्वरो हरिः ४६ दर्शनालिंगनाला
पैः शयनासनभोजनैः आत्मा वां पावितः कृष्णे पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः ४७ वैरेण यं नृपतयः शिशु
नाग्रैः२ पालपौंड्रसाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः ध्यायंत आकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्य
मापुरनुरक्तधियां पुनः किं ४८ मापत्यबुद्धिमकृथाः कृष्णे सर्वात्मनीश्वरे मायामनुष्यभावेन गू
ढैश्वर्ये परेऽव्यये ४९

इति स्नेहं प्रकुर्वतोर्वां तस्य दर्शनादिभिरात्मा पावितः शोधितः ४७ एतदेव कैमुत्य
न्यायेन स्फुटयति वैरेणेति यथा शयनासनादौ वैरेणापि ध्यायंतस्तस्य गतिविलासाद्यैः आकृतधियः तदा
काराधीर्येषां ते तत्साम्यमापुः किं पुनर्वत्सलत्वमनुरक्तधियां तत्साम्यं भवतीति ४८ ननु पुत्रस्नेहे संमोहहे
तुः तर्हि सर्वस्य सुखेन त्वं नन्वाह मापत्यबुद्धिमिति अपत्य
मिति बुद्धिमाकृथाः अडागमः छान्दसः ४९
५९

27A

ननु कथमीश्वरो मानुषः स्यात कथं वा तस्य विश्वसृष्ट्यादिकर्तृः इत्यत आह श्रीमोक्षधर्मादिकर्मा स्वर्ग्यमिव निरूप्य
तेनेत्याह भूभारक्षपणाय स्वरापवर्ग्ये राजन्यराजन्यास्तेषां हतत्वेनाव इत्येतेनिर्वृत्त्यै मोक्षाय ५१ इदमस्मिन्
वैदेहे रामसे मोहं विधूय ब्रह्मत्वाय कल्पते ५२ इत्येकादशे पञ्चमोऽध्यायः ५ षष्ठे ब्रह्मादिभिः स्तुत्वा
भूभारस्य राजन्यहंतर्वेगुप्तयेमतो अवतीर्णस्य निर्वृत्त्यै यथा लोके वितन्यते ५० श्रुकउवाच ए
नच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवो ऽतिविस्मितः देवकी च महाभागा जहतुर्मोहमात्मनः ५१ इतिहासमि
मं पुण्यं धारयेद्यः समाहितः स विधूयेह शमलं ब्रह्मभूयाय कल्पते ५२ इति श्रीभागवते एकादशस्क
न्धे पञ्चमोऽध्यायः ५ बादरायणिरुवाच अथ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतोऽभ्यगात भवश्च भूतभ
व्येशो ययौ भूतगणैर्वृतः १ इन्द्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवोऽश्विनौ ऋभवोऽङ्गिरसो रुद्रा विश्वेसा
ध्याश्च देवताः २ गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारणगुह्यकाः ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिन्नराः
द्वारकामुपसञ्जग्मुः सर्वे कृष्णदिदृक्षवः वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः ४ यशो वितेने लो
के सर्वलोकमलापहं तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्द्धि
तुं विश्वापि नेदशीं उद्धवः प्रार्थयामास
भिः ५ व्यचक्षतावितृप्ताक्षाः कृष्णमद्भुतदर्शनं स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयन्तो यदूत्तमम् ६ गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरम्

स्यथा मत्र्यमामिति १ अतः परमिति विस्तरेणात्मविद्यां निरूपयितुं तत्प्रस्तावमाह अथेति आत्मजैः सन
कादिभिः अभ्यगाद्द्वारकामिति चतुर्थेनान्वयः २ ननु तेषामपि पद्मादिरूपं भगवतो नित्यं पश्यतां लोके यमतिदि
दृक्षेत्याह येन वपुषा नरलोकमनोरमः सन् सर्वलोकेषु यशो वितेने तदतिसुन्दरं वपुः दिदृक्षवः यच्च हत

का

भा० ११ ५ ६

भा॰पु॰ स्वर्गापवर्गोपमाल्यैः विचित्राणि पुष्कलप्रवृत्तयश्च याणि पदानि अर्थाश्च यासु ताभिर्गीर्भिः ६ बुद्धीन्द्रियादि
भिः दर्शनादिना प्राणेन न बलेन न देहेन नादरौ वत्पाणिपातेन नताः वयं नमस्कुर्नेवतः स्मेति विस्मयेऽयं याडुः
टी॰ हे भोपदाम्भोजानुभ्यां दुरमाविरसाद्वा मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग इति तस्माद्धेतोः
२८ विस्मयाय विशेषणं कर्ममयाडुरुपाशान्मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैः प्रियत्वेन बलमन्तर्हृदि चिन्त्यते न हृदयनानाः
28 मूढो भाग्यमित्यर्थः ७ ननु ममापि दृष्टादृष्टकर्मकरणात् कुतोऽयमत्यादरविदं चिन्तनेन कर्मपाशान्मुक्ता।

व्यचष्ट तत्ताविन्मास्ताः कुसुममडुनदर्शनं स्वर्गोऽप्यानोभवैर्माल्यैः छादयन्तो यदूत्तमं गीर्भिः विचित्र
पदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरं ६ देवा ऊचुः नताः स्मते नाथ पदारविंदं बुद्धीन्द्रियप्राणमनो
वचोभिः यच्चिन्त्यतेन्तर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् ७ त्वं मायया त्रिगुणया
त्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यवसि विलुंपसि तद्गुणस्थः नैतैर्भवानजितकर्मभिरज्यते वै यत्स्वे सु
खेव्यवहितेभिरतोनवद्यः

त्ताभिः क्रियते तत्राहुः त्वमिति हे अजित आत्मनि इदं नीतनमिदमलंपक
मतं व्यक्तं महदादिप्रपंचं सृजसि पालयसि संहरसि च तदात्मतेत्यवनदृश्यकडुर्विभाव्यं मनसाप्यवि
तर्क्यं तद्गुणस्थः तस्या मायया गुणेषु नियंतृत्वेनास्थितः अथ च एतैः कर्मभिः भवान् रज्यते न लिप्य
ते कुतः यो भवान् अनवद्यः रागादिरहितः यतः स्वे आत्मस्वरूपे सुखे अव्यवहिते अनावृते अभिरतः। २८
अतस्त्वं कर्म कुर्वन्नप्यात्मारामः परे मसुखे इति मुमुक्षुभिः चिन्त्यत इति भावः ८ ॥ ॥

28A

न त्वात्मारामस्य किं कर्मकरणेन अत आह शुद्धिरिति हे ईड्य हे ऋषभ दुराशयानां रागिणां विद्या उपासना
विद्यादिभिस्तथा शुद्धिर्न भवति सत्त्वात्मनां सतां ते यशसि श्रवणेन संभृतया परिपुष्टया अभिवृद्धया सच्छ्रद्ध
या यथा स्यात् परमपावनस्य यशसो विना श्रवणं कर्माचरणमिति भावः ९ तदेवं त्वद्यशःश्रवशुद्धिहे
तुः तवाङ्घ्रिरिष्टो न तु स्वाभिस्तु तवाङ्घ्रिर्नोऽस्माकमशुभाशयानां विविधविषयवासनानां धूमकेतुः दाह
कः स्यात् कथंभूतः क्षेमाय यो मुनिभिः मुमुक्षुभिः प्रेमार्द्रहृदा उह्यमानः चिन्त्यमानः यश्च सात्वतैः सम
विभूतये समानैश्वर्याय वासुदेवादिव्यूहे अर्चितः तेषु चैकैश्चिदात्मवद्भिर्धीरैः स्वरतिक्रमाय स्वर्गमतिक्र

शुद्धिर्नृणां न तु तथेड्य दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः सत्त्वात्मनामृषभ ते य
शसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ९ स्यान्नस्तवाङ्घ्रिरशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय
यो मुनिभिरार्द्रहृदोह्यमानः यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्भिर्व्यूहेऽर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमा
य १० पर्युष्टयानव विभो वनमालयेयं संस्पर्धिनी भगवती प्रतिपत्निवच्छ्रीः

मोऽवैकुण्ठधामसे सवनशः त्रिकालमर्चितः १० एतेषां च मुनिसात्वतादीनां मध्ये एवकानां मध्ये परमभाग
वतेषु तस्याः अपि तव प्रीतिरस्ति केनेति स्तुवन्ति पर्युष्टयेति ३ भावः क्रोडरूपः स्प्रदेय तव सामितेव वत्सित
पुष्टिता १ पीयं च मतेति प्रतिपत्निवत् श्रीः स्पर्धमाना भवति तथापि तस्य हेमानार्प्य मानाः त्वयो म
वानाः पुष्टिनयाः पिग्रमुयाव नमालया भक्तैरर्पितेयमिति ॥ ०

भा.प्र. पीताम्बरुप्राणीतेसमुपसंपादितंयथाभवतितथार्हणंपूजामादरात् स्वीकृतवान् सुपर्णोतिमर्हणमाददत्
टी. तस्यतवाङ्घ्रिः अस्मभागायस्यथमकेतुर्भूयात् यद्वा योऽङ्घ्रिरमुयात् सुपर्णोतिमर्हणमाददत् मनोज्ञ।
भागाय यमकेतुर्भूयादित्यन्वयः अथवैवंसेव यः एतेभ्योध्यानादिनिष्ठेभ्योपिन्वयशासिष्ठहृद्धस्मद्भाव
२९ तएवकृतार्थाभगवतोयशः श्रियत्वादित्याहुः पद्मयुग्मयावशाकानाविनस्मात् परितः सर्वांगेतष्टया
29 कांतयावनमालयावत्सिएकदेशोवर्तमानाभ्रीः संस्पर्धमानाभवत्तितयापाम्नायमत्तुष्टनैवङ्गयाव
र्णितयाकीर्तिम्यावैजयंत्यावनमालयैवयोभवान् सुपर्णोतिमर्हणमाददादित्यादिपूर्ववत् १२ किं
च: सुपर्णोतिममुयार्हणमाददत्तोभूयात्सदाङ्घ्रिरस्मभागायथमकेतुः १२ यच्चिंत्यतेप्रयतपाणिं। भै
रध्वराग्नौत्रय्यानिरुक्तविधिनेशहविर्गृहीत्वा अध्यात्मयोगउतयोगिभिरात्ममायांजिज्ञासुभिःप
रमभागवतैः परीष्टः १२
च प्रयतपाणिभिः संयतहस्तैर्हविर्गृहीत्वा अध्वराग्नौआहवनीयादौया
स्मात्वे त्रिकेयच्चिंत्यतेनतुयस्मैदेवतायैहविर्गृहीतंध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति वचनात् ननु देवताः चिंत्यते अ
तएवाहुः त्रय्यानिरुक्तेनविधिनाइन्द्रादिरूपेणैवयत्तपुरुषः चिंत्यत इत्यर्थः उत किंच अध्यात्मयोगेआ
त्माधिकारयोगेयोगिभिरप्यात्मनस्तवमाययाप्राणिमात्रहिंसाजिज्ञासुभिः ततत्वाभिर्यच्चिंत्यतेपरमभा
गवतैस्तुमक्तैर्यः परीष्टः सर्वतः पूजितः सतवाङ्घ्रिर्नोऽस्मभागायथमकेतुःस्यादितिपूर्वेणान्वयः १३ ॥ २९

29A

नत्वग्राणां स्वभक्तपक्षपातः प्रसिद्ध एवेति बलिस्तुवंतः प्रार्थयंते केनेति बलिंवध्येनेत्रिभिर्विक्रमैर्मेयुतः नत्वद्वि
तीयविक्रमे सत्यलोकगतः तवपादः केतुः सुलुप्तिनोविज्ञयध्वजइवतत्स्पादयेतिद्वियतस्यता कुः।
त्रिधायंतनीगंगापताकायस्यसः तथायस्मदेव चम्वोः तत्सेनयोर्भयाभयकरः साधुषुसुरेषुस्वर्गा।
यखलेषु सुरेषु इतरायसुधोगामनाय यएवकेतुरूपःस्यपादः समभजतांनःप्रह्वेतु नानखोथवनु अ
वादिपोरेभजेतानः इतिकर्मणिषष्ठीच अवाङ्जनोवोस्मांनुनात्विति तथाचश्रुतिः चरणंपवि

केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताको यस्ते भयाभयकरोसुरदेवचम्वोः स्वर्गायसाधुषुखलेष्वि २
तरायभूमन्पादः पुनातुभगवन्भजतामघंनः १४ नस्योतगावइवयस्यवशेभवंतिब्रह्माद। १४
यस्तनुभृतोमिथुरर्द्यमानाः कालस्यतेप्रकृतिपूरुषयोः परस्यशंनस्तनोतुचरणः पुरुषोत्तम १५

त्रैविनंतंपुराणेयेनपतन्स्मरति इत्युक्तानितेनपवित्रेणस्पृष्टेनस्वतानिःपापानुमराणितेनेमेलोकस्य।
द्वारमर्चिषमत्यविज्ञेयानिक्षज्ञानमानमद्दस्वतः भूमतस्यपादोस्मानेचरणलोकेसुधिताद्यावि
ति १४ ननुयुद्धेदेवासुरादयः परस्परंजयंतिजीयंतेवा किंप्रत्तेनेत्यतआह नसीति मिथुःमि
थः मृर्द्यमानाः युद्धादिभिः पीड्यमानाः ब्रह्मादयोपियस्यतववशेभवंति नतुजयपराजयेवास्वत
त्रः कारवत्सनिनासिकायांजेनाः नासिकासाविध्यवद्धाः गावोबलीवर्दाइवकृतः कालस्यकलयितुः प्र

वर्तकस्य न देवकृतः प्रकृतिपुरुषयोरपि परस्य तस्य तेषु
रुषोत्तमस्य पादो नः शं तनोतु १९

भा.पु. प्रकृतिपुरुषाभ्यां परत्वमुपपादयन् कालत्वेन पुरुषोत्तमत्वमाहुः अस्येति अस्य जगत उदयादीनां हे
टी. तुरसि कुतः अव्यक्तं प्रकृतिः जीवः पुरुषः महान्महत्तत्त्वं तेषां कालं नियंतारं त्वामाहुः अतस्तेभ्यः परः
३. महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरित्याद्याः श्रुतयः किंच
अयं संवत्सरात्मको यः कालस्त्रिनाभिः त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य सोऽपि त्वमेव अतः त्वमुत्तम।
30 पुरुष इति तथा च गीतासु यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरु

अस्यासि हेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहुः सोयं त्रिनाभिर
खिलापचये प्रवृत्तः कालो गभीररय उत्तमपूरुषस्त्वं १८ त्वत्तः पुमान्समधिकृत्य यया।
स्ववीर्यं धत्ते महान्तमिव गर्भममोघवीर्यः सोयं तयानुगत आत्मन आंडकोशं हैमं ससर्ज
बहिरावरणैरुपेतं १९

षोत्तम इति "एवमेव प्रकृत्यादिद्वारा जगत्सृष्ट्यादिहेतुत्वमुक्तम् तदेकेन प्रकारेण तदाहुः त्वत्त इति त्व।
त्तः पुमान्पुरुषः वीर्यं शक्तिं समधिकृत्य प्राप्य यया मायया सह महान्तं धत्ते किमिव अस्य विश्वस्य गर्भमि
व सोयं महान् तयैव मायया नुगतः सन् आत्मनः सकाशात् अंडकोशं ससर्ज तयानुगत इत्य ३.
पि तया मायया त्वया अधिष्ठितः १९ ॥०

30A

नन्वेवंभूतमीश्वरं त्वमसत्कृतोः स्तवगानेनदाप्नुः तदित्ति तत्तस्मात्‌ तस्थुषः स्थावरस्य च जगतो जंगमस्य च भवानधीशः यस्य आत्ममायया उत्था उत्पन्ना या गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिः तयोपनीतान्‌ अर्थान्‌ विषयान्‌ जुषमाणोपि हे हृषीकपते न लिप्तः तथैतत्त्वत्तोऽन्ये जीवा योगिनो वा स्वतः परिहृतादपि ग्रविषयमा नात्यल्पाद्वा विषयतोऽप्ययं जो बाधो हि भूतिवासनामात्रेणवद्धनंत इत्यर्थः १७ अलिप्तत्वमाह स्मायेति मायावलोको मंदस्मितविलसितोऽवलोकः तस्य लवः कटाक्षः तेन दर्शितो यो भावोऽभिप्रायः तेन म

तत्तस्थुषश्च जगतश्च भवानधीशो यन्माययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान्‌ अर्थान्जुषन्नपि हृ-
षीकपते न लिप्तो येऽन्ये स्वतः परिहृतादपि बिभ्यति स्म १७ स्मायावलोकलवदर्शितभावहा-
रिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येंद्रियं विमथितुं क-
रणैर्न विभ्व्याः १८ विभ्व्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमला

नोहारि यद्भ्रू-मंडलं तेन प्रहिता ये सौरतमंत्राः तैः शौंडैः प्रगल्भैरनंगबाणैः संमोहनैः करणैः कामकलाभिः षोडशसहस्रपत्न्यः यस्येन्द्रियं मनः विमथितुं क्षोभयितुं न विभ्व्याः न समर्थाः सम्भवान्न लिप्त इति प्रसिद्धमित्यर्थः १८ ते ना तवयममृतरूपा या कथा तत्र देवनदी समुद्रं के वहंती नितया कीर्तिनद्यः तथा पादावनेजसरितो गंगा याश्च त्रिलोक्याः शमलानि हन्तुं विभ्व्याः केन प्रकारेण आनुश्रवं श्रुतिभिरुच्चारणमनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः तत्र भवं कीर्तिरूपं तीर्थं सकलतिभिः श्रवणेन्द्रियैः अंघ्रिजं चांगसंगैः एवं शुचिषदः साश्च स्वधर्मस्थितास्तव तीर्थद्वय

भा.प्र.
टी.
११
31

केनप्रकारेणात्मानुभवं गुरोरुत्तारणमनुभूयन इत्यनुभवो वेदः तत्रभवत्कीर्तिरूपं तीर्थं श्रुतिभिः श्रवणेन्द्रियैः
आत्मानुभवं श्रुतिभिरंतर्द्विजसंगसंगैः तीर्थद्वयं सुविषदः सप्तउपस्पृशंति १९ बादरायणिरुवाच इत्यभिष्टू
य विबुधैः सेशः शतधृतिर्हरिं अभ्यभाषत गोविंदं प्रणम्यांबरमाश्रितः ब्रह्मोवाच भूमेर्भारावतारा
य पुरा विज्ञापितः प्रभो त्वमस्माभिरशेषात्मन्तत्तथैवोपपादितं २१ धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्यस
धेषु वै त्वया कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा २२ अवतीर्य यदोर्वंशे बिभ्रद्रूपमनुत्तमं
कर्माण्युद्दामवृत्तानि हिताय जगतो कृताः २३ यानि ते चरितानीश मनुष्याः साधवः कलौ शृण्वंतः
कीर्तयंतश्च तरिष्यंत्यंजसा तमः २४ यदुवंशेऽवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम शरच्छतं व्यतीयाय पंच य
विंशाधिकं प्रभो २५ नाधुना तेऽखिलाधार देवकार्यावशेषितं कुलं च विप्रशापेन नष्टप्रायमभूदि
दं २६ ततः स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यसे सलोकांल्लोकपालान्नः पाहि वैकुंठकिंकरान् २७ श्रीभ
गवानुवाच अवधारितमेतन्मे यदात्थ विबुधेश्वर कृतं वः कार्यमखिलं भूमेर्भारोऽवतारितः २८ तदि
दं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतं लोकं जिघृक्षद्रुद्धं मे वेलयेव महार्णवः २९ उपसंहृत्य दृप्तानां यदूनां
विपुलं कुलं गंतास्म्यनेन लोकोऽयमुद्वेलेन विनंक्ष्यति
त्रैद्विजसंगसंगैः यं वंशसुविषदः स्वात्मभयमस्थिता
स्रवतीर्थद्वयमुपस्पृशंति सेवत इति १९ विबुधैः सह विदितमाविस्तारिताउद्दामानि निरूढानि विक्रमा येषु तानि कर्मा

लं२१ पद्य१

नव भवने यास्यामि २१ प्रभासे यास्याम इति वदन्तोयमभिप्रायः एते देवाश्चः स्वाधिकारेनैवार्हेति तन्नुस
31A यामो तत्र द्वारवत्यां मृतानमुच्यरेन् तस्मादभुरयफलप्रभासे नेष्यामीति दस्यापापयस्मागोयरहीनं सर्वेशाय
इहांनीता यास्मान्नव्याः कुलस्याद्विजशापतः यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नैनतं देतेनवानव २१ शुकउवा
वाच इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयंभूः प्रणिपत्य तं सह देवगणैर्देवः स्वधामसमपद्यत २२ अथ तत
स्यामहोत्पाता द्वारवत्यामुपस्थितान् विलोक्य भगवानाह यदुवृद्धान्समागतान् २३ श्रीभगवा
नुवाच एते वै सुमहोत्पाता ह्युत्तिष्ठतीह सर्वतः शापश्च नः कुलस्यासीद्ब्राह्मणेभ्यो दुरत्ययः
सर्वदा: २४ न वस्तव्यमितो ऽस्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः प्रभासं सुमहापुण्यं यास्यामो ऽद्यैव मा चिरं २५
यत्र स्नात्वा दक्षशापाद्गृहीतो यक्ष्मणोडुराट् विमुक्तः किल्विषात्सद्यो भेजे भूयः कलोदयं २६ वयं
च तस्मिन्नाप्लुत्य तर्पयित्वा पितॄन्सुरान् भोजयित्वोशिजो विप्रान्नानागुणवतान्धसा २७ तेषु दानानि
पात्रेषु श्रद्धयोत्वा महान्ति वै वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नौभिरिवार्णवं २८ शुकउवाच एवं
भगवतादिष्टा यादवाः कुरुनंदन गंतुं कृतधियस्तीर्थं स्यंदनान्समयोजयन् २९ तन्निरीक्ष्योद्धवो
राजन्श्रुत्वा भगवतोदितं दृष्ट्वारिष्टानि घोराणि नित्यं कृष्णमनुव्रतः ॥ स प्रभासे स्नानमात्रेण कृत्वा कि
ल्विषात्ततस्माद्रोगदुःखात्सद्यो विमुक्तः स न कलावृद्धिं भेजे २९ उषितः कमनीयाननुप्रधसाग्रतेन ३० उद्भव

मि यथाहि देवी तत्संगादन्नं फलं भवति स्थायं तं मस्माद्
मि ३२ ॐ

भा॰पु॰
टी॰
३२
32

लोकंमर्त्यलोकं ४१ नप्रत्यहन् नप्रतिहतवान् ४३ शय्यादिषुत्वांभक्ताःनित्यंसेविनःसंतोवयंकथंत्यजेम
४५ त्वक्कुसमसाङ्कुवतप्राय्येपेनमायाभयादित्याह त्वयेति चर्चिताअलंकृताःहिनिश्चितंजयेम ४६ संन्यासि

विविक्तउपसंगम्यजगतामीश्वरेश्वरं प्रणम्यशिरसापादौप्रांजलिस्तमभाषत ४१ उद्धवउवाच देव
देवेशयोगेशपुण्यश्रवणकीर्तन संहृत्यैतत्कुलंनूनंलोकेसंन्यस्यतेभवान् ४२ विप्रशापंसमर्थो
पिप्रत्यहन्नयदीश्वरः नाहंतवांघ्रिकमलंक्षणार्द्धमपिकेशव ४३ त्यक्तुंसमुत्सहेनाथस्वधामनय
मामपि तवविक्रीडितंकृष्णनृणांपरममंगलं ४४ कर्णपीयूषमासाद्यत्यजंत्यन्यस्पृहांजनाः
त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिताः उच्छिष्टभोजिनोदासाःतवमायांजयेमहि ४५ शा
य्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु कथंत्वांप्रियमात्मानंवयंभक्ताःत्यजेमहि ४६ वातरशा
नायऋषयः श्रमणाऊर्ध्वमंथिनः ब्रह्माख्यंधामतेयांतिशांताःसंन्यासिनोमलाः ४७ वयंत्विहमहायो
गिन्भ्रमंतःकर्मवर्त्मसु त्वद्वार्तयातरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरंतमः ४८ स्मरंतःकीर्तयंतस्तेकृतानिगदिता
निच गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलियन्नृलोकविडंबनं ४९ श्रीशुकउ॰ एवंविज्ञापितोराजन्भगवान्देवकीसुतः
नोदिब्रह्मचर्यादिनाकथंचित्तरंति वयंत्वनायासेनैव \ एकांतिनंप्रियंभृत्यमुद्धवंसमभाषत ५० इतिश्रीभा
वत्तरिष्यामइत्याह वातरशनाइति ऊर्ध्वमंथिनःऊर्ध्वरेतसः तावकैर्भक्तैःसहत्वद्वार्तया ४८ क्ष्वेलीपरिहासःदे

32A

समंमेतत् हुवस्यात्मज्ञानसिंधुहरिः स्वयं गुवधूतेतिहासोक्तगुरुचूडाववर्णयत् १ यदात्थ संहत्येनत्कुल
मिति स्ववासंवैकुंठवासंप्रति १ त्वंचमर्त्यत्यागेनात्मनिष्ठोभवेतिवक्तुमाह कुलमिति ब्रयेण नेदेवा
येनहमंगलोभविष्यति ४ नवस्तव्यमेवत्वया ५ नतुगुणदोषभ्यां विषमेलोकेकुतः समदृष्टिःस्यादि

श्रीभगवानुवाच यदात्थमांमहाभागतच्चिकीर्षितमेवमे ब्रह्माभवोलोकपालाः स्ववासंमेभि
कांक्षिणः १ मयानिष्पादितंह्यत्रदेवकार्यमशेषतः यदर्थमवतीर्णोहमंशेनब्रह्मणार्थितः २
कुलंवैशापनिर्दग्धंनंक्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात समुद्रःसप्तमेह्येनांपुरीचप्लावयिष्यति ३ यर्ह्येवा
यंमयात्यक्तोलोकोयंनष्टमंगलः भविष्यत्यचिरात्साधोकलिनापिनिराकृतः ४ नवस्तव्यंत्व
यैवेहमयात्यक्तेमहीतले जनोभद्ररुचिर्भद्रभविष्यतिकलौयुगे ५ त्वंतुसर्वंपरित्यज्यस्नेहं।
स्वजनबंधुषु मय्यावेश्यमनःसम्यक्समदृग्विचरस्वगां ६ यदिदंमनसावाचाचक्षुर्भ्यां
श्रवणादिभिः नश्वरंगृह्यमाणंचविद्धिमायामनोमयं ७ पुंसोयुक्तस्यनानार्थोभ्रमःसगुण
दोषभाक् कर्माकर्मविकर्मेतिगुणदोषधियोभिदा ८

तत्राह यदिदमिति मनआदिभिर्गृह्यमाणंमनोमयत्वान्मायेतिविद्धिनदपिनस्थिरं किंतुनश्वरंचवि
द्धि ७ मनोमयत्वेहेतुः पुंस इति अयुक्तस्यविक्षिप्तमनसः नानार्थोभेदविषयोभ्रमः सचभ्रमएवगुणदोष
भाक् नतुवस्तुनेवविधिनिषेधाभ्यांभेदस्यासत्यत्वात्तोक्तानभ्रमविजृंभितगुणदोषबुद्धेः भ्रमः कर्मविहितम्

भिदाभेदाभवति १

कर्मनदोषः किमर्थं निषिद्धमित्यादेः अविद्यावद्विषय
वेदरत्वर्थः २

भा.ए.
टी.
३३
33

कथमात्मपरिच्छिन्ने विततंजगदीक्षणीयंतत्राह आत्मानमिति मयिब्रह्मणितद्रूपेणेक्षस्व ८ नन्वेवंयुक्त
चित्तत्वेनकर्माकरणाद्देवादयोविघ्नंकरिष्यंतितत्राह ज्ञानेति ज्ञानंवेदतात्पर्यनिश्चयः विज्ञानंतदर्था
नुभवः ताभ्यांसम्यक्युक्तः ततश्चात्मानुभावेनैवतुष्टचित्तः अतःशरीरिणांदेवादीनामात्मभूतः अतस्ता
यैस्तैर्नप्रतिहन्यसे अयंभावः यावदनुभवंयथाश्रमंकर्माणिकुर्यादेवतदनंतरं सर्वेषामात्मभूतत्वात्

तस्माद्युक्तेंद्रियग्रामोयुक्तचित्तइदंजगत् आत्मनीक्षस्वविततमात्मानंमय्यधीश्वरे ८ ज्ञा
न नविज्ञानसंयुक्तआत्मभूतःशरीरिणां आत्मानुभवतुष्टात्मा नांतरायैर्विहन्यसे ९ दोषबुद्ध्यो
भयातीतोनिषेधान्ननिवर्तते गुणबुद्ध्याचविहितंनकरोतियथार्भकः १० सर्वभूतसुहृ
च्छांतोज्ञानविज्ञाननिश्चयः पश्यन्मदात्मकंविश्वंनविपद्येतवैपुनः ११ श्रीशुकउवाच
इत्यादिष्टोभगवतामहाभागवतोनृप उद्धवःप्रणिपत्याहतत्त्वजिज्ञासुरच्युतं १२

कोपिविघ्नंनाचरतीति तथाचश्रुतेः तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशते आत्माह्येषांससंभवतीति ९ नचो
त्पन्नज्ञानस्यापियथेष्टाचरणप्रसंगमाह दोषबुद्ध्येति गुणदोषबुद्ध्यातीतोपिप्राक्तनसंस्कारान्निषेधान्नि
ते वर्ततएव किंतुनदोषबुद्ध्या विहितंचप्रायशः प्रयमंकरोति नतुगुणबुद्ध्यायथार्भकःसंकल्पविकल्पर
हितः किंचित्करोति कुतश्चिन्निवर्ततेतद्वत् १० एवंभूतस्यनपुनःसंसारइत्याह सर्वभूतेतिनविपद्येतन ३३

33A

तेन सर्वं परित्यज्येत्याद्युपदेशमात्मनो योग्यं मन्वानः पृच्छति योगेशेति योगफलदायिन् योगभविदं न्यासो
न्यासादियोगो निक्षेपविशेषः यद्वा योगो विन्यस्यते क्रियते यस्मिन् योगात्मन् योगमात्मा योगप्रकटो भवति
यस्य योगस्वरूपेति वा योगस्य संभवो यस्मात् चतुर्भिरेतैः संबोधनैः स्वमहिम्नः केवलत्वयोपदिष्टं न त्वमर
धिकारपर्यालोचयेति द्योतितं तदाह निःश्रेयसायेति न वा योग्यायेत्यर्थः सर्वस्वदानादिवदयं त्यागः किंतु स
न्यासलक्षणः अपत्यापनिरूपः यप्रतित्यागाद्युपरिष्टोऽहं मूढमतिः कुतः ममेति अहमिति च सानुबंधे

उद्धव उवाच योगेश योगविन्यास योगात्मन् योगसंभव निःश्रेयसाय मे प्रोक्तः त्यागः संन्यासलक्ष
णः १४ त्यागोऽयं दुष्करो भूमन् कामानां विषयात्मभिः सुतरां त्वयि सर्वात्मन्नभक्तैरिति मे मतिः १५
सोऽहं ममाहमिति मूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबंधे तत्त्वंजसा निगदितं भव
ता यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यं १६ सत्यस्य ते स्वदृश आत्मन आत्मनोऽन्यं वक्तारमी
ने शविबुधेष्वपि नानुचक्षे सर्वे विमोहितधियः तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावाः १

पुत्रसहिते स्वात्ममायया विरचिते आत्मनि देहे विगाढो निमग्नः अतः तत्तु श्रीभगवता निगदितं यथा॥
हमंजसा संसाधयामि तथा भृत्यं मामनुशाधि शिक्षय १६ यथासंक्षेपतउक्तं विस्तरेणास्तथा न्वृच्छे
तिचेत् अतआह सत्यस्येति स्वदृशः स्वप्रकाशस्य सत्यस्यात्मनः आत्मनो मम प्रतिवक्तारं नेह त्वः अन्यं ना
नुचक्षे न पश्यामि स्वदृशः स्वतः सिद्धज्ञानात्मनोऽन्यमिति वा कुत इत्यत आह सर्वइति बहिरर्थभावाः

विषयएकुकृष्टः १ ॥

भा०ए० टी० २८
34

केचिद्दुःशीला भवंति केचित्सेवितारः फलकाले विनश्यंति केचिद्दत्ताः केचिद्दत्तेप्यसमर्थाः केचित्तु स्थान।
भ्रष्टा इति दोषास्तत्र त्वमनवद्यमित्यादीनि पंच विशेषणानि अनंतः कालतः पारो देशतश्च यस्य तं कालादिभिरकुं।
ठो विकुंठो लोको धिष्ण्यं स्थानं यस्य तं उ हे भवन्नु दुस्तुटं निर्वेदहेतुः वृजिनैर्दुःखैरभितप्तः इकारो गौरवाय उ।
कारोप्युक्त इव एवदनीयः तत्त्वमनवद्यत्वादीनि कुतो ममेत्यत आह नारायणमिति अनुकंपितामाह नरो जी
वः तस्य सखा यो भवेत् शरणं प्रपद्ये १७ तदेव संभावनाविपरीतभावनाभ्यामुपदिष्टं तत्त्वमनवगाहमा।
तस्मादहं त्वमनवद्यमनंतपारं सर्वज्ञमीश्वरमकुंठविकुंठधिष्ण्यं निर्विण्णधीरहमुह वृजिनाभित
प्तो नारायणं नरसखं शरणं प्रपद्ये १८ श्रीभगवानुवाच प्रायेण मनुजा लोके लोकतत्त्वविचक्षणाः
समुद्धरंति ह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् १९ आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः यत्प्रत्यक्षा
नुमानाभ्यां श्रेयोसावनुविंदते २० पुरुषत्वे च मां धीराः सांख्ययोगविशारदाः आविस्तरां प्रपश्यं
तं तत्त्वविवृत्तये गुरूपदेशं विनापि स्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तत्त्वप्रतिप \ ति सर्वशक्त्युपबृंहितं २१
त्तिर्भवतीति दर्शयितुमाह प्रायेणेति लोकतत्त्वस्य विचक्षणाः परीक्षकाः अशुभाशयात् विषयवास
नातः २० तदुपपादयति आत्मनः पश्वादिशरीरेष्वात्मैव हितज्ञानगुरुः २० तत्र प्रत्यक्षं दर्शयति पुरुषा
त्वे चेति तथा च श्रुतिः पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा सहितः प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति ३४
वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं संपन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञा

34A

अतः पुरुषं लोको ति एकेति २२ अनुमानमाह अत्रेति अत्रैव पौरुष्यां पुरुषसंबन्धिन्यां सृष्टौ युक्ता अप्रमत्ताः
अवशाद्य शास्त्रेभ्यो हेतुभिरब्यतिरिक्तमीश्वरं साक्षात् मार्गयन्ति मार्गणप्रकारद्वयमाह गृह्यमाणै
बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्हेतुभिः ज्ञानाः प्रकाशाः स्वप्रकाशकं विना न घटन्त इत्युपपत्तिमुखेन लक्षकैः तथा लि
ङ्गैश्च लिङ्गैर्व्याप्तिमुखेनानुमानं तदीश्वरे प्रवर्तकं सृष्ट्यादि करणानि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वा
स्यादिवदिति तदुक्तं भगवान्सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकै

एकद्वित्रिचतुष्पादो बहुपादस्तथापदः बह्व्यः सन्ति पुरः सृष्टास्तासां मे पौरुषी प्रिया २२ अत्र
मां मार्गयन्त्यद्धा युक्ता हेतुभिरीश्वरं गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैरग्राह्यमनुमानतः २३ अत्राप्युदाहर
न्तीममितिहासं पुरातनं अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः २४ अवधूतं द्विजं कंचिच्चरन्त
मकुतोभयं कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् २५ यदुरुवाच कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्न ११
कर्तुः सुविशारदा यामासाद्य भवाल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् २६ प्रायो धर्मार्थकामेषु विवि स्कं
त्सायां च मानवाः हेतुनैव समीहन्त आयुषो यशसः श्रि ॥ ११ ॥

इति नैवं नावताम् अनुमानिकम् आत्मेति निर्म
न्तव्य देहादिव्यतिरिक्तत्वपरार्थं सुद्धिमात्रं सेव्यवानुमानेन विवक्षितत्वात् भूयोन्वयव्यतिरेकाभ्यामसंभा
वनादि निरस्तविनिदासमाह अत्रापीति २४ सविशारदाम् अतिनिपुणा २६ सर्वलोकवेलक्षण्यमा
ह प्राय इति धर्मादिषु विवित्सायां आत्मविचारे च मानवाः समीहन्ते प्रवर्तन्ते न त्वन्यथा आयुरादेर्हेतुनाका

भा.ए. त्वंनंकस्यविकर्मणःकर्त्ताभवसिनैवकिंचिदीहसइच्छसिनत्वंशान्त्यावाअज्ञानेनवाअन्येनवाप्रणेनवाविरूपत्वेनवा
टी. अवाप्निन्यावाजोदासीनवत्तुदतएवनेति आहकल्पइत्यादिना २८ महतानानंदस्मनतवकुतइतिपृच्छतिजने
३५ षिति २९ स्पर्शोविहीनस्यविषयभोगरहितस्य अत्रैवहेतुः केवलात्मनःकलत्रादिशून्यस्य ३० तुष्टेवे

35

त्वंतुकल्पःकविर्दक्षःसुभगोमृतभाषणः नकर्त्तानेहसेकिंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् २८ जनेषुद
ह्यमानेषुकामलोभदवाग्निना नतप्यसेग्निनामुक्तोगंगांभस्थइवद्विपः २९ त्वंहिनःपृच्छतांब्र
ह्मन्नात्मन्यानंदकारणं ब्रूहिस्पर्शविहीनस्यभवतःकेवलात्मनः ३० श्रीभगवानुवाच यदुनै
वंमहाभागोब्रह्मण्येनसुमेधसा पृष्टःसभाजितःप्राहप्रश्रयावनतंद्विजः ३१ ब्राह्मणउवाच संति त्पं४
मेगुरवोराजन्बहवोबुद्ध्युपाश्रिताः यतोबुद्धिमुपादायमुक्तोटामीहतान्शृणु ३२ पृथिवीवायु
राकाशमापोग्निश्चंद्रमारविः कपोतोजगरःसिंधुःपतंगोमधुकृद्गजः ३३ मधुहाहरिणोमीनःपिं
गलाकुररोर्भकः कुमारीशरकृत्सर्पऊर्णनाभिःसुपेशकृत् ३४ एतेमेगुरवोराजन्चतुर्विंशतिरा
श्रिताः शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ३५ यतोयदनुशिक्षामियथावानाहुषात्मज
तत्तथापुरुषव्याघ्रनिबोधकथयामिते

पाश्रिताःस्वीकृताःतदुपदेशेनमुक्तोटामिपर्यटामि ३२ शोभ
नंतंतुपटंयःकरोतीतिसुपेशकृत् ३४ तेमयाआश्रितास्तदाह एतेषांमवृत्तिभिःआत्मनःशिक्षाशिक्षणी ३५
यानर्थान्नेहयोपादेयादीन् अन्वशिक्षं अनुशिक्षितवानस्मि ३५ तद्विषयायानिः ३६ ॥

35A

त्रिवेः तयं शितित्वावित्याह भूतेनेति आक्रम्यमाणः पीड्यमाणः नहि हात् भूतानां देववशावर्तित्वं वि।
हाय् व्रतै नियमपर्वं न त्वरूपो हृतत्वरूपाचयाः स्थिवीनस्याः शितित्वमाह ३६ शम्यादिति सर्वस्यापरार्थः प
रोपकारार्थः सर्वो ह्ययस्सः परार्थमेवएकांततः संभवो यस्य सः भूभृत पर्वतात् तस्य हि तु तत्वाणि

३ रेः प्रसवक्रियाः परार्था एव यथा न हत नथा नगशिष्यः वृत्तशिष्यः सन् पराधीनात्म वृत्तो यथा पैर
स्वं त्वे योत्सात्सवानयनमन्यते न हत ३७ वायुरपि द्विविधः प्राणो वा ह्यश्च तत्र प्राणस्य गरुत्वमाह श्रा

भूतैराक्रम्यमाणोपि धीरो देववशानुगैः तद्धिद्वान्न चलेन्मार्गाद्न्वशिक्षं हितेवैतत् ३६ शम्यन्त्या।
मा नार्थं सर्वेहः परार्थैकांतसंभवः साधुः शिक्षेतभूभृत्तो नगशिष्यः परात्मता ३७ प्राणद्दृत्त्यैव संः।
तुष्येन्मुनिर्नैवेंद्रियप्रियैः ज्ञानं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः ३८ विषयेष्वाविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वतः गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ३९

णद्दृत्त्येति प्राणो ह्याहारादि
मात्रेण प्रवर्तते न तु रसादीनींद्रियविषयांस्तनापेक्षते तथा मुनिरपि भवेदित्यर्थः प्राणद्दृत्तेरकरणे।
मनोवैकल्येन ज्ञाननाशः स्यात् अतो तदहनिवारः कर्तव्यः गुणत्विमा यान्तु वाक्मनः शविविक्षिप्येतत्र
तोनाधिकलिप्सेदित्याह ज्ञानमिति नावकीर्येत न विक्षिप्येत ३८ विषयांस्तेव मानोपिनैषुनासक्तिं वा
ह्याहार्यः शिक्षेदित्याह विषयेष्विति नानाधर्मेषु शीतोष्मादिधर्मकेषु नहि वायुर्वनेदहनेवासज्ज

[illegible]

एवंदेहादिधर्मैरयोगमाह प्रत्येवतीयमानोप्यात्मा न तद्धर्मवानिति संभावितमिति वायोरवशिष्टं तन्मिश्रा
ह पार्थिवेष्विति ४० आकाशाच्छिक्षितं संभावनादयमाह अन्तर्हितश्चेति द्वाभ्याम् अन्तर्हितश्च देहान्तर्गतो
विभुत्वि यात्मनो देहाद्यसंगं तत एवाव्यवच्छेदं च भावयेत् कुतः स्थिरजंगमेषु समन्वयेन या व्याप्तिः त
यस्य किं मणिसूत्रस्य च व्याप्तिः न विततस्य सर्वगतस्य तत्कृतः ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मरूपभावनया नभस्त्वम
सीति स्फूर्तेः नन्वेतत्कथं संभवति तत्राह नभस्त्वं न तत्तुल्यत्वं संभावयेत् यथा नभसः सर्वगतस्य न च

पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः गुणैर्न युज्यते योगी गन्धैर्वायुरिवात्मदृक् ४० अन्तर्हित।
श्च स्थिरजंगमेषु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन व्याप्त्याव्यवच्छेदमसंगमात्मनो मुनिर्नभस्त्वं वित ४३
तस्य भावयेत् ४१ तेजोवन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः न स्पृश्यते नभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गु
णैः पुमान् ४२ स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्श। कीर्तनैः

पं०१ [illegible]

हादिभिः संगः परिच्छेदो वा एवमात्मनोपि संभवतीति ४१ किंच कूटस्थस्यात्मनो नागमापायिनो देहादि
संबंधस्तत्राह तेजोवन्नमयैः तेजश्चापश्चान्नं च पृथिवी च तन्मयैः कालसृष्टैर्गुणैर्देहादिभिः पुमान्न
संस्पृश्यत इति नभोवत्संभवतीति ४२ स्वच्छत्वादिभिर्गुणैः उदकं जलात्मुनामीति तद्गुणमयाशिक्षितमाह
माह स्वच्छः निर्मलः प्रकृतितः स्वाभावतः स्निग्धः जनेषु अनुरागवान् माधुर्यालापी तीर्थभूः तीर्थस्थानमपां

36A

पत्रोभा

अग्नेः शिक्षितमाह तेजस्वीति तेजस्वी ज्ञानातिशयात् विशेषतः तपसा दीप्तः दुर्धर्षः अन्तोस्तादुदरभाजनश्च
अपरिग्रहः युक्तात्मा मुनिः पवित्रस्वरूपः ४४ अग्निरेव शिक्षान्तरमाह क्वचिदिति यथाग्निः परोक्षएव
हविर्गृह्णाति तथा मुनिरित्यादातॄणामिति प्रागुत्तराशुभं भूतभविष्यच्च पापं ४५ आत्मनो देहोपाधिक
मेवोच्चनीचत्वादि स्वाभाविकमित्यग्निदृष्टान्तेन समर्थितमित्याह स्वमाययेति स्वमायया स्वाविद्यया सृ
ष्टं सदसल्लक्षणं देवतिर्यगादिरूपं विप्रशूद्रादिरूपं च ४६ आत्मनि जन्मादिविकाराभावः चन्द्रदृष्टान्तेन स
मर्थितमित्याह विसर्गाद्या इति विसर्गो जन्म श्मशानं नाशः तत्रैयं ज्योतिःशास्त्रप्रक्रिया आप्यमण्डलं चन्द्रः तेजो

तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोदरभाजनः सर्वभक्ष्योपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ४४ क्वचिच्छन्नः क्वचि
त्स्पष्टः उपास्यः श्रेय इच्छतां भुङ्क्ते सर्वत्र दातॄणां दहन्प्रागुत्तराशुभं ४५ स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्ल
क्षणं विभुः प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोग्निरिवैधसि ४६ विसर्गाद्याः श्मशानान्ता भावा देहस्य नात्मनः
कलानामिव चन्द्रस्य कालेनाव्य

मयं मण्डलमादित्यः तयोरेकनक्षत्रावस्थाने चन्द्रो न दृश्यते चन्द्रस्य अ
दित्यमण्डलेन समदेशस्थितत्वाद्व्यवधानात् सा अमावास्या अथ षष्टिघटिकाभिः चन्द्रो नक्षत्रान्तरं गच्छति
आदित्यस्तु त्रयोदशाभिरहोरात्रैः अतः प्रतिपदमावास्ययोः विषमस्थितत्वादादित्यमण्डलस्य पञ्चदशः पञ्चदशो भाग आप्य
मण्डले प्रतिबिंबितो दृश्यते सा कला इत्युच्यते एवं पञ्चदशद्वित्रयोदशाभिर्नक्षत्रैरन्तरस्मिन् राशिचक्रस्य समवि
भागेन तत्रात्मकस्य मध्ये समसूत्रे चन्द्रादित्यौ निष्ठतः तदा संपूर्णप्रतिबिंब भूतच्छायालाञ्छितं दृश्यते सा पूर्णिमा।

भा.ए. सिंहावलोकनेनाग्निदृष्टांतेनैव देहानां तारतम्ये गुरुतयो वैराग्यं शिक्षितमित्याह कालेनेति ओघवद्वेगोय।
टी. स्यतेनत्मात्मनः सर्वविकारदेहानामित्यर्थः ४८ आदित्याच्छिक्षितमाह गुणैर्गुणानिति गुणैरिंद्रियैर्गु
३७ णान्विषयानुपादत्ते यथाकालंप्राप्तित्यागकाले सति विमुंचति च न तेषु युज्यते न लग्नमिति वाभिनिवेशन
37 करोति गोभिरश्मिभिः गाः जलानि गोपतिः सूर्यो यथा स्वतो भेदमूर्त्या स्वाध्यात्मनो भेदप्रतीतिस्तथापि व

कालेनह्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोग्नेर्यथार्चिषां ४८ गुणैर्गु
णानुपादत्ते यथाकालं विमुंचति न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ४९ बुध्यते स्वेनभे
देन व्यक्तिस्थ इव तद्गतः लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितोर्कवत् ५० नातिस्नेहः प्रसंगो वा
कर्तव्यः क्वापि केनचित् कुर्वन्विंदेत संतापं कपोत इव दीनधीः ५१ कपोतः कश्चनारण्ये कृत
नीडो वनस्पतौ कपोत्या भार्यया सार्द्धमुवास कतिचित्समाः ५२ कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृह
धर्मिणौ दृष्टिं दृष्ट्यांगमंगेन बुद्धिं बुद्ध्या बबंधतुः ५३

प्रादित्यादिदृष्टांतेनैव संभावितमित्याह बुध्यत इति स्वे स्वे स्वरूपे वास्थित आत्माभेदेन न बुध्यते अ
पि व्यक्तीनि व्यक्तिरूपोपाधिः व्यक्तिस्थः उपाधौ प्रतिबिंबितस्तद्गत इव उपाधिप्रविष्ट इव भेदेन स्थूलम
तिभिर्लक्ष्यते अर्कवदित्यन्वयः ५० कपोताच्छिक्षितमाह नातिस्नेह इति स्नेहः प्रीतिः प्रसंगः उपलाल
नायासक्तिः ५१ दृष्टांतं प्रपंचयति कपोतः कश्चनेति ५२ तयोर्मिथः स्नेहप्रसंगो दर्शयति कपोताविति

37A

विस्रब्धौ निःशंकौ सा कपोती तर्पयंती सहासवीक्षितालापादिभिः प्रीणयंती अनुकंपिता सती यं यं वां
छति तं तं कामं समनयत् संपादयामास राजन्निति त्वं पश्येति संबोधनं ५३ तेषु जलभरितेषु अंडेषु हरेः स्वमा

शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकं मिथुनीभूय विस्रब्धौ चेरतुर्वनराजिषु ५४ यं यं वां
छति सा राजंस्तर्पयंत्यनुकंपिता तं तं समनयत्कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रियः ५५ कपोती प्रथमं
गर्भं गृह्णती काल आगते अंडानि सुषुवे नीडे स्वपत्युः सन्निधौ सती ५६ तेषु काले व्यजायंत रचि
तावयवा हरेः शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलांगतनूरुहाः ५७ प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ दंपती पुत्र
वत्सलौ शृण्वंतौ कूजितं तासां निर्वृतौ कलभाषितैः ५८ तासां पतत्रैः सुस्पर्शैः कूजितैर्मुग्धचे ५३
ष्टितैः प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदमापतुः स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यं विष्णुमायया विमोहि
तौ दीनधियौ शिशून्पुपुषतुः प्रजाः ६० एकदा जग्मतुस्तासामन्नार्थं तौ कुटुंबिनौ परितः कान
ने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुः चिरं ६१ दृष्ट्वा तां लुब्धकः कश्चिद्यदृच्छातो वनेचरः जगृहे जालमातत्य
चरतः स्वालयांतिके ६२ कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ गतौ पोषणमादाय स्वनीडं मुपजग्मतुः

व्यकालकर्मादिपाकिभिः रचितावयवाः पक्षिणः कोमलान्यंगानि तनूरुहाश्च येषां ते ५७ पतत्रैः पक्षैः अदी
नानां हृष्टानां ५८ शिशून्बालान्प्रजाः पुत्रान् ६० स्वालयांतिके चरतः क्रीडतः तान् कपोतपुत्रान् आतत्य प्र

भाग. शिवाजाले ६४ आत्मानुरूपां भार्यां विललाप सुशोच ६६ विलापमाह अहो इति अतृप्तस्य

दी. इत्यत्र अकृतार्थस्य अरहष्टमसंपादयतः ६७ तानावृतानपश्यत् शिशितिजालेषु दीनानि केयोजयति

११ कपोती स्वात्मजान्वीक्ष्य बालकान्जालसंवृतान् तानभ्यधावत्क्रोशंती क्रोशतोभृशदुःखिता ६४

38 सासकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ताजमायया स्वयं चाबध्यत शिचा बद्धान्पश्यन्त्यपस्मृतिः ६५ कपोतः

स्वात्मजान्बद्धानात्मनोप्यधिकान्प्रियान् भार्यां चात्मसमां दीनो विललापातिदुःखितः ६६ अहो मे पा१

पश्यतापायमल्पपुण्यस्य दुर्मतेः अतृप्तस्याकृतार्थस्य गृहस्त्रैवर्गिको हतः ६७ अनुरूपानुकू

ला च यस्य मे पतिदेवता शून्ये गृहे मां संत्यज्य पुत्रैः स्वर्याति साधुभिः ६८ सोहं शून्ये गृहे दीनो

मृतदारो मृतप्रजः जिजीविषे किमर्थं च विधुरो दुःखजीवितः ६९ तांस्तथैवावृतान्शिग्भिर्मृ

त्युग्रस्तान्विचेष्टतः स्वयं च कृपणः शिक्षु पश्यन्नप्यबुधोपतत् ७० तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृ

हमेधिनं कपोतकान्कपोतीं च सिद्धार्थः प्रययौ गृहं ७१ एवं कुटुंब्यशांतात्मा द्वंद्वारामः पतत्रिव

त् पुष्णन्कुटुंबं कृपणः सानुबंधोवसीदति ७२ यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतं गृहेषु ख

गवत्सक्तः तमारूढच्युतं विदुः ७३ इति श्रीभागवते एकादशे सप्तमोऽध्यायः ७ ३८

७० एवं गृहासक्तिः तिरस्कानयानर्थहेतुः मानुषस्य त्वतिनिंदितेत्याह यः प्राप्येति ७४ इत्येकादशे

38A

अष्टमेऽजगरादिभ्यो नवभ्यः शिक्षितं हरिः अवधूतगिरा प्राह विवेकायोद्धवं प्रति १ प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यं भावित्वात्तदर्थोपि प्रयत्नो मुमुक्षोर्व्यर्थ इत्याकर्तव्य इति अजगरात् शिक्षितमित्याह सुखमित्यादिना ऐंद्रियकं सुखं तत्स्वर्गे नरके च भवति यथा दुःखं तस्मात् बुधः तन्नेच्छेत् शरीरनिर्वाहमात्रेण यदृच्छालब्धेन का। लेवयामित्याह ग्रासमिति अजगरः अजगरवृत्तिः अक्रियः उदासीनः २ यदा नापतति तदा किं कर्तव्यं तत्रा। ह शयीतेति अनुपक्रमः निरुद्यमः दिष्टभुक् दैवमेव प्रापकमिति धैर्यवान् ३ ननु समर्थोपि शयीत।

ब्राह्मण उवाच सुखमैंद्रियकं राजन्स्वर्गे नरक एव च देहिनां च यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत्तद्बुधः
१ ग्रासं सुमृष्टं विरसं महांतं स्तोकमेव च यदृच्छयैवापतितं ग्रसेदाजगरोऽक्रियः २ शयीताहा।
नि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः यदि नोपलभेद्ग्रासं महाहिरिव दिष्टभुक् ३ ओजःसहोबलयु।
तं बिभ्रद्देहमकर्मकं शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेंद्रियवानपि ४ मुनिः प्रसन्नगंभीरो दुर्विगाह्यो दु
रत्ययः अनंतपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ५

वर्किं ओजेत्याह ओज इति ओजः इंद्रियबलं स हो मनोबलं शारीरं बलं तैर्युक्तमपि देहमकर्मकमेव बिभ्रत् शयान एव भवेत् वीतनिद्रः स्वार्थे न ईहेत। अभवेत् न पुनरीहेत इंद्रियवानपीति दर्शनादिव्यापारमपि निवारयति समुद्राच्छिक्षितमाह मुनिरि। ति द्वाभ्यां प्रसन्नः स्वच्छात्मा गंभीरश्च दुर्विगाह्यः एवं तदिति परिकल्पयितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् दुर त्ययः अनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् अनंतपारः कालतो देशतश्च अपरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावात् अक्षोभ्य

[illegible]

भा.ए.
टी.
३९
39

किंच वर्षासुसरिद्भिः समुद्रोपिसागरोयथानोत्सर्पेतग्रीष्मेतद्धीनोपिनशुष्येत्तथासमृद्धकामस्तद्धी
नोवानहृष्येत् नचशोचेदित्यर्थः अत्रहेतुः नारायणपरः नतुविषयपरइति ६ रूपगंधस्पर्शशब्दर
सैः पंचभिर्विषयैर्मोहिताः पतंगमधुकरगजहरिणमीनाहताः अतस्तेष्वनासक्तोपिचेत्तत्त्ववः नतुके
व कुरंगमातंगपतंगभृंगमीनाहताः पंचभिरेवपंच एकः प्रमादीसकथंनहन्यतेयःसेवतेपंचभि

समृद्धकामोहीनोवानारायणपरोमुनिः नोत्सर्पेतनशुष्येतसरिद्भिरिवसागरः ६ दृष्ट्वास्त्रि
यंदेवमायांतद्भावैरजितेंद्रियः प्रलोभितःपतत्यंधेतमस्यग्नौपतंगवत् ७ योषिद्धिरण्याभ
रणांबरादिद्रव्येषुमायारचितेषुमूढः प्रलोभितात्माह्युपभोगबुद्ध्यापतंगवन्नश्यतिनष्ट
दृष्टिः ८ स्तोकंस्तोकंग्रसेद्ग्रासंदेहोवर्तेतयावता गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिंमाधुकरींमुनिः ८
९

रेवंपंचेति तद्रूपविलासमोहितोनश्यतीतिपतंगात्शिक्षितमाह दृष्ट्वेति तस्याभावैःप्रलोभितः ७
स्त्रियमुपलक्षणीकृत्यतत्प्रपंचयति योषिदिति ८ मधुकराच्छिक्षितमाह स्तोकमिति गृहान्गृ
हस्थान् अहिंसन्अपीडयन् अयंभावः यथामधुकरोविशिष्टंपुष्पलोभेनैकस्मिन्नेवपद्मेसन्नस्तस्मिंस्तेन
मुकुलितेतस्मिन्बध्यते एवंमुनिरपिगृहस्थलोभेनैकमेवगृहमाश्रितस्तन्मोहेनबध्यतइति ९ ॥ व ३९

39A

किंच अणुभ्यश्चेति द्विविधो मधुकृन्मधु कृंतति पुष्पादाच्छिद्य गृह्णातीति मधुकृत् भ्रमरः मधु करोतीत्याहारत्वेन
स्वरूपेण चेति मधुमक्षिका च तत्र प्रथमाच्छिक्षितमुक्तं द्वितीयात् १० सायमिदं भोक्ष्यामि श्व इदं भोक्ष्यामीति भिक्षि-
तमन्नादि न संगृह्णीत किंतु पाणिपात्रः तन्मात्रग्राही यद्वा उदरमेवामत्रं पात्रं यस्य सः स एकभिक्षायामुदरमा-
त्रग्राही भवेत् न संगृहीतमक्षिकेव न भवेत् न जीवतीत्यर्थः ११ एतद्विवृणोति पुनः सायंतनमिति १२ स्पर्शास-

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः १० सायंतनं श्वस्त-
नं वा न संगृह्णीत भिक्षितं पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न संग्रही ११ सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृ-
ह्णीत भिक्षितं मक्षिका इव संगृह्णन्सह तेन विनश्यति १२ पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि
स्पृशन्करीव बध्येत करिण्या अंगसंगतः १३ नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः ब-
लाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा १४ न देयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यद्दुःखसंचितं भुंक्ते तदपि त-
च्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु १५ ॥

क्तिंयादेवरिति गजाच्छिक्षितमित्याह पदापीति
पादेनापि दारवीं दारुमयीमपि गजा हि करिणीं प्रदर्श्य तृणादिच्छन्ने निखातगर्ते निपात्य वध्यते १३ किंच
नाधिगच्छेन्नोपगच्छेत् १४ त्यागभोगविहीनो धनसंचयः परगामी भवतीत्यत्र मधुहा गुरुरित्याह न देय-
मिति तदन्यो बलवान्भुंक्ते तदर्थान्यस्तत्त्वान्यः मधुहा मक्षिकाभिः संचितं मधु यथा भुंक्ते तद्वत् ननु स्वगृहमथने
कथमन्यो ज्ञास्यति द्रक्ष्यति चेति तत्राह अर्थविल्लिंगैरर्थं तदुपायं च वेत्तीत्यर्थवित् यथा मधुहा मक्षिकाणां।

यतिर्वैगृहमेधिनां १६ ॥

मुनिः।

भा॰ प॰ टी॰ ७॰ 40

स्त्रीग्रहणं विना विभोगः संभवतीत्यत्रापि मधुहप्रवृत्तिमाह सदुःखेति ग्राम्यासानामिति वलतत्वे वर्णालो
पयार्थः यतिर्वनस्थश्चादीच पश्चात्तत्स्वामिनानुभोक्त्रायोत्रमरत्वाभुक्त्वावोनयतीणांचवेदिति मधुहामाव
यकत्वेन दानविधानात् हरिणाच्छिक्षेतेत्याह ग्राम्येति भगवद्गीतं शृणुयादेव मृगयोर्हिंसकस्य
१७ हरिणाद्वाह्यदेव हरिणीसुत ऋष्यशृंगोपि गुरुत्वेनत्यमित्याह नृत्येति वशोवभूवेति शेषः रसस्त्री

सदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानां गृहाशिषः मधुहेवाग्रतो भुंक्ते यतिर्वै गृहमेधिनां १६ ग्राम्य
गीतं न शृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् शिक्षेत हरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् १७ नृत्यवादित्र
गीतानि जुषन्ग्राम्याणि योषितां आसां क्रीडनको वश्य ऋष्यशृङ्गो मृगीसुतः १८ जिह्वयातिप्र
माथिन्या जनो रसविमोहितः मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा १९ इन्द्रियाणि जयन्त्याशु
निराहारा मनीषिणः वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्नस्य वर्द्धते २० तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्ये
न्द्रियः पुमान् न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे २१

किर्नाभावेन त्विति मीनाच्छिक्षेतेत्याह जिह्वेति अतिप्रमा
थिन्या प्रतितीक्ष्णया दुर्जयया मृच्छति बडिशैरामिषलिप्तैर्लोहकंटकैः १९ दुर्जयत्वमुपपादयति इं
द्रियाणीति निराहाराणां अयं भावः यद्याहारस्त्यज्यते तर्हि अन्येन्द्रियजयः केवलं भवति रसनेन्द्रियं तु वर्द्धते यदि तु भु
ज्यते तर्हि पुनरपि सामस्त्येन सर्वेन्द्रियक्षोभः स्यात् २० अतोसामसमस्तिंप्रतीत्यज्योषधवद्बुजीतेतिशरणइत्येवं स

घं॰ २१ ४॰

40A

पिंगलायुपोनेराखंपशिक्षितमितिवक्तुंतदाख्यानमाह पिंगलेत्यादिनामेमयाचशिक्षितं २२ स्वैरिणीकामचा
रिणी संकेतेवलिस्थाने २३ नान्वितवितःसधनात् अन्तपवमुल्कदानमूल्यदान् कान्तान्सरताह्वान् २४
अपिसंभावनायांअन्योपिमामुपैष्यतीत्येवंदुराशायेत्युत्तरेणान्वयः २५ द्वार्येवलंवमानापुनःप्रविशति

पिंगलानामवेश्यासीद्विदेहनगरेपुरा तस्यामेशिक्षितंकिंचिन्निबोधनृपनंदन २२ सास्वैरिण्येक
दाकांतसंकेतउपनेष्यती अभूत्कालेवहिर्द्वारिविभ्रतीरूपमुत्तमं २३ मार्गआगच्छतोवीक्ष्यपुरु
न२ षान्पुरुषर्षभ तान्शुल्कदान्वित्तवतःकांतान्मेनेर्थकामुका २४ आगतेष्वपयातेषुसासंकेतोप
जीविनी अप्यन्योवित्तवान्कोपिमामुपैष्यतिभूरिदः २५ एवंदुराशयाध्वस्तनिद्राद्वार्यवलंबती
निर्गच्छतीप्रविशतीनिशीथंसमपद्यत २६ तस्यावित्ताशयाशुष्यद्वक्त्रायादीनचेतसः निर्वेदः
परमोजज्ञेचिंताहेतुःसुखावहः २७ तस्यानिर्विण्णचित्तायागीतंशृणुयथाममनिर्वेदआशापाशा
नांपुरुषस्ययथाह्यसि २८ नह्यंगाजातनिर्वेदोदेहवंधंजिहासति यथाविज्ञानरहितोमनुजोममतां

पुनःनिर्गच्छति एवंकुर्वतीनिशीथंमर्द्धरात्रंप्राप २६ निर्वेदःअलंवुद्धिः वित्तचिंतेवहेतुर्यस्यसः २७ यथा।
यथावत्ममनःशृणु नतुकिंचिद्विस्मायागीतश्रवणेनतत्राह छिद्यस्मात्पुरुषस्याशापाशानांनिर्वेदो।
सियथानथाच्छेत्तातवेदेनन्नहीति अंगहेराजन २८ अविजिहासत्यात्मदेहवंधःपादवालिशाविवेकशून्यात्तस्मात्।

तःश्येनकारोतिऋतः... कामये

भा॰ ए॰

टी॰

वालिशानर्थं प्रपंचयति संतमिति चतुर्भिः समीपे संतं मनयोर्मिलाव रमणप्रोत्तमोऽस्य २९ अतिगर्ह्या वि-
निंद्या वार्त्ता यस्या जीविकातया कुतः सांकेत्यतया वृत्तिः तया वहुशो हि गणोऽस्य विशेषणत्रयं परितापं प्रपंचयति
स्त्रैणादिति स्त्रीलंपटात् अयथव अर्थतृषलब्धात् अतएवानुशोच्याच्चरात्तया रति वित्तं रतिं चेच्छती तया वृथा
त्मा परितापितः केन वित्तमिच्छतीति तेन नरेणापि क्रीतेन स्वयं विक्रीतेनात्मना देहेन ३०

अहो धिक् मामयाऽहं

पिंगलोवाच अहो मे मोहवितर्तिं पश्यताविजितात्मनः याकांतादसतः कामं कामये येन वालिशा
संतं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय अकामदं दुःखभयाधिशोकमोहप्रदं तुच्छमहं
भजेऽज्ञाः ३१ अहो मयात्मा परितापितो वृथा सांकेत्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्त्तया स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषोऽनु-
शोच्यात्क्रीतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ३२ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणं त्वचा रोमनखैः पिन-
द्धं क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णं मदुपैति कान्या ३३ विदेहानां पुरे ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढ-
धीः यान्यमिच्छत्यसत्यस्मादात्मदात्

प्रतिवेशमस्मिन्नभजामीत्याह यदिति वंशो नाम स्थूणामनु तिरश्चः
तिर्यक्काष्ठानि वंश्याः स्थूणास्तंभाः अस्थिभिरेव निर्मितावंश्यादयो यस्मिंस्तत् पृष्ठे दीर्घमस्थि
वंशः सर्वशाखापार्श्वास्थीनि वंश्याः निस्थूणी इस्तपादास्थीनि तथा रोममिर्नखैश्चापि नद्धं छादितं तथापि
रतिं नवद्वारमगारं यस्मिंस्तत् एवंभूतागाररूपं नरं सारी रमेत तं मनोऽन्या काचाकांतं बुध्या उपैति सेवते ३३ सं

५८

५।A

एवं निर्विण्णा सती अतः परमेवं करिष्यामीत्याह सुहृदिति अयमीश्वर आत्मैव आत्मानमेव विवेद तं विक्रीय
विषयेण क्रीत्वा अनेनैव रमे अहं रमा लक्ष्मीर्यथा ३४ अन्यासां सेवायां दर्शयति कियदिति आद्यंतवंतो ये का-
मः विषयः कामदा नरा देवा वा कालकलिताः भार्यायाः कियत्प्रियं कृतवंतः न किंचित् अनेनानेहस्त्वं चेतना
द्व्यतिरिक्तः कोपि सेव्यो नास्तीत्यर्थः ३५ एवं निश्चित्य स्वभाग्यमभिवादयति नूनमिति दुर्निराशा आशा यस्याः ता

सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणां तं विक्रीयात्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ३४ कियत्प्रियं ते
व्यभजन्कामा ये कामदा नराः आद्यंतवंतो भार्याया देवा वा कालविद्रुताः ३५ नूनं मे भगवान्प्रीतो विष्णु
केनापि कर्मणा निर्वेदोयं दुराशाया यन्मे जातः सुखावहः ३६ मैवं स्युर्मंदभाग्यायाः क्लेशा निर्वेद-
हेतवः येनानुबंधं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ३७ तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसंगताः त्यक्त्वा
दुराशाः शरणं व्रजामि तमधीश्वरं ३८ संतुष्टा श्रद्दधत्येतद्यथालाभेन जीवती विहराम्यमुनैवाह-
मात्मना रमणेन वै ३९ संसारकूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणं ग्रस्तं कालाहिनात्मानं कोन्यस्त्रातुम-

साभि ४० ननु धनाद्याशया क्लिश्यसि कथं विरक्ता इति तत्राह मैवमिति मंदभाग्याया चेदहं स्यां नैवं निर्वेद-
हेतवः क्लेशाः स्युः इत्यर्थः येन निर्वेदेनानुबंधं गृहादिकं निर्हृत्य परित्यज्य ३७ अतः तेन श्रीविष्णुना उपकृ-
तमुपकारं निर्वेदं तावत् ग्राम्येषु नरेषु विषयेषु वा संगताः ३८ कथं व्रजसि तदाह संतुष्टेति ३९ ननु ब्रह्मादीन्
हित्वा अमुनैवेति कोयं नियमः तत्राह संसारेति मुषिते हृते ईक्षणे अपहृतविवेकं ४० ॥

व

भा.टी.

नहि किं मात्मत्राणे पाथिनां भविष्यसि न तत्र सर्वेतो निर्विद्य श्रीभगवद्भजने प्रवृत्तस्यात्मन एव समर्थत्वादि
त्याह आत्मैवेति यदा एवं पश्येत्तदा तदा अप्रमत्तः सन् निखिलादिहामुत्र भोगान्निर्विद्येत तदा हि आत्मैवात्म
नो गोप्ता इत्यन्वयः अतः केवलं प्रेमाणं भजामीति भावः ४१ कांतस्य तर्षो अभिलाषः ततो जातां ४२ फलितमा
४२ ह आशाहीति ४३ इति श्रीभावार्थे एकादशेऽष्टमोऽध्यायः ८ नवमे कुररादिभ्यो देहतश्चोपशिक्षितं स्म
42

आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाखिलात् अप्रमत्त इदं पश्येद्ग्रस्तं कालाहिना जगत् ४२ ब्रा
ह्मण उवाच एवं व्यवसितमतिर्दुराशां कान्ततर्षजां छित्त्वोपशममास्थाय शय्यामुपविवेश सा
४३ आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखं यथा संछिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिंगला ४४ इ
ति श्रीभागवते एकादशेऽष्टमोऽध्यायः ८ ब्राह्मण उवाच परिग्रहो हि दुःखाय यद्यत्प्रियतमं
नृणां अनन्तं सुखमाप्नोति तद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः १ सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनो ये निरामिषाः तदा
मिषं परित्यज्य स सुखं समविंदत २ न मे मानापमानौ स्तो न चिन्ता गेहपुत्रिणां आत्मक्रीड आत्मरति
विचरामीह बालवत् ३

त्वाय दुःखं कृतार्थोऽश्चरितिं कुररेण वर्ण्यते १ कुरराच्छिक्षितमाह परिग्रहो हीति यद्यत्प्रियतमं तस्य परिग्रहः
तद्धि दुःखाय परिग्रहो दुःखमिति विद्वान् सन् यस्त्वकिंचनः त्यक्तपरिग्रहः न तु दरिद्रः तदाह सामिषमिति २ अ
र्भकशिक्षितमाह न मे इति गेहपुत्रिणां तद्वतां या भवति सा चिन्ता मम नास्ति आत्मनैव क्रीडा यस्य आत्मनि र
तिः प्रीतिर्यस्य सः न त्वज्ञः सर्वज्ञयोः किं योः किंमात्यस्य नैश्चिन्त्य परमस्य सुखमित्याह द्वाविति ३ ॥ ॥ ॥ ० ४२

42A

विमुग्धः ग्रन्तः जडः मूकपमः एवंभूतो बालः पञ्चप्रकृतेः परमेसंप्राप्तः तोह्वो ४ कुमार्याः शितितंवके ग्रा
त्योपिकस्मात् कुचिदितादिनाहृणानान स्ववशायगतं तावधुपुपिताद्दिषु ५ शाखोः शाखवलयाः
महद्ययाभवतितयास्वंनवक्तुः ६ सामहती बुद्धिमतीनतस्वंयशाल्पवहनं नजुगुप्सितचदविद्रता ये।

ह्योवववितयास्मुकोपरमानंदयास्तुतो योविमुग्धोजडोवालोयोगुणेभ्यः परंगतः ४ क्वचि
त्कुमारीलालानहृणातानगृहमागतान स्वयंतानहर्षयामासकपियातेषुवेषु ५ तेषा
मंप्यवहारार्थं सालीरसिपार्थिव प्रवत्न्यांः प्रकोष्ठस्याश्वक्तुः शंखांस्तंनमहत् ६ सात
जुगुप्सितमन्यामहतीव्रीडितानतः वभंजेकेकशः शंखानहो हापाणपोरपोषघत ७ उभयो
रप्यभूद्वोषाद्यवन्न्याः स्वशंखयोः तत्रापिकनिरभिदेकस्मात्राभवद्धुनिः ८ सन्ववरीत
मिमंतस्याउपदेशामरिदम लोकानजुचरन्नेतालोकतत्वविवित्सया ९ वासोवहूनांकलहे
भवेद्वार्ताद्वयोरपि एकएवचरेनस्यात्कुमार्याइवककं। ६

तंक एकैकशः क्रमेणैकमेकंवभंजेति
भावः वसाद्यसारितवती ७ निरभिदतरहस्यकृकृतवती ८ ननुकुमार्याखवचकथंसंगतितयाह लोकानि
ति ९ वासइति प्रथमानपाठेकलहहेतुः वार्तागोष्ठीहेतुर्भवेदित्यर्थः चितैकाग्रताहेतास्मृ तिलक्षणसमाधिहे

भा.ए. टी. ४३ 43

शराकाराच्छिक्षितमाह मनइति तत्रोपायमाह जितेति आसनजयेश्वासजयःतस्यचजयेश्वासाधीनत्वम
नोनिश्चलंभवति ननुतथापिनिश्चलमपिमनोविषयवासनयायदिविक्षिप्येततस्यप्रमादिवश्यंस्यात्तोपे
तवातदाकिंतत्राह वैराग्येति वैराग्येणाविक्षिप्यमाणमभ्यासयोगेनलक्ष्येध्रियमाणंस्थिरीक्रियमाण
एकत्रेति कुत्रतदाह यस्मिन्निति यत्रलयविक्षेपात्मकेमनःपदंयस्मिन्परमानन्दरूपेभगवतिलब्धास्प
दंसत्कर्मरेणून् कर्मवासनामुंचतितास्मिन् ननुकर्मवासनात्यागेपिसुषुप्तिप्रलयोदुर्वारःतत्राहसत्वेने

मनएकत्रसंयुंज्याज्जितश्वासोजितात्मनः वैराग्याभ्यासयोगेनध्रियमाणमतंद्रितः ११ य
स्मिन्मनोलब्धपदंयदेतच्छनैःशनैर्मुंचतिकर्मरेणून् सत्वेनवृद्धेनरजस्तमश्चविधूयनिर्वा
णमुपैत्यनिंधनं १२ तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तोनवेदकिंचिद्बहिरंतरंवा यथेषुकारोनृप
तिंव्रजंतमिषौगतात्मानददर्शपार्श्वे १३

निर्वृद्धेनोपचीयमानात्मकेनरजस्तमसोरभावेविवक्षिते
प्रलयाभावान्निर्वाणमवृत्तिकंपूर्णाकारेणावस्थानमुपैति कुतः अनिंधनंइंधनंगुणास्तत्कार्यंचतद्रहि
तं ननुकेयोगपथास्थे मनसोवृत्तिशून्यस्यब्रह्माकारतयास्थितिः यासंप्रज्ञातनामासोसमाधिरभिधी
यतइति १२ ततस्तत्परत्वेनतत्स्फूर्तिः इत्याह तदेति बहिर्देशकालादिना अंतरंस्वत्वा इषौगतात्मातस्यशर
रूकरणेदत्तचित्तः भेरीघोषेणेतिकेव्रजंतंनृपतिमपिनवेदतद्वत् १३ ॥ ॥

43A

सर्पाच्छिक्षितमाह एकचारीति योगिसंमर्दस्याभित्यागे कुमारीगुरुः जनसंगत्यागे सर्पः सयथाजनना
ल्लक्ष्यमाण एकाकी विचरति नियतनिकेतरहितश्च सदाप्रमत्तश्च एकांतवासी च आचारैर्यतिभिः सविशेषा
निर्विशेषो वेति न लक्ष्यते च अप्रमत्तायश्च मितभाषी च न तु मुनिर्वर्तेतेत्यर्थः १४ किंच गृहारम्भ इति अ
ध्रुवात्मनः नश्वरदेहस्य सुखं यथा भवति तथा वर्तते १५ कारकसामग्रीनिरपेक्षता केवलादीश्वराद्विश्वसृ

एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः १४ गृहारंभो
तिदुःखाय विफलश्चाध्रुवात्मनः सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते १५ एको नारायणो देवः
पूर्वसृष्टं स्वमायया संहृत्य कालकलया कल्पान्त इदमीश्वरः १६ एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधा
रोऽखिलाश्रयः कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीतासु शक्तिषु १७ सत्त्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपु
रुषेश्वरः परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः १८

ष्टिसंहारा ऊर्णनाभिदृष्टान्तेन मयासंभावि
तानि विवक्षुः प्रथमं संहारप्रकारमाह एक इति सार्द्धत्रयेण एककारकनिरपेक्षतः पूर्वसृष्टमिदं जगत्
कालकलया कालशक्त्या संहृत्य १६ एक एवाद्वितीयः सजातीयविजातीयभेदशून्यो भूतकारणभूता
ससत्त्वादिष्वपि साम्यं नीतासु सतीषु १७ गुणसाम्यं प्रधानं तदुपाधिः पुरुषः तयोरीश्वरः परावराणां परे
ब्रह्मादयः अवरे अन्ये च क्षुद्रा जीवाः तेषां परमः प्राप्य आस्ते कुतः कैवल्यसंज्ञितः मोक्षशब्दाभिधेयः १८

भा. पु. तत्रहेतुः केवलेति निर्विषयः स्वप्रकाशः आनंदानां संदोहः सपरमानंद इत्यर्थः कुतः निरुपाधिकः ततः के
टी. वलात्वेव सृष्टिं दर्शयति केवलेनात्मानुभावेन कालेन सत्त्वक्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वं सृजति जीव
संसारहेतुभूते सूत्रे स्रष्टेपि त्वमात्मैवेतीति संबोधयति १९ अरिंदम अरीन्रागादीन् दमयितुं समर्थ सूत्र
४४ स्यैव व्याप्तिमाहैनोच्यमानस्य तामिति स्त्रीलिंगेन परामर्शः त्रिगुणा चासक्तिं गुणत्रयस्य कार्यं अत एवावि
44 श्वतोमुखं नानाविधं त्रिगुणात्मकं विश्वमहंकारद्वारेण सृजंती त्रिगुणकार्यस्य सूत्रसंज्ञायां कारणमाह
केवलानुभवानंदसंदोहो निरुपाधिकः केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकां १९ संक्षोभ
येन्सृजत्यादौ तया सूत्रमरिंदम तामाहुः त्रिगुणव्यक्तिं सृजंतीं विश्वतोमुखं यस्मिन्प्रोतमिदं विश्वं
येन संसरते पुमान् २० यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्य वक्त्रतः तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्ये
वं महेश्वरः २१ यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्स्वरूपतां २२
यस्मिन्निति कारणभूते समष्टिरूपे यस्मिन्निदं विश्वं प्रोतं ग्रथितं वायुर्वेगो न मनस्तंत्रं वा सूत्रं नो वेगो न
मनस्तंत्रेण पंचत्वं लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि सत्त्वस्थानीति श्रुतेः येन वाक्यात्मप्राणरूपेण जीवः
संसरति २० तदेवमीशितितमर्थमुक्त्वा दृष्टांतमाह यथेति हृदयादूर्णां वक्त्रतः वक्त्रेण संतत्य प्रसार्य वि ४४
हृत्य क्रीडित्वा २१ भगवद्ध्यानपराणां तत्साम्यं न विचित्रमिति पेशस्कृतो भ्रमरविशेषात् ज्ञानमित्याह

यत्रयत्रेति सकलमेकाग्रं २२

44A

त्य

सकलं प्रकाशं कुर्वन् प्रवेशितः निरहङ्कः भयेनध्यायन् सात्मनं तनत्स्वरूपं स्वास्पतामितिपादेन्वाषेनातपूर्वं
पमसंत्यजन्वित्यस्याः यमभिप्रायः यदातेनैवदेहेनात्मस्वरूपं दर्शयते तदा किं वक्तव्यं देहान्तरेणस्वरूपद
र्शनं इति २२ स्वदेहादेवुशीतितमाह सोस्मीति स्वात्मनो देहाच्छितितो २४ गुरुत्वदेहतः विरक्तिविवे
त कयोर्हेतुः विरक्तिहेतुत्वमाह सर्वनिधनमुत्पत्तिविनाशोविश्वस्य किंच सततेसततं सुखदुःखं
दुःखमेवोत्तरोत्तरफलविभवतः यद्वा सततानिरेवदुःखं उत्तरफलं पश्यतस्त्वनिधनविभवत विवेकहेतु
कीर्तः प्रेयास्कंन्यायनकुर्वीतनप्रवेशितः यातितत्वात्मतारानस्पूर्वं स्वरूपमसंत्यजन् २३ एवं गृह
स्थएतस्यएकामेशीतितामतिः स्वात्मापशीतितावुद्धिसृणमेवदतः प्रभो २४ देहाद्गुरुममविरक्ति
विवेकहेतुर्विभवस्य सर्वनिधनेसततास्तुदुःखं तत्त्वात्मनेनविमृश्यामिपयातयापिपारक्यमित्यव
सितोविचरामसंगः २५ जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्स्पृशन्तिपत्मियचिकीर्षतयावितत्व
न स्वातेसहकृष्णमवरुद्धयतः सदेहः सृष्ट्वास्यवीजमवसीदतितद्वदधर्मा २६
माह ततनीतियथावत् एवं प्रसुप्तकारिलेपिदेहेनैवास्याकर्तव्यमित्याह तथापोतिपारक्यंस्वरूपगा
लादिभन्न्यमितितिनिश्चितवान् २५ सततास्तुदुःखंतापयपचयति जायेतिद्वाभ्यां यस्यदेहस्यप्रियंचिकीर्षतेया
भोगांस्पादनेस्त्रियादिवर्गादिवितत्वतः पुस्तातिपुरुषः कथंभूतः सकृष्णपयामवति तथावतहानिसचि
तानियस्पमः येनमः देहवियोगाणवासदेहः स्वातेसस्यापुष्पातोवमीदतितनयपति किंचिदेहनाशापितदुःख

मामित्याह यस्यदेहेममत्वंनास्तिबुद्धिस्वविषयमो यचतुरस्रः २५

ईश्वरः करणाधिष्ठात्रीश्च अग्न्यादिदेवताः वागादिभिः सह सृष्टवान् ताश्चान्नं प्रति भोगायतनं शरीरं मया चतस्वतत्वतो गोशरीरं यथाक्रममानीतवान् ततस्ता देवताः सेऽन्नवी यथायतनं वक्त्रादिस्थानं अस्मिन्देहे प्रविशन्तेति तदाह ताभ्यामित्यादि १०.५

किंच जिह्वेति अमुं देहं तदभिमानिनं पुरुषं वा एकतः रसं प्रति जिह्वा अपकर्षति आक्षि न निकर्हि कदाचित् तर्षा पिपासा जलं प्रति शिश्नो व्यवायं प्रति त्वक् स्पर्शं प्रति उदरं अन्नमात्रं प्रति श्रवणं शब्दं प्रति घ्राणो गन्धं प्रति चपलदृक् रूपं प्रति क्वचित् स्वस्वविषयं प्रति कर्मशक्तिः अन्यदपि कर्मेन्द्रियं लुनन्ति चोदयन्ति २७ तदेवं देहो गुरुरित्यादिभिः विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्य इदानीमस्य देहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन् श्रीईश्वरेण निष्ठां विधत्ते सृष्ट्वेति द्वाभ्यां पुराणि शरीराणि पुरुषं पुरुषदेहं ब्रह्मणोऽवलोकाय आपरोक्ष्याय धिषणा बु

जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति २७ सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या वृक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान् तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः २८ लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसंभवान्ते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु यावन्निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात्

द्विर्येऽस्मिन्नूनं न तु केनापि मांसे यो रूषी प्रियेति कृतिस्त्व पुरुषत्वे तावित्स्तरामात्मेत्यादि तया ताभ्यो गामानयत् ता अब्रुवन् न वै नो अयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत् ता अब्रुवन् न वै नोऽयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत् ता अब्रुवन् सुकृतं बतेति २८ तस्माद्बहूनां संभवानां ते अन्ते इमां मानुष्यमनित्यमप्यर्थदं पुरुषार्थप्रापकं देवाल्लब्ध्वा अनुमृत्यु अनु निःसंसृत्य वा यस्य नत यावन्न पतेत् तावदेव

तं॰ अपीह इति: कियत्पर्यन्तं विषयः पुनः सर्वतः स्यादिति
निःश्रेयसायैव

45A

तदेवंहेयोपादेयविवेकंबहुभ्योनिकृष्टेभ्यइदानीयदुक्तंत्वेनकल्पः कविर्दक्षः इत्यादितत्रोत्तरमाह एवंबहुभ्योगुरु
भ्यः शिक्षितेनविशिष्टज्ञानेनमेवालोकःप्रदीपोयस्यसः सन्भ्यतेवाआत्मविशोधनं आत्मनिष्ठितएवमहीवि
चरामि ३० ननुकिंबहुभिर्गुरुभिः नहिसर्वेतेनुभवप्रमुखाविवेकावागुरवआश्रिताः तदाह नह्येकस्मादि
ति बहुधासप्रपंचनिष्प्रपंचभेदाभेदादिभिः अयंभावः नैतेपरमार्थोपदेष्टारोगुरवः किंत्वन्वयव्यतिरेका
भ्यामात्मन्यभेदभावनादिमात्रेनिर्वेदकाः एषात्वयुक्तमेवनितान्तप्रदंतुगुरुमेकमेववक्ष्यतिमदभिज्ञेगुरौसा

एवंसंजातवैराग्योविज्ञानालोकआत्मनि विचरामिमहीमेतांमुक्तसंगोनहंकृतिः ३० नह्येकस्माद्गु
रोर्ज्ञानंसुस्थिरंस्यात्सुपुष्कलं ब्रह्मैतदद्वितीयंवैगीयतेबहुधर्षिभिः ३१ श्रीभगवानुवाच इत्युक्त्वा
सयदुंविप्रःतमामंत्र्यगभीरधीः वंदितोभ्यर्थितोराज्ञाययौप्रीतोयथागतं ३२ अवधूतवचःश्रुत्वा
पूर्वेषांनःसपूर्वजः सर्वसंगविनिर्मुक्तःसमचित्तोबभूवह ३३ इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेनव
मोध्यायः ९

तमुपासीतेति उक्तंच तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुःश्रेयउत्तममिति ३१ विप्रोदत्तात्रेयःयो
गर्ह्यमापुरुमयीयदुर्हैहयाद्या इत्युक्तत्वात् यथागतंतथैवयदृच्छयायथाविनिर्गतः ३२ भगवान्स्वयंब्रह्मवित्
कुलमितिमात्रतेनः पूर्वेषांपूर्वजइति अत्रसंग्रहश्लोकाः कपोतमीनहरिणकुमारीगजषट्पदाः पतंगःकुर
रःचाष्टौहेयार्थेगुरवोमताः मधुकृन्मधुहर्ताचपिंगलाचहेयास्त्रय उपादेयार्थविज्ञानेषोषःपृथ्व्यादयोमतः
तरवानरमेकमनत्रतत्रस्फुटीकृतः अध्यायेत्रितयेचाष्टनवाष्टाविंशतिःक्रमात् ३३ इत्येकादशेनवमोध्यायः

भा.ए. चतुर्विंशतिगुरुव्याख्यानं श्रीभावनाभुवः उद्धवस्यात्मनस्त्वात्मैकसाधनोक्तिरतः परं १ दशमे देहसंबंधात्सं
टी. सृतिर्नित्यात्मनः स्वतः इत्येतद्दूषयामास मतान्तरनिरासतः २ तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पन्नविवेकस्य
नस्यात्मत्वनानात्वादित्यारभ्य साधनान्युपदिशति भगवान्मयेति मयापञ्चरात्रादिषूक्तेषु स्वधर्मेष्वव
४८ हितः अप्रमत्तः सन् तदविरोधेन वर्णाश्रमाचारमनुतिष्ठेत् १ कथमकामात्मता संभवति तत्राह अन्वीक्षेते
46 ति स्वस्वधर्मे विशुद्धचित्तः सन् देहिनां विषयेषु सत्यत्वाभिनिवेशेन ये सर्वे आरंभाः तेषां फले वैपरीत्यं पश्ये

श्रीभगवानुवाच मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेत् भा
१ अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनां गुणेषु तत्त्वध्यानेन सर्वारंभविपर्ययं २ सुप्तस्य वि
षयालोको ध्यायतो वा मनोरथः नानात्मकत्वाद्विफलः तथा भेदात्मधीर्गुणैः ३ निवृत्तं कर्म से
वेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत् जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनां ४

त् एवं फले वैपरीत्यादकामः स्यात् २ किंच कामविषयाणां मिथ्यात्वादपीत्याह सुप्तस्येति विफलः
३ नैष्फल्ये दृष्टान्तः अपूर्वैव प्रयोगः इंद्रियैर्भेदबुद्धिर्नानाबुद्धिः सा विफला नानात्मकत्वादिंद्रियकल्पितत्वात् मनोजन्य
स्वप्नमनोरथवदिति ३ मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिकं कुर्यात् प्रत्यवायजि
हासया इति स्मृतेः अतः प्रवृत्तं काम्यं कर्म त्यजेत् निवृत्तं नित्यनैमित्तिकमेव कुर्यात् आत्मविचारे तु सम्य
क्प्रवृत्तो नित्यकर्मचोदनामपि नाद्रियेत नित्यनैमित्तिकर्मस्वाग्रहं त्यजेत् जिज्ञासाकर्तव्या ४ ॥ ४८

46A

किंतुयमान् अहिंसादीन् अभीक्ष्णमादरेणैवसेवेतशौचादीन्स्तुनियमान् क्वचिद्यथाशक्तिः तदात्मज्ञानाविरो।
धेनयमान् तु सर्वथाभियमाश्चैकोनविंशोध्यायवक्ष्यति किंच एवमेवादरेपरित्यज्यगुरुमुपासीतेत्याह मद
भिज्ञमिति मदात्मकंमद्रूपं ५ गुरुसेवकस्यधर्ममाह अमानीतिद्वाभ्यां अनलसः निर्ममः जायादिषुममता
शून्यः गुरौतुदृढसौहृदः असत्वरश्चाव्यग्रः अमोघवाक् वृथालापरहितः एतान्येवशिष्यस्यलक्षणानिज्ञे
यानि ६ ननुजायादिषुकथंनिर्ममःस्यात्तत्राह जायेति औदासीन्यहेतुंविवेकंदर्शयति आत्मनार्थंप्रयो

यमानभीक्ष्णंसेवेतनियमान्मत्परःक्वचित् मदभिज्ञंगुरुंशान्तमुपासीतमदात्मकं ५ अ
मान्यमत्सरोदक्षोनिर्ममोदृढसौहृदः असत्वरोर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ६ जायाप
त्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु उदासीनःसमंपश्यन्सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ७ विलक्षणः
स्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षितास्वदृक् यथाग्निर्दारुणोदाह्याद्दाहकोन्यःप्रकाशकः

जनंसर्वेष्वसममिवपश्यन्निति अयंभावः सर्वदेहेष्वात्मनएकत्वाज्जायादिदेहेष्विवस्वदेहेप्यात्मनोर्थः सुखा
दिः सममेवतेनविशेषेणतेष्वममत्वाभिवेशाद्विवन्तुदासीनःगुरुंप्रपद्येतेति ७ अहोकोसौदेहव्यतिरि ति×
क्तआत्मायस्यैवमर्थः सर्वेषुसमःस्यात्तत्राह विलक्षणइतिस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादात्मान्यः यतोविलक्षणःद्व
धौवैलक्षण्यंदर्शयति ईक्षितास्वदृगिति दृष्टाद्दृश्याद्विलक्षणः स्वप्रकाशश्चजडात् विलक्षणयोरन्य
त्वेदृष्टान्तः यथाग्निर्दाहकः प्रकाशश्च दाह्यात्प्रकाश्याच्चदारुणःकाष्ठादन्यस्तद्वदिति ८ ॥

निवृत्ति?

भा.पु. टी. भवै ८७ 47

अग्नेरेव दृष्टान्तेन नित्यत्वानादित्वविभुत्वैकत्वादयोपि सिद्धा इत्याह निरोधेति यथा दारुष्वन्तः प्रविष्टोग्निस्तत्
कृतान्स्वाधारादीन्प्राप्नोति न तु स्वतो नाशादिमान् एवं देहगुणान् निरोधादीन् देहान्तरो नित्यो दिव्यरूपोप्यध्या।
त्मा नुते। ततश्च नित्यत्वादिभिरपि वैलक्षण्यादन्यत्वमिति भावः ८ ननु ये देहसंयोगात्तद्धर्मभाक्त्वं च देहेनात्मा
त्मनः सुसंगत्वात्कथं देहेन तद्धर्मवान्संबंधश्चाकृतः तत्राह योसाविति पुरुषस्य परस्यार्थाने।
मीयागुणैर्योसौ सूक्ष्मः अयं च सूक्ष्मस्थूलो देहो विरचितः पुंसो जीवस्यायं संसारः तन्निबंधः तदध्यासकृतः

निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वं तत्कृतान्गुणान् अन्तः प्रविष्ट आधत्त एवं देहगुणान्परः ८
योसौ गुणैर्विरचितो देहोयं पुरुषस्य हि संसारस्तन्निबंधोयं पुंसो विद्याच्छिदात्मनः ९
तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्थं केवलं परं संगम्य निरसेदेतद्वस्तुबुद्धिं यथाक्रमं ११
आचार्योरणिराद्यः स्यादन्तेवास्युत्तरारणिः तत्संधानं प्रवचनं विद्यासंधिः सुखावहः १२

दिस्यस्माद्देवं तस्मादात्मविद्यानिवर्तकेत्याह आत्मनो विद्या विज्ञानं तस्य छित्तच्छेत्री आच्छिदिति वा पदच्छे
दः ९ यस्मादेवं तस्मात् जिज्ञासया विचारेणात्मस्थं आत्मनि कार्यकारणसंघातप्रवृष्टिं तं सम्यक् ज्ञात्वा।
एतत् एतस्मिन्देहादौ वस्तुबुद्धिं स्थूलसूक्ष्मक्रमेण निरस्य त्यजेत् १० गुरोर्लब्धा विद्याः विद्यानत्वाच
निरसनक्षमेति स्फुटीकर्तुं विद्योत्पत्तिमग्न्युत्पत्तिरूपकेण निरूपयति आचार्य इति आद्यः उत्तरः अधरः तत्
संधानं तयोर्मध्यमं मन्थनकाष्ठं प्रवचनमुपदेशः विद्या तत्संधिः संधानभवं तत्प्रीतिं विलत याच स्फूर्तिः आचा

अग्निसादृश्यमेवाह वैशारदीति विशारदो निपुणः तेन शिष्येण प्राप्ता तेन गुरुणोपदिष्टा वा सातिविशुद्धा बुद्धिः
गुणकार्यरूपां मायां निवर्तयति यदात्मकमेतद्विश्वं जीवस्य संसृतिनिमित्तं तान् गुणांश्च संदह्य स्वयं प्रशमित नि
रिंधनस्तस्मात्कार्येण कारणेन विद्यया च व्यवधानाभावात्साक्षात्परमानंदरूपो भवतीति १३ एवं तावत्स्व
प्रकाशज्ञानस्वरूपो नित्य एक एवात्मा कर्तृत्वादयश्च धर्मास्तस्य देहाद्युपाधिकाः तदतिरिक्तं च सर्वमनित्यं माया
मयं च अतः सर्वतो विरक्तः सन्नात्मज्ञानेन मुच्यत इत्युक्तं विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवं स्थितसमन्व

वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिर्धुनोति मायां गुणसंप्रसूतां गुणांश्च संदह्य यदात्ममेतत्स्वयं च शाम्यत्य
समिद्यथाग्निः १३ अथैषां कर्मकर्तॄणां भोक्तॄणां सुखदुःखयोः नानात्वमथ नित्यत्वं लोककाला
गमात्मनां १४

येन निर्णीतेऽप्यर्थे मतांतरविरोधेन संदेहो माभूदिति तन्मतं निराकर्तुमनुवदति
अथेति अथ यद्यस्यैव जीवात्मनां कर्मकर्तॄणां सुखदुःखयोर्भोक्तॄणां च नानात्वमिति यामन्यते अथेश्वा
त्ययः ते एव वात्मानश्च प्रतिशरीरं भिन्नाः कर्तृभोक्तृरूपश्च न तु तत्स्वरूपं तेनानिर्विकार एकः परमात्मास्ती
ति यथाहुः अहंप्रत्ययविज्ञेयो ज्ञाता नव्यः सर्वदेवहीति तथा वैराग्यं न संभवति तथा हि भोगस्यानानाम
नित्यत्वाद्वैराग्यं भवेत् भोगकलस्य वा तदुपायादेः कर्मबोधकागमस्य वा भोक्तुरात्मनो वा नत्वेन तदस्तीत्याह
अथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनामन्यमत इति १४ ॥

भा.प.
टी.
४८

न च भोगानां विच्छेदाभावाय यत्नाद्धो वैराग्यं स्यादित्याह सर्वभावानां स्वकं चेदनास्थितिः औत्पत्तिकी प्रवाहरू
पेणानित्यत्वात्तथा च वदंति न कदाचिदनीदृशं जगदिति अतस्तत्कर्ता कश्चिदीश्वरो नास्तीति भावः किंच
यथायथावत् तत्रमायामपीत्यर्थः न चात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानमस्तीत्याह तत्तदिति घटपटाद्या
कारभेदे धीर्जायते अतो नित्या भिद्यते च अयं यत्तद्भिप्रायः न हि नित्यज्ञानरूप आत्मास्ति ज्ञानपरिणा
मवान् न च विकारित्वेनानित्यत्वप्रसंगः यथाहुः विक्रियाज्ञानरूपस्य नित्यत्वेन विरोत्स्यत इति अतो।

मन्यसे सर्वभावानां संस्था ह्यौत्पत्तिकी यथा। तत्तदाकृतिभेदेन जायते भिद्यते च धीः २१ एवमप्यंग स
र्वेषां देहिनां देहयोगतः। कालावयवतः संति भावा जन्मादयोऽसकृत् २२ अत्रापि कर्मणां कर्तुर
स्वातंत्र्यं च लक्ष्यते भोक्तुश्च दुःखसुखयोः को न्वर्थो विवशं भजेत् २३ न देहिनां सुखं किंचिद्विद्यते
विदुषामपि तथा च दुःखं मूढानां वृथाहंकरणं परं

मुक्तोहं इत्यादिरिति तस्य परिणामासंभवान्नर
त्वेन तत्त्वामेरपुरुषार्थत्वात्प्रवृत्तिरेव श्रेयसी न निवृत्तिरिति २१ तत्र तावत्तदुक्तमंगीकृत्य वैराग्योपपादना
य प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वं प्रपंचयति एवमपीत्यादिना लोकानां लोकपालानामपीत्यर्थः प्राकृतेन गु
णेन प्रवाहरूपेण कालावयवतः संवत्सरादिरूपात् २२ अत्रापीति स्वातंत्र्यपक्षे तु दुःखकर्मणो दुःखभोगस्य वा
संभवादित्यर्थः २३ ननु ये सम्यक् कर्म कर्तुं जानंति तेषु सुखिन एव ये न तत् न जानंति त एव दुःखिन इति चेन्नत्रा

सं वृथैवाहंकार इत्यर्थः २४

२ नेति विदुषामपि किंचित्सुखं न विद्यते तथा मूढानामपि दुःखं न विद्यते अतो वयं कर्मकुशलत्वात्सुखिन इति तेषामेव।

48A

मुंगीकृत्याप्याह यदीति तेयोगमुपायं न विदुर्येयामात्तान्मृत्युर्न प्रसवेत् १९ तथापि यावज्जीवं सुखं भ
विष्यतीति चेन्नेत्याह कोन्विति यतः मृतिकेवलं मानो मृत्युनैव हिंस्तादिति आघ्रातं न यस्यानपति २० एवम
स्मिंल्लोके सुखं नास्तीत्युक्त्वा लोकान्तरेपि तथैवेत्याह कृतिमिति कृतं स्वर्गादि तदपि दुष्टं स्पर्द्धा परमसुखो समहन
स्यापरमगुणिदोषाविष्करणं अन्ययोनायाः वायोपद्रयः तेद्दुष्टयद्दावायोनायाः अन्ययोन्यसात्निशायः

यदि मामिविद्यातेद्दुर्ज्ञानं निद्राखदुःखयोः तेप्यहानविदुर्येगं मृत्युर्न प्रभवेद्यथा १९ कोन्वर्थः सुखेय
येन कामो वा मृत्युरन्तिके आघ्रातं नापि मानस्य वध्यमेव नन्तहिंद्रः २० कृतं च दुष्टं वद्दुष्टं स्पर्धया सू
यान्ययवर्ष्यैः वर्द्धनतायकामन्नाल्कृषिवन्कापि निष्फलं २१ अन्तरायैरविद्दीतोयद्दिधर्मः स्वनुष्ठि
तः तेनापि निर्जितं स्थानं यथा यागच्छति तच्छृणु २२ इष्टेद्द देवतायज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः
भुंजीत देववत्तत्र भोगान्दिव्यान्निजार्जितान् २३ स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते गंधर्वैर्वि
हरन्मध्ये देवीनां हृद्यवेषभृत् २४

तेद्दृष्टानदृष्टाम्याद्दुःखमित्यर्थः किंच वर्द्धनतायोवेगुण्यादिरूपा
विघ्नाय स्मिन्कामे सुखितस्य भावः तत्वतस्मात कृषिर्यथा वर्द्धविघ्नात हत वर्द्ध सुखलेन्स्फलनमपि निःफलं
२१ विघ्नवैगुण्याद्यभाव मङ्गीकृत्यापि नाशाद्दुःखदुःपरिहरमित्याह अंतरायैरिति पंचभिः निर्जितमर्जितं
२२ येन्ते देवताद्देहादिरूपा द्दृष्टा २३ स्वपुण्येनोपचिते सर्वभोगसंपन्ने देवीनां मध्ये विहरन्गंधर्वैरुपगीयते २४

भा.ए. कामैवेच्छया गच्छता विमानेन किंकिणीजालमालिना त्वद्दत्तं चंद्रिकासमूहशोभितामहस्त्रीभिः सुराक्रीडेषु नंद
टी. नादिषु क्रीडन् अग्न्यपातनेनैवेद २५ कालेन चालितः पतितः २८ प्रवृत्तिर्हि द्विविधा विधप्रसारेणा काम्यकर्म
७९ णि वा नेहलघेनेनाधर्मे वा तत्र काम्यप्रवृत्तेर्गतिरुक्ता अधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह यदीति यदि द्वेत्यन्वयः अजिते
49 द्रियत्वात् कामात्मा अतः कृपणः अतो लुब्धो भोगात्मा लाकुलः अतः स्त्रैणः स्त्रीलंपटः तद्धर्ये विहिंसकः २७

स्त्रीभिः कामगयानेन किंकिणीजालमालिना क्रीडन्वेदात्मपातं सुराक्रीडेषु निर्वृतः २५ तावत्प्रमोद
ते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्यते क्षीणपुण्यः पतत्यर्वाग् अनिच्छन्कालचालितः २६ यद्यधर्मरतः संगादस
तो वाजितेंद्रियः कामात्मा कृपणो लुब्धः स्त्रैणो भूतविहिंसकः २७ पशूनविधिनालभ्य प्रेतभूत
गणान्यजन् नरकानवशो जंतुर्गत्वा यात्युल्बणं तमः २८ कर्माणि दुःखोदर्काणि कुर्वन् देहे
नैतैः पुनः देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः २९ लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्पजीवि
नां ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो

किंच दुष्कृतल्लोभितो यदा यद्यर्थं पशून् विधिना हत्वा तमः स्थावरतां २८ प
वेकर्मसु प्रवृत्तस्य न सुखं न च निर्वृतिरित्युपसंहरति २९ तथापि लोकानामनित्यत्वात्समर्त्यधर्मत्वात्सलो
कपालानां सुखमस्तीति चेन्नेत्याह लोकानामिति द्विपरार्द्धपरमायुर्यस्य तस्य ब्रह्मणोऽपि तथा च श्रुतिः
भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति अतः सत्तामार्गेणे

हितावगुणयुक्तः ३

वम नर्थे ईत्वा हित्वा हिरण्मात तोनिवृत्ति व मुक्ति नाम यत्रिं: ३

७९

49A

एतेनैव स्वधर्मीयस्वत्वाविकारेणाऽस्वराभावांगीकाराः परित्यक्तः अन्यदपि मीमांसकापूर्वस्वीकृतं निराकरोति
चतुर्भिः तत्र यदुक्तं कर्तृभोक्तृरूपप्रवात्मेति तन्निराकरोति गुणा इति गुणा इन्द्रियाणि कर्माणि सृजन्ति
न त्वात्मा अतस्तैरेवेन्द्रियाणि प्रवर्तयन् कर्माणि करोतीति इति चेत्तत्राह गुण इति गुणः सत्वादिगुणानिन्द्रियाणि
अनुसृजति प्रवर्तयति न त्वात्मा अतः कर्तृत्वं तावन्नास्ति भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमित्याह जीवस्त्विति गु
णसंयुक्त इन्द्रियादिसंयुक्तः कृत इत्यत आह असाविति असौ अहंकारवानित्यर्थः ३१ यच्चोक्तमात्मनो नानात्वं तद

गुणाः सृजन्ति कर्माणि गुणोऽनुसृजते गुणान् जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुंक्ते कर्मफलान्यसौ ३१ यावत्स्या
द्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः नानात्वमात्मनो यावत्पारतंत्र्यं तदैव हि ३१ यावदस्यास्वतंत्रत्वं
तावदीश्वरतो भयं य एतत्समुपासीरंस्ते मुह्यन्ति शुचार्पिताः ३२ काल आत्मागमो लोकः स्वभावो ध
र्म एव च

यौपाधिकमित्याह यावत्स्यादिति गुणानां वैषम्यमहंकारादिकार्यरूपं तत्वात्मनः एक
त्वेऽप्युपाधितस्तन्मुक्तं कथं वा लोकपालादीनामपि भयमित्युक्तं तत्राह नानात्वमिति ३३ यच्च स्वर्गकर्म
भिः प्रेत्य भूतिरेव सुखमिति तत्राह य एतत् इति य एतत् गुणवैषम्यं तत्कृतं कर्मभोगं वेत्यर्थः उपासीरन्से
वेरन् स्वर्लोकादीनामनित्यत्वात् शुचार्पिताः प्रेताः सन्तो मुह्यन्तीति ३३ न केवलमनित्यतामात्रं किं तु
मायामयत्वमपीत्याह काल इति स्वभावो देवतादिपरिणामहेतुः धर्मस्तु आगकारणं ॥ ॥

भा.ए.
टी.
५
50

गुणव्यतिकरे मायाक्षोभे सति मामेव प्राहुर्न तु मद्व्यतिरिक्ताः संति ततो निवृत्तिरेव मुक्तिर्न लाभ श्रेयसीमिति
तु ३४ एवं तावदेक एवात्मा तस्य च गुणकार्यदेहसंबंधकृतः संसारः आत्मज्ञानात्तस्य मुक्तिरित्युक्तं विल
क्षणाः स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेव चतुर्मतांतरनिरासेन दृढीकृतम् एवमित्यादिना तत्र पृच्छति गुणेष्वि
ति अयमर्थः गुणेषु सत्सु मुक्तिः सत्त्वे वा ग्राह्ये ज्ञानसाधनाभावान्न मुक्तिः द्वितीये च गुणेषु वर्तमा
नोपि तत्कार्यदेहजेषु कर्मसु त्वौदिषु च कथं न बध्यते तथापि तेराकाशवदनावृतत्वान्न बध्यत इति।

इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति ३४ उद्धव उवाच गुणेषु वर्तमानोपि देहजेष्वनपावृ
तः गुणैर्न बध्यते देही बध्यते वा कथं विभो ३५ कथं वर्तेत विहरेत्कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः किं भु
ञ्जीतोत विसृजेच्छयीतासीत याति वा ३६ एतदच्युत मे ब्रूहि प्रश्नं प्रश्नविदां वर नित्यमुक्तो नि
त्यबद्ध एक एवेति मे भ्रमः ३७ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे दशमोध्यायः १०

वेन हि बंधान संभवतीत्याह अनपावृतः कथं बध्यत इति यदि तु सत्त्वेन देहं कोपि गुणैर्बध्यते नचि
हेन्यावमुच्यते इति मतं तर्हि तत्कथं ज्ञातव्यमिति पृच्छति बद्धो मुक्तो वा कथं वर्तेतेत्यादि किं भुञ्जीतेत्यादयः
एतत्तद्विषयं प्रश्नं किंच एक एवात्मा अनादिगुणसंबंधान्नित्यबद्धः मुक्तो नेत्यत्वे नित्यत्वप्रसंगाच्चानित्य।
मुक्तः इत्ययं योगी कार्यः स्यात् तत्र मे भ्रमो भवतीत्याह नित्यबद्ध इति ३७ इति भावार्थे एकादशे दशमः।

श्रीधरी ११ ॥

५

50A

एकादशेतुवद्धानांमुक्तानांचाप्यलक्षणं साधूनांचतथाभक्तेर्लक्षणंहरिरूचिवान् १ नित्यवद्धोनित्यमुक्तए
कएवेतिमेभ्रमंनिरसितुमुक्तं नकिंवस्तुतोविरोधात् प्रतीतितोवानाद्यः वंधमोक्षयोर्वास्तवत्वाभावादित्याह।
२ वद्धोमुक्तइति द्वाभ्यां आत्मावद्धोमुक्तश्चमेगुणतः मदधीनसत्वादिगुणोपाधितः ननुवस्तुतः नत्वौ
पाधिकत्वेपितद्गतयाकादिवद्वास्तवत्वंकिंनस्यात्तत्राह गुणस्यमायामूलत्वाद्धेतुनेनास्ति अतएवमो
क्षश्चनास्तीति नन्वेकस्यैवमवस्थाद्वयविरुद्धमुच्यतेतत्राह इतिमेव्याख्येतिएवंमत्तोनिर्णयः आत्मनि।

श्रीभगवानुवाच वद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतः गुणस्य
मायामूलत्वान्नमेमोक्षोनवंधनम् १ शोकमोहौसुखंदुःखंदेहाप
त्तिश्चमायया स्वप्नोयथात्मनःख्यातिः संसृतिर्नतुवास्तवी २ ॥

कृतेनैकेरित्यर्थः अथैवमन्वयः आत्मावद्धोमुक्तइतियाव्याख्याउक्तिःसामेगुणतः मद्गुणपारतंत्र्यात्
अविद्यत्वेनगुणनियंतरिमय्यस्तिसत्यतिरेकमाह अतएवनमेवंधनमोक्षोचेति अन्यत्समानं एवंका
रणभूतगुणानांमायामयत्वात्तत्कार्यंसंसृतिमायेतिप्रपंचयति शोकमोहाविति यथास्वप्नःआत्मनः
वुद्धेरेवख्यातिर्विवर्त्तः तद्वत् २ ॥ ॥

भा.प.
टी.
५१
51

अनोवस्तुविरोधस्तावत्तावलेप्रतीतिस्तेपाधिकीवरतनइत्याह विद्याविद्येइति मद्येनेमोक्षवंधाप्याप्ति
तितनूभृतां कुतः ममायाविनिर्मितेमायाद्युतिनरूपत्वात् वंधमोक्षकरीत्येकवचनंद्विवचनार्थं न
तुतत्काधेत्वेवंधमोक्षयोरनादित्वविनाशत्वेनसाम्यात् नन्वाद्येअनादीअंतेतयोर्वदविद्याश्रवेनयामिता
वद्वंधः यदाविद्यादयामितदामोक्षः स्फुरतीत्यर्थः तथाचैकादशपुराणे वंधकोभवपाशेनभवपाशा
च्चमोचकः कैवल्यदः परंब्रह्मविष्णुरेवसनातनइति तनुभृतांशरीरिणामिति बहुवचननिर्देशाद्विभ
यभेदेनाविरोधउक्तमिति १ भातिद्याव तेयन्नंवंधमोक्षत्वमस्यामुपपादयति एकस्यैवेति नहिंकिमा

विद्याविद्येममतनूविद्युद्भवशरीरिणां मोक्षवंधकरीमाद्येमायायामेविनिर्मिते १ एकस्यैव।
ममांशस्यजीवस्यैवमहामते वंधोस्याविद्ययानादिर्विद्ययाचतथेतरः ४

त्माभेदज्ञानवापिवे
धः नहीत्याह ममांशस्यजीवस्यैवेति तत्वात्माभेदज्ञानीवोनामकोप्यातिशय कैकल्पंचवंधमोक्षस्तुवादिद्वा
वस्थानइत्याह ममांशस्यअंशभावः यथैकस्यापिचन्द्रादेर्जलाद्युपाधिनाबिंवप्रतिबिंवरूपोभेदः यथाच
नेत्रजलकृताः रूपादयः प्रतिबिंवस्यैव यथाचतत्र प्रतिबिंवानामपृथगुपाधिभेदादेकस्मिन्नुदकुंभेभग्न
इतप्रतिबिंवस्यैव विवेकं नान्यगतस्य तथाविद्यायांविंवितस्य मदंशस्य जीवस्य चतत्कृतोवंधः तस्यैवा
पाधिनाभेदानाद्यवान्यस्मिंनयावद्भः यथैकस्मिन्नघटाकाशेरजोधूमादिभिर्युतेननसर्वेसंप्रयुज्यतेतथा

जीवः सर्वोऽदिभिरिति एतज्ज्ञातिरहस्यमस्वरूपज्ञानिश्चेनवा
मितिसंबोधयति हे महामते इतरो मोक्षः ४

51A

तदेवं सख्यामुपायकथं वैतैनैत्यादिवैलक्षण्यप्रश्ने तत्रमाह अथेति तर्ह्येवैलक्षण्यं द्विविधं जीवेश्वरयोः
केनीवाना चैकं तत्र जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मिणोरिति मायाद्वैधेन शोकानेकत्वमेवतोः
एकस्मिन्धर्मिणि शरीरे नियम्यनियन्तृतेन स्थितयो ५ तदेवं कथयति सुपर्णाविनाद्यतिशाणाविव
देहात्पृथग्भूतौ सयुजौ चिद्रूपत्वात् सखायौ अविभागादेकमत्याच्च परस्परम्पा निरुक्तस्यामायया वृक्ष
तरतिवृक्षो देहः ऊर्ध्वमूलमर्वाक्शाखं वृक्षं यो वेद संप्रतीतिश्रुतेः ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुर
व्ययं यस्य मन्त्रस्य वैलक्षण्यं वदामिति विरुद्धधर्मिणोः नास्थितयोरेकधर्मिणि ५ सु
पर्णावेतौ सयुजौ सखायौ परस्परं तौ कृतनीडौ च वृक्षे एकस्तयोः स्वादति पिप्पलान्न
मन्यो निरन्नो पिबलेतभूयात् ६ आत्मानमन्यं च स वेद विद्वान् पिप्पलादो न तु पिप्पला।
दः यो विद्ययानुक्रमत नित्यवेद्या विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ७
प्रायमितिश्वेतश्च तस्मिन्कृते नीडे निकेतने हृदये उपयाभ्यां तेन तयोर्मध्ये एको जीवः पिप्पलान्तु पिप्पलो
पलक्षः देहः तस्मिन्नदनीयकर्मफलमित्यर्थः स्वादति भक्षयति अन्य ईश्वरः निरन्नः अभोक्तापि निजानं
दत्वेनावेलनतानादि मात्याभूयात् अधिकः प्रतिश्च द्वा सुपर्णा सयुजौ सखायौ समानं वृक्षं परिषस्वजा
ते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति वक्ताधिकमेवाह आत्मानमिति अतः योः

भा॰प॰ इदानीं बद्धमुक्तानामेव मिथो वैलक्षण्यमाह देहस्थोपीति दशभिः विद्वान्मुक्तः संस्कारवशेन देहस्थोपि देह
टी॰ स्थो न भवति यथा स्वप्नादुत्थितः स्मर्यमाणे स्वप्नदेहे स्थितेपि तत्रस्थो न भवति तद्वत्तत्स्थदुःखाद्यभावात्
तद्वत् तथाऽबद्धः अदेहस्थोपि कुमतिः अविद्वान् देहस्थः तन्निमित्तसुखदुःखभाक् यथा स्वप्नदेहा
११ गतद्रष्टा ८ अबद्धत्वे हेतुः तेनैव लक्षणेनेत्याह द्वाभ्यां इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गृह्यमाणेष्वपि वस्तु विद्वांसः
52 नाहं कुर्यामित्यहं गृह्णामीति न कुर्यादित्यर्थः कुतः गुणैर्गुणेषु गृह्यमाणेष्वत एव अविक्रियः यतः।

देहस्थोपि न देहस्थो विद्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः अदेहस्थोपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग्यथा
८ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च गृह्यमाणेष्वहं कुर्यान्न विद्वान्यस्त्वविक्रियः ९
दैवाधीने शरीरेस्मिन्गुणभाव्येन कर्मणा वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्तास्मीति निबध्यते १०

दिमूत्यः तदुक्तं गीतासु तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न स
ज्जत इति ९ अबुधस्तु सर्वकर्माधीने अस्मिन् शरीरे वर्तमानः गुणैरिन्द्रियैर्भाव्येन कर्मणा तत्र देहादौ निब
ध्यते कुतः कर्तास्मीत्यहंकारेण तदुक्तं तत्रैव प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंका
रविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते इति १० ॥ ० ५२

52A

एतैस्त्रिभिः श्लोकैः कथं वर्तेतेत्यस्य प्रश्नस्य सावतुः एवमुक्तो निरभिमानस्य देहे वर्तनेनाप्यन्तरमुक्तो भवति
वैलक्षण्यान्तरं वदन् किं भुंजीतेत्यादिप्रश्नोत्तरमाह एवमिति त्रिभिः अन्वयानेनैव क्रमेणाविभ्रान्तीन्वे
वं विरक्तो विद्वान् ११ तथा विद्वान्निर्विषय नाचालादिषु न बध्यते कुतः तत्र विषयगुणानीन्द्रियाणि आद
यन् भोजयन् तत्रासक्तिर्न वर्तमानः ततस्त्वयमदन् एतदेव कुतः तत्राह प्रकृतिस्थोपीति सोर्द्धेन

एवं विरक्तः शयनासनाटनमज्जने दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ११
न तथा बध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन्गुणान् प्रकृतिस्थोप्यसंसक्तो यथा खं सवितानिलः
१२ वैशारद्येक्षयासंगशितया छिन्नसंशयः प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्तते
१३ यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेंद्रियमनोधियां वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोपि हि तद्गुणैः

यथा खं सर्वत्र स्थितमपि न सज्जते तथा सविता जले प्रतिबिंबितोपि यथानिलः सर्वत्र संचरन्नपि न दुष्टः
१२ असंगेन वैराग्येण शितया तीक्ष्णया असंभावनादयो यस्य सः नानात्वाद्देहादिप्रपंचात् १३ क
थं विदेहो देहस्थोपि तद्गुणैर्न बध्यत इत्यत आह यस्य स्युरिति तद्गुणैर्देहगुणैः संकल्पशून्याभिः प्रा
णादिवृत्तिभिर्विदेहमुक्त इत्यर्थः १४ ॥

भा.ए.
टी.
५३
53

एवं तावद्ब्रह्मज्ञयोः स्वसंवेद्यमेव वैलक्षण्यमुक्तं इदानीं केवलं तावद्येन लक्ष्यते गौणैरिन्यस्योनलयायेरपिस्व
संवेद्यं वैलक्षण्यमाह यस्मान्मेति त्रिभिः हिंस्रैरुग्रैर्नैरन्यैर्वा प्राणिभिः यस्मान्मादेहः पीड्यते यदृच्छया
येन केनापि कुत्रचित् किंचित् अर्च्यते वा सः बुधस्तेन तत्र न व्यतिक्रियते नातिव्यतिक्रियते नत्वर्थः न
उक्तं याज्ञवल्क्येन यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पते अक्रुद्धोपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य चेति

यस्मान्मा हिंसिते हिंस्रैर्येन किंचिद्यदृच्छया अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः
१५ न स्तुवीत न निन्देत कुर्वतः साध्वसाधु वा वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ्मुनिः
न कुर्यान्न वदेत्किंचिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः
१७ शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः १८

१५ किंच साध्वसाधु वा कुर्वतो वदतो वा न स्तुवीत न च निन्देत यो लौकिकव्यवहारे विमुखः मुक्त
इत्यर्थः १६ अपि च न कुर्यादिति यो वैदिके पि कर्मण्युदासीनः स मुक्त इतरो बद्ध इत्यर्थः १७ एतान्येव
सर्वाणि मुमुक्षोः साधनानि ज्ञानस्यानि यस्तु केवलं शब्दब्रह्मण्यभिज्ञः पाण्डित्यमात्रश्लाघी न तूक्तैः सा
धनैः तदर्थं निष्ठामेव न तं निन्दति शब्दब्रह्मणि निष्णातः परे ब्रह्मणि निष्णायात् ध्यानाद्यभि

योगं न कुर्यान्न सदा शास्त्रश्रमफलः ततः पुरुषार्थपर्यवसायी
अथे तु चिरप्रसूता ९

५३

53A

एतद्देवाह्याथ निदर्शनैः प्रपंचयति गामिति उद्धवाद्रुतिदोह पयः दुग्धे हे देवो नव व दोहो लिपस्याः ना
म पर्युग्रूत्वाथ्र मंतीभार्या कामरूपादेहं एपा धीन प्रति हरणेंड्रः स्वदेतु असत्यजोर हशाहृष्टसाधनमूत्वापुत्र
मौदी कृतं स्वागतेषात्रे तत्र विज्ञतदुःख कीर्तिंदुरीतो पार्दक आगाहे उद्धवदुःखा ततरंडुः त्वेमेवयस्यमः ररेति
१९ मया दीनो वा च मित्युक्तेविद्भुणोति यस्मामेजगतः पापकवाद्रिवनस्यात अस्पविश्वस्यास्थित्यादिकं
गां दुग्धदोहामसंती च भार्यां देहं पराधीनं ममसत्प्रजांश्च वित्तं त्वतीर्थीकृतमंगवाचं हीनां मया
रक्षति दुःखदुःखी १९ यस्यां नेमे पावनमंगकर्म स्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य लीलावतारेप्सि
तजन्म वा स्यात् वन्ध्यां गिरं तां बिभृयान्न धीरः २० एवं जिज्ञासयापोह्य नानात्वभ्रममात्मनि उपार
मेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे २१ यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलं मयि सर्वाणि क
र्माणि निरपेक्षः समाचर २२ श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्सुभद्रा लोकपावनीः गायन्ननुस्मरन्कर्म ज

एतदेवेत्यर्थः लीलावतारेषु ईप्सितं जगतः प्रेमास्पदं श्रीरामकृष्णादि जन्म वा न स्यात् तां निष्फलां गिरं
धीरो धीमान् न धारयेत् २० उक्तं ज्ञानमार्गमुपसंहरति एवं निश्चित्य विचार्य आत्मनि नानात्वभ्रमं दृष्ट्वा
मनि रस्य निर्मलं मनो मयि सर्वव्यापके ब्रह्मणि समर्प्य संध्याय उपारमेत न किंचिदपि चिन्तयेत् न शास्त्रं पठित्वा मोक्षेण
यदि २१ यद्यनीशः असमर्थः तर्हि अन्यत्साधनमिदं भक्तेर्वक्तुं नाथ भविष्यति इत्याह मयीति २२ मदर्पणेन क

भा.ए. आचरन्सेवमानः २४ तत्स्मादेनेन प्रकारेण मे मम सत्संगेन लब्धया भक्त्या सभक्तः मां सुपासिता ध्याता सभवा
टी. तिमच्चुध्यानशीलः सद्भिर्दर्शितं वै निश्चितं स वै नैव मे मम पदं स्वरूपं प्राप्नोति २५ सत्संगलब्धया भक्त्या मे मत्तः मुत्त
५४ तमम तत्र भक्ते मम विशेषः हे उत्तमश्लोक इति साधुरिति साधुभिः स्वस्वमतिपरिकल्पितः मतिबहुधा तत्र वन्तु कीदृशाः ॥
54 समतः भक्तिरपि बहुविधा लोके कीदृशी पुनस्त्वय्युपयुज्येत सद्भिश्च नारदादिभिरादृता एतच्च कथ्यतां २६ ५

मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव सनातने २४ सत्संगलब्ध
या भक्त्या मयि मां स उपासिता स वै मे दर्शितं सद्भिरञ्जसा विन्दते पदं २५ उद्धव उवाच साधुस्तेत्तम
श्लोक मतः कीदृग्विधः प्रभो भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृता २६ एतन्मे पुरुषाध्य
ला क्षलोकाध्यक्ष जगत्प्रभो प्रणतायानुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यतां २७ त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्र ग.३
कृतेः परः अवतीर्णोसि भगवान्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः २८ श्रीभगवानुवाच कृपालुरकृतद्रो
हः तितिक्षुः सर्वदेहिनां सत्यसारोनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः २९

रं देवातिगुह्यं त्वयैव वक्तव्यमित्येतत् स्वरूपमाविष्करोति हे पुरुषाध्यक्ष हे लोकाध्यक्ष ब्रह्मादिनियंतः २७ अवदे
तुः त्वमिति व्योमवदसंगः पतः प्रकृतेः परः स्वेच्छया उपात्तं पृथक्त्वादि भिन्नं वपुर्येन सः २८ तत्र त्रिशालक्ष्मा
णैः साधुं निरूपयति कृपालुरिति पंचभिः कृपालुः परदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिनां केषांचिदपि अकृतद्रो
हः तितिक्षुः क्षमावान् सत्यसारः स्थिरबलवान्वीर्यः यस्य सः अनवद्यात्मा असूयादिरहितः समः सुखदुःखयोः॥ ५४

समः यथाशक्तिः सर्वेषामुपकारकः

54A

कामैरक्षुभितचित्तः संयतवाह्येंद्रियो मृदुः अक्रूरचित्तः शुचिः सदाचारः अकिंचनः अपरिग्रहः अनीहः द
ष्टक्रियाशून्यः मितभुक् लघ्वाहारः शांतः नियतान्तःकरणः स्थिरः स्वधर्मे मच्छरणः मदेकाश्रयः मुनिः
मननशीलः ३० अप्रमत्तः सावधानः गंभीरात्मा निर्विकारः धृतिमान् विपद्यप्यकृपणः जितषड्गुणः
क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू षडूर्मयः एते जिता येन सः अमानी न मानाकांक्षी अन्येभ्यो मानदः क
ल्यः परबोधने दक्षः मैत्रः अवंचकः कारुणिकः करुणयैव प्रवर्तमानः न दृष्टलाभेन कविः सम्यग्ज्ञाता

कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिंचनः अनीहो मितभुक्शांतः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ३०
अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान्जितषड्गुणः अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः कविः
३१ आज्ञायैवं गुणान्दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत स सत्तमः
ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान्यश्चास्मि यादृशः भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ३२

ऐत्यादिना कथयति मया वेदरूपेणादिष्टानपि स्वधर्मान्संत्यज्य यो मां भजेत सोऽपि एवंभूतो नितरां सत्तमः
किमज्ञानान्नास्तिक्याद्वा अधर्माचरणात्सत्यमुख्यादीन्गुणान्विपक्षे दोषांश्चआज्ञाय ज्ञात्वापि यो मद्ध्यानविक्षे
पकतया मदुक्त्यैव सर्वं मद्विधास्यतीति निरुद्धनिश्चयेन धर्मान्संत्यज्य यद्वा भक्तिदार्ढ्येन निवृत्ताधिकारतया
वा संत्यज्य अर्थात् विदैकादशीकृच्छ्रैकादश्युपवासानुपवासानि ये च मत्प्राप्त्यादयो ये भक्तिविरुद्धाधर्मास्तान्
संत्यज्येत्यर्थः ३२ किं च यावान्देशकालापरिच्छिन्नः यश्च सर्वात्मा यादृशः सच्चिदानंदादिरूपः तं मां ज्ञात्वा

ति यद्वा विशेषतः पृथक् पुनर्ज्ञात्वा एकांतस्मावेत्तत्त्वमज्ञाति
ति ३३ ॥

भा॰ए॰ साधुलक्षणमुक्त्वा भक्तेर्लक्षणमाह मल्लिंगेत्यष्टभिः लिंगानि प्रतिमादीनि ३४ सर्वलाभोपहरणं सर्वस्य
टी॰ लब्धस्य समर्पणं ३५ पर्वाणि जन्माष्टम्यादीनि तदनुमोदनं तत्र संतोषः ३६ बलिविधानं पुष्पोपहारा
दिसमर्पणं सर्ववार्षिकपर्वसु चातुर्मास्यैकादश्यादिषु विशेषतः ३७ उद्यानादिकरणे सामर्थ्ये सति स्वतः
५५ 55

मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनं परिचर्यास्तुतिःप्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनं ३४ मत्कथा
श्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमुद्धव सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनं ३५ मज्जन्मकर्म
कथनं मम पर्वानुमोदनं गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ३६ यात्राबलिविधा
नं च सर्ववार्षिकपर्वसु वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणं ३७ ममार्चास्थाप
ने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि ३८ संमार्जनोपले
भ्य पाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ३९

अन्यैश्च संभूय मिलित्वा उद्यमः उद्यानं पुष्पप्रधानं उपवनं फलप्रधानं वनं आक्रीडं क्रीडास्थानं ३८
संमार्जनं रजसोऽपाकरणं उपलेपः गोमयोदकादिभिः आलेपनं सेकः [illegible] मण्डलवर्तनं सर्व
तोभद्रादिकरणं मह्यं मम ३९ ॥० ५५

षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितं विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन तत्फलं भुञ्जतां कलौ ॥४१॥

55A

स्वयमन्येन वा निवेदितं तत्स्वीकुर्यात् एतच्च साध्यारणाभ्यां वा विषये रागमात्मविषये च भक्त्यानुयायामेव तन्दे
वाह षड्भिर्मासोपवासैस्तु यत्फलं परिकीर्तितं विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन पुंसां तद्भुञ्जतां कलौ हरिद्वर्पणमृतेनाम
नैवेद्यं मुरारेः पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोच्युत इत्यादि वचनेभ्यः यद्वा अन्येभ्यो निवेदितमेनो
पयुञ्ज्यात् मत्सेन तन्निवेदयेदित्यर्थः ॐ विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरं पितृभ्यश्चैव तद्देयं तदानन्
त्याय कल्पते पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः इत्यादि वच
नात् निर्माल्यमनिवेदितं किंतु यत्नतः परिकीर्तितं अपि दीपावलोकं मेनोपयुञ्ज्यान्निवेदितं ॐ यद्यदिष्ट
तमं लोके यच्चाति प्रियमात्मनः तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ४१ सूर्योग्निर्ब्राह्मणो
गावो वैष्णवः खं मरुज्जलं भूरात्मा सर्वभूतानि भद्रपूजापदानि मे ४२ सूर्ये च विद्यया त्रय्या
हविषाग्नौ यजेत मां आतिथ्येन तु विप्राग्र्ये गोष्वंग यवसादिना ४३ वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे
ध्याननिष्ठया वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ४४ स्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्म
तेभ्यः ४५ ४१ इदानीमेकादश पूजाधिष्ठानान्याह सूर्ये इति नि दैवं तं सर्वभूतेषु समत्वेन यजे
दे मद् ४२ अधिष्ठानभेदेन पूजासाधनान्याह सूर्ये इति त्रिभिः त्रय्या विद्यया सूक्तैरुपस्थानादिना देवद्रुव
अग्नौ यवसादिना तृणादिना ४३ बन्धुसत्कृत्या बन्धुवत्सम्मानेन हृदि खे हृदयाकाशे मुख्यधिया प्राणदृ
ष्ट्या तोये तोयैस्तर्पणादिना ४४ स्थण्डिले विद्याधारणादौ मन्त्रहृदयैः रहस्यमन्त्रन्यासैः ४५ ॥

श्रि

भा॰प॰ सर्वाधिष्ठाने ध्रुवे ध्येयमाह धिष्ण्येष्विति अनेनप्रकारेण पञ्चधिष्ण्येषु ४६ उक्ताया भक्तेः फलमाह इष्टापूर्ते।
टी॰ नेति मद्भक्तिलक्षणां भक्तिं प्राप्य भक्तेरन्तरंगसाधनमाह इष्टमत्स्मृतिः साधुसेवया भवति यद्वा स्मृतिर्ज्ञा।
५६ नं ततश्च द्विविधभक्तिमतः पुंसः साधुसेवया मत्तत्त्वज्ञानं भवतीत्यर्थः ४७ ज्ञानभक्तिमार्गौ उक्तौ तत्र ज्ञानमा
56 र्गाद्भक्तिमार्गः श्रेष्ठ इत्याह प्रायेणेति सत्संगेन यो भक्तियोगः तेन विनोपायः संसारतरणे नवि।

धिष्ण्येष्वेष्विति मद्रूपं शंखचक्रगदाम्बुजैः युक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्चेत्समाहितः ४६ इ
ष्टापूर्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ४७ प्राये
ण भक्तियोगेन सत्संगेन विनोद्धव नोपायो विद्यते सध्र्यक् प्रायणं हि सतामहं ४८ अथैत
त्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत्सखा ४९ इति श्रीभाग
वते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ११

यत्ने सत्संगेनेत्युक्ते हेतुमाह हि यस्मात्सम्यक् सतामहं प्रायणं प्रकृष्टमयनमाश्रयः अतः सत्संगो मुख्यमन्त
रंगमित्यर्थः ४८ इदानीं सांख्ययोगादीनि धनान्तरमव्यपेक्षाणि अव्यभिचारीणि च सत्संगभक्तिस्तु स्वत
न्त्र एव समर्थः फलाव्यभिचारीति चेति वर्णयितुमाह अथैतदिति एतद्वक्ष्यमाणं परमं गुह्यं अतः शृणु इ ५६
त्यर्थः ४९ इत्येकादशे एकादशोऽध्यायः ११॥

द्वादशे सत्संगमाहात्म्यं हरिः प्राबृवीत् ततः ॥ कर्मानुष्ठानत्यागाख्यवर्त्म च ततः परं १ न रोधयति न वशीकरोति यो-
गः आसनप्राणायामादिः सांख्येन तत्त्वानां विवेकः धर्मः सामान्यतो ऽहिंसादिः स्वाध्यायो वेदजपः तपः कृच्छ्रा-
दिः त्यागः संन्यासः इष्टापूर्ते च तत्र इष्टम् अग्निहोत्रादि पूर्तं कूपारामादि दक्षिणा भेदेन सामान्यतो दानं ल-
क्ष्यते १ व्रतानि एकादश्युपवासादीनि यज्ञः देवपूजा छन्दांसि रहस्यमन्त्राः अवरुन्धे वशीकरोति २ या

श्रीभगवानुवाच न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणा ।
॥ १ व्रतानि यज्ञः छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः यथावरुन्धे सत्संगः सर्वसंगापहो हि मां २ सत्संगे
न दैतेया यातुधाना खगा मृगाः गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाः चारणगुह्यकाः ३ विद्याधरा मनु-
ष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः रजस्तमःप्रकृतयः तस्मिंस्तस्मिन् युगे युगे ४ बहवो मत्पदं प्राप्ता ।
स्त्वाष्ट्रकायाधवादयः वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः ५ सुग्रीवो हनुमान् ऋक्षो गजो गृध्रो व-
णिक्पथः व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथापरे ६ ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमा ।
तथानागतसाः ७ त्वाष्ट्रो वृत्रः कायाधवः प्रह्लादादयः ऋक्षो जाम्बवान् गृध्रो ज- अव्रतानतप्ततपसो सत्सं
धर्मव्याधः टायुः वणिक्पथः तुलाधारः व्याधः यज्ञपत्न्यः दीक्षितभार्याः ६ ते धर्मसत्संगाद्यतिरिक्तसाधनान्तराभावमा-
ह ते इति न अधीताः श्रुतिगणा यैः तदर्थं च न उपासिता महत्तमा यैः तेन तथा किंच अव्रता अतप्ततपसः न व्रता ।
निषेधानन्तमानिनयासिद्धेः तेन च तेन च तथा सत्संगात इति सद्भिः संगो नाम मय्येव सादृश्याभिप्रायोक्तः यद्वा सत्संगा ।

भा॰ए॰
टी॰
५७
57

तवृत्रादीनां भवतु नाम कथं विनासाधनान्तरं गोपीप्रभृतीनां तन्नाम्यदस्तीत्याह केवलेनेति सत्सङ्गलब्धेन
केवलेनैव भावेनैव प्रीत्या नगाः यमलार्जुनादयः नागाः कालियादयः यद्वा तदानीन्तनसर्वतरुगु-
ल्मादीनामपि भगवति भावोऽस्तीति गम्यते तदुक्तं भगवतैव अहो अमी देववरामरार्चितं पादाम्बुजं ते सु।
मनःफलार्हणं नमन्त्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यै तरुजन्म यत्कृतमित्यादि सिद्धाः कृतार्थाः
सन्तः ईयुः प्रापुः ८ स्वप्राप्तेर्दुर्लभतामाह यमिति योगादिभिः कृतैः प्रयत्नोपि यन्न प्राप्नुयात्तं मा

केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः ये न्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरंज-
* सा ८ यं न योगेन सांख्येन दानव्रततपोध्वरैः व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्न-
वानपि ९ रामेण सार्द्धं मथुरां प्रणीते श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः विगाढभावेन न
मे वियोगतीव्राधयोन्यं ददृशुः सुखाय १०

मीयुरिति सर्वेषामन्वयः अत्र तु प्रथमं या गोप्यः पश्चाद्यो वा श्रीकृष्णेन सह संगताः ते संतः सत्संगाः
येषां सत्संगः तेनैव तेषां भक्तिरिति ज्ञातव्यं ९ गोपीनां भावं प्रपंचयति रामेणेति चतुर्भिः श्वाफल्किना
अक्रूरेण मथुरां प्रणीते सति मत्तोन्यं सुखाय न ददृशुः कुतः वियोगेन तीव्रा दुःसहा आधयो यासां ताः अत्र हे-
तुः मयि विगाढेन अतिदृढेन भावेन प्रेम्णा अनुरक्तानि संसक्तानि चित्तानि यासां ताः १०

वीव्राधिवैवानक्ति तास्ताइति मयासहयाएवक्षपारात्रयः क्षणार्द्धवन्नीतास्ताएवपुनः मयाहीनास्तासांक
ल्पसमाबभूवुः कथंभूताः तासांवाचामगोचराइत्यर्थः ॥ किंच एवंतीव्राधयस्ताः मोहमिषेणमाधि
प्रामाइत्याह ताइति मय्यनुषङ्गेणासक्त्याबद्धाधियोयाभिस्ताः स्वमात्मानंस्वदेहमदःपरलोकमिदमिहलो
कंचनाविदन् यद्वा स्वपतिपुत्रममतास्पदंआत्मानमहंकारास्पदंअदःपरलोकं इदमिहलोकंचना

तास्ताःक्षपाःप्रेष्ठतमेननीतामयैववृंदावनगोचरेण क्षणार्द्धवत्ताःपुनरंगतासांहीनामया
कल्पसमाबभूवुः ११ तानाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियःस्वमात्मानमदस्तथेदं यथासमाधौ
मुनयोऽब्धितोयेनद्यःप्रविष्टाइवनामरूपे १२ मत्कामारमणंजारमस्वरूपविदोऽबलाः ब्रह्म
मांपरमंप्रापुःसंगाच्छतसहस्रशः १३ तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्यचोदनांप्रतिचोदनां प्रवृत्तिंच
निवृत्तिंचश्रोतव्यंश्रुतमेवच १४

विदन्निति यथामुनयःसमाधौनामरूपेनविदुः नद्यश्च किंत्वब्धितोयेनद्यःस्वमपिप्रविष्टाःस्वंनान्वि
यः ॥ एवंताअबलाःकेवलंमत्कामाःअस्वरूपविदःस्वरूपतत्त्वनेतितथापिसत्संगात्तंजारंब्रह्मज्ञा
बुद्धिविषयमपिस्वरूपमेवमांपरमंप्रापुरित्यर्थः ॥ यस्मादेवंभूतोमत्संगजनप्रभावः तस्मात्त्वंचोदनांश्रु
तिंप्रतिचोदनांस्मृतिंच यद्वाविधिंचनिषेधंचउत्सृज्य १४ ॥

ना५

भा.ए. मां मासंमपारिमेयेवाकुतोभयः स्यात् भवःसर्वेनावन्मयोदितेस्ववरितःस्वधर्मस्थित्यादिनाकर्मकर्तव्य
मित्युक्तं इदानींतततसर्वस्यकामाभारणायामीत्युच्यते ननुकिमात्मनःकर्तृत्वाद्यभिवेत्वात्मस्थः आ
टी. त्मविषयःसंशयोननिवर्तते यद्वाकर्मकोपेन्याद्यवेत्यात्मस्थःहृदिस्थःसंशयोननिवर्तते तिरुक्तिति
५८ संशयइति येनसंशयेन १९ उतोमएषइत्यष्टभिः अयंभावः ईश्वरत्वावतस्वमायावत्स्वपचात्मनोभा ग्रा४
58 ति ततस्तपचाध्यासाचजीवानामप्यविद्ययाकर्तृत्वादितनोविधिप्रतिषेधाधिकारः तदानींसत्वस्थस्य

मामेकमेवशरणमात्मानंसर्वदेहिनां। याहिसर्वात्मभावेनमयास्यादकुतोभयः
१५ उद्धवउवाच संशयःशृण्वतोवाचंतवयोगेश्वरेश्वर ननिवर्ततआत्मस्थोये
नभ्राम्यतिमेमनः १६ श्रीभगवानुवाच सएषजीवोविवरप्रसूतिःप्राणेनघो
षेणगुहांप्रविष्टः

येकर्माणिकुर्वन्तुक्तं सत्वेचमुद्देपुनःकर्मजात्यपरिहारायभक्तिवि
तेपककर्मादरपरित्यज्यहृतविश्वासेनभजेत्युक्तं ज्ञानादौतविद्ययानकिंचित्कर्तव्यमस्तीति तत्र
तावदीश्वराद्यागादीन्द्रियद्वाराजीवसत्तकारणेभूतंमपचात्मममार सोऽहंसतुभिः अपरोक्षतःजी ई सएषजीवः
वयतीतिजीवःपरमेश्वरःसएषोत्तत्वेहेतुःविवरेषुआधारादिचक्रेषुप्रसूतिरभिव्य
क्तिर्यस्यसःतामेवाभिव्यक्तिमाह घोषेणेत्यादिनाद्ववतामारोननसहगुहामाधारचक्रेप्रविष्टः ५८

मलार

58A

मध्यमाख्यं। सुर उदात्तादि।

मनोमयं सूक्ष्मरूपं पश्यंत्याख्यं च मणिपूरके चक्रे विशुद्धिचक्रे च उपेत्य मध्यमव क्रमात्रा हृस्वादिवर्णैः अ
कारादिरिच्छं वै वैखर्याख्यः स्थविष्ठः अनिस्थूले नानावर्णस्वात्मको भवति तथा च श्रुतिः चत्वारि
वाक्परिमिता पदानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या व
दंतीति अभियुक्तश्लोकश्च यामामिन्नावरुणा सद नादरूपा इतीत्रिषष्टिवर्णा नततः प्रकटकरणेष्वणा।
मंगाक्ष्यस्तेनेनापश्यंती प्रथमम् उदिता मध्यमा बुद्धिमध्या वाच चक्रे करणविशदा वैखरी च प्रपंचेति १
अव्यक्तस्य परतः सूक्ष्मं मध्यमं क्रमेणाभिव्यक्तो दृष्टांतः यथेति यथाग्निः वेदुष्मा अव्यक्तो दृष्टरूपः द
मनोमयं सूक्ष्मं सुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः १ यथानलः खेनिलवेपरूष्मावलेन
दारुणि पश्यमानः अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते नेनते श्चैव मभ्यक्तिरियं हि वाणी २ एवम
ग्निः कर्मेंगतिर्विसर्गो घ्राणोरसो दृक्स्पर्शः श्रुतिश्च संकल्पविज्ञानमथाभिमानः सूत्रं रजः सत्वेन
ऋणि पृथिवी कमन्यमानः अनिलसहायः सन् अणुः सूक्ष्मविस्फूर्तिमारिद्वरूपो भवति पुनः प्रकृष्टो जातो हवि
षा समिद्धते त्रैवेयं वाणी समभिव्यक्तिः ३ इकोवाप्रवृत्तिमुपसंहरति नेंद्रियवृत्तिरदाण वचनादिनादा।
भाषणे व्यक्तिर्विनु उपसंहारः कर्मेंद्रियपोर्वृत्तिः गतिः पादयोः विसर्गः पायूपस्थयोः इति कर्मेंद्रियाणां ज्ञा
णम्भवघ्राणोरसो रसनं दृग्दर्शनं स्पर्शः स्पर्शने श्रुतिश्रवणमिति ज्ञानेंद्रियाणां संकल्पो मनसः विज्ञानं बु
द्धेः चित्तयोः अभिमानो हंकारस्य सूत्रं प्रधानस्य सत्वं रजस्तमसां विकारो विंदे नादादिरिति विधः प्रपंचमा।

तस्मादीश्वराभिव्यक्तिरूपः प्रपंचोनेश्वराद्भिन्नोस्तीत्याह अयमिति अयंजीवईश्वरः आदावव्यक्तए
कएवसन्कालेविश्लिष्टाविभक्तागुणादिशक्तयोयस्य यद्वाविशेषेणश्लिष्टाआलिंगिता।
मायाशक्तिर्येनसबहुप्रकारइवाभाति यद्वाविशेषेणश्लिष्टाआलिंगितामायाशक्तिर्येनसबहुप्रकार
इवाभाति यद्वाविशेषेणश्लिष्टाआलिंगितामायाशक्तिर्येनसबहुप्रकारइवाभातियतः सएवआद्यः।
त्रिवृत्त्रिगुणात्मकः अब्जयोनिर्लोकपद्मस्यकारणभूतः एकस्यबहुधाभानेदृष्टांतः योनिंक्षेत्रंप्रतिपद्य।

अयंहिजीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्तएकोवयसासआद्यः विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेवभातिबीजा।
नियोनिंप्रतिपद्ययद्वत् २१ यस्मिन्निदंप्रोतमशेषमोतंपटोयथातंतुवितानसंस्थः यए
षसंसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफलेप्रसूते २२

यथाप्सुबीजानियद्वदिति २१ तस्मात्तन्मायाविलसितत्वात्तदात्मकमिदंजगत्तत्त्वतःसत्यमितिस।
दृष्टांतमाह यस्मिन्निति तंतुवितानेसंस्थास्थितिर्यस्यसः पटोयथायस्मिन्निदंविश्वमोतंदीर्घतंतु
षुपटइवप्रोतंतिर्यक्तंतुषुचयस्मिन्समष्टिव्यष्ट्यात्मकंविश्वमविद्यातत्कार्यास्तद्रूपजीवस्य
कर्तृत्वादिसंसारहेतुः अतस्तद्विविक्तरूपमात्मसर्वत्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाह यएषइतिसार्द्धे
स्त्रिभिः पुराणः अनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभावः पुष्पफलेभोगापवर्गौकर्मतत्फलेवाप्रसूतेजने

59A

वृक्षरूपत्वं प्रपंचयति हेमेति हेमगुणपापेयस्य बीजे सच ज्ञानं नालः शनैस्यपरिमितः वासनामूला
मूलानि यस्य त्रयोगुणाः नालानि प्रकांडा यस्य पंचभूतानि स्कंधाः यस्य पंच रसाः शब्दादिविषया
लेपोस्मृतिर्यस्मात् दश चैकाश्च शाखा वोरिंद्रियाणि यस्य द्वौ सुपर्णौ येजीवपरमात्मनौ नीडं यस्मि
न् तौ त्रीणि वल्कलानि त्वचो वातपित्तश्लेष्माणो यस्य द्वे सुखदुःखे फले यस्य सः अर्कं प्रविष्टः सूर्य
मंडलपर्यंतव्यापः नविमियागतस्य समाराभावात् २२ तत्फलभोक्तृनाह ग्रम्यानीतिग्रामकामिनः

हेमस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः पंचस्कंधः पंचरसप्रसूतिः दशैकशाखो द्विसुपर्णनीडस्त्रिव
ल्कलो द्विफलोर्कं प्रविष्टः २२ अदंति चैकं फलमस्य गृध्रा ग्रामेचरा एकमरण्यवासाः हंसाः य एकं
बहुरूपमिज्यैर्मायामयं वेद स वेद वेदं २३ एवं गुरूपासनयैकभक्त्या विद्याकुठारेण शितेन
धीरः विवृश्च्य जीवाशयमप्रमत्तः संपद्य चात्मा

ग्रामेचराः गृहस्थाः अस्य वृक्षस्यैकफलं दुःखमदंति
परित्यागमतः स्वर्गादेरपि दुःखरूपत्वात् हंसा विवेकिनोरण्यवासाः संन्यासिनः एकं फलं सुखमदं
ति एकं परमात्मानं मायामयमेव बहुरूपं इज्यैः पूज्यैः गुरुभिः कृत्वा यो वेद स तत्त्वार्थं वेद २३ त्वं चैवं ज्ञात्वा
कृत्यः सर्वसाधनं त्यजेत्याह एवमिति एकांतभक्त्या शितेन तीक्ष्णेन ज्ञानकुठारेण तेन वाह्यो जी
वोपाधिं त्रिगुणात्मकं लिंगशरीरं विवृश्च्य छित्वा परमात्मानं च संपद्य प्राप्य अस्त्रं साधनं त्यजेति २४

भा.पु.
टी.
९
60

इत्येकादशेभावार्थेद्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशेतुसत्त्वस्यवृद्ध्याविद्योदयक्रमः हंसेतिहासेनतस्मिन्
गुणविश्लेषवर्णने १ क्रियाकुदारेणजीवाशयसंहतभ्रमसाधनेऽस्मिन्नेवोक्तं तत्तत्रतमआदिगुणा
त्रयवृत्तिप्रतिबध्येतेतिकेषाञ्चिद्योगिनांनिरन्तरशङ्कायांतन्निवृत्त्याविद्योत्पत्तिप्रकारमाह सत्त्वमिति स
मभिः तत्रयथानदादिवदात्मधर्मागुणाअस्तुः नहितत्स्वरूपत्वात्तेषांनिवृत्तिर्नस्यात् तत्त्वतस्त्वमी
स्याह बुद्धेःप्रकृतेरेतेगुणाः नत्वात्मनइति अतःसत्त्वेनसत्त्ववृद्ध्याऽन्यतमौहन्यात् रजस्तमोवृत्ती

इतिश्रीएकादशेद्वादशोऽध्यायः १२ श्रीभगवानुवाच सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाबुद्धेर्नचात्मनः
सत्त्वेनान्यतमौहन्यात्सत्त्वंसत्त्वेनचैवहि १ सत्त्वाद्धर्मोभवेद्वृद्धात्पुंसोमद्भक्तिलक्षणः सात्त्वि
कोपासयासत्त्वंततोधर्मःप्रवर्तते २ धर्मोरजस्तमोहन्यात्सत्त्ववृद्धिरनुत्तमः आशुनश्यति ७
त्येदित्यर्थः सत्त्वंचस्वस्यादिवृत्तिनिरूपमुपशमात्मकेनसत्त्वेनैव तन्मूलोह्यधर्मउभयेहते ८
हन्यात् तद्गुणवृत्तीनांपरस्परापेक्षस्वरूपत्वात्कथंसत्त्ववृद्धिर्येनजायतेति मतद्वैतव्याः तत्राह
सत्त्वादिति मद्भावलक्षणयतिधोधर्मःसमक्तिरूपएववासत्त्वमेववर्ध्यत ईतनत्राह सात्त्विकानामुप
दार्थानामुपासयासेवयासत्त्ववृद्धंभवतीत्यर्थः २ सचधर्मोरजस्तमसीहन्यात् कुतः तद्विरोधित्तमोऽय
साम्यः सर्वोत्तमःयतः सत्त्ववृद्धिःसत्त्वस्यवृद्धिर्यस्मात्कारणात्मः अतएवतत्कार्योधर्मःयतिवयोपिनाशो

यंसात्त्विकःशुद्ध ४

स्यात् तस्मिन्नुभयस्मिन्हतेतन्मूलः तेरजस्तमसीरागद्वेषा
दिनाप्रमादालस्यादिनाचमूलत्वमतः ३

60A

सात्विकोपासनया सत्वं वर्द्धत इत्युक्तं तानेव सत्ववृद्धिहेतून्दर्शयितुं सामान्यतो गुणत्रयवृद्धिहेतूनाह
आगमाः शास्त्रं अपः आपः क्वचिदागतोर्थः इति पाठः ४ एषु सात्विकादिनिर्णयमाह एषामेव मध्ये
प्रवक्ष्यते प्रशंसंति यद्यन्निंदति तत्तत् यद्वैतद्वैहरूपेक्षंति तं तमसं तत्तच्च निंदति राजसं ५ सात्विकान्येवे
ति निवृत्तिशास्त्राण्येव सेवेत न प्रवृत्तिपाषंडशास्त्राणि तोयं यत्पवनं गंधोदकसुराद्याः प्रजाजनाः
निवृत्ताजना न प्रवृत्तदुराचाराजनविविक्तदेशो न रथ्याद्यूतदेशान् कालब्राह्ममुहूर्तादिकं ध्यानादेनम

आगमोऽपः प्रजादेशः कालः कर्म च जन्म च ध्यानं मंत्रोथ संस्कारो दशैते गुणहेतवः ४
तत्तत्सात्विकमेवैषां यद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते निंदंति तामसं तत्तद्राजसं तदुपेक्षितं ५
सात्विकान्येव सेवेत पुमान्सत्वविवृद्धये ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्स्मृतिरपोहनं ६

दोषनिशीथ्यादीन् कर्म च नित्यं न काम्याभिचारादीनि जन्म च वैष्णवशैववैदीक्षालक्षणं न शाक्तं ।
त्तुदीतान् ध्यानं श्रीविष्णोः न कामिनीविद्विषां मंत्रं प्रणवादिकं न काम्यं त्वज्ञानं संस्कारं आत्मनः
शोधकं न तु केवलं देहस्य दाहादीनां ज्ञानं वा कथं एवं गुणोत्पद्यते किं तत्र सत्ववृद्ध्या धर्मेण वा अत्र त
त्राह यावत्स्मृतिः आत्मापरोक्ष्यं यावद्वा देहद्वय तत्कारणभूतगुणयोरहः तावत्पर्यन्तं ज्ञानं भवतीत्यर्थः ६

भा.ए. ननुगुणव्यतिरेकाज्ज्ञानोदेहः कथंस्वाश्रयभूतान्गुणान्स्वतएवोत्पन्नयाविद्ययास्वयमभ्युपरमे
टी. तत्राह वेणूनांसंघर्षणाज्जातोग्निर्वह्निर्यथेतः स्वतएवोत्थाभिःज्वालाभिः तद्वनंस्वयमेवदग्ध्वास्वयमे
वशाम्यति एवंदेहोपिसन्नक्रियःगुणक्रियारहितः तत्क्रियइतिवापाठः तस्याग्नेरिवक्रियायतउक्ता।
८१ त्मनदेवपूर्वनिरहंत्वेवभूतोव्यापारोयस्यसः नन्वैन्द्रियतयासात्विकमेवायोसियात्तस्मिन्गुणा
61 धैः यतः सात्विकस्याप्यत्यमेवैयवमनः सतोयोजायेत तयाचराजसादौविषयोपरतुः स्वज्ञानेनापि
वेणुसंघर्षजोवह्निर्दग्ध्वाशाम्यतितद्वनं एवंगुणव्यत्ययजोदेहःशाम्यत्यतत्क्रियः ७ उद्धवउ.
विदन्तिमर्त्याःप्रायेणविषयान्पदमापदां तथापिभुञ्जतेकृष्णतत्कथंश्वखराजवत् ८ श्रीभग ज
वानुवाच अहमित्यन्यथाबुद्धिःप्रमत्तस्ययथाहृदि उत्सर्पतिरजोघोरंततोवैकारिकंमनः ९
नाव कथमेवंतदिति पुनर्भगवत्समीपंविदन्तिमर्त्याइतिप्रश्नंपृच्छतिविदंतीति ७ यदंस्यानर्थानो
यथाल्पमानोपिलोयथापद्मानाम्यमानोपितत्वरीमनुधावति श्वयोयथानिर्लज्जोरतमानीतोपि।
नहुलिष्यामिनिर्वेदोनभुञ्जतइति सहेतुकमाह अहमितित्रिभिः प्रमत्तस्यविवेकशून्यस्यदेहा।
दावहमितिमिथ्याबुद्धिर्यथावदुपसर्पति ततोहेतुहेस्यवैकारिकसत्वप्रधानमपिमनःप्रतिघोरंउः। ११
त्पात्मकंरजः उत्सर्पतिमनोव्यामोतीत्यर्थः ९ ॥ ॥

61A

इदमेवं भोग्यमिति सविकल्पः स्यात्ततस्तस्माहो भाववृत्ति गुणध्यानाद्दुर्धरः कामः स्यात् १० ततो विष
यासक्तः कर्माणि करोति ११ एवंचेत्कस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादित्याशंक्याह यद्यपि यद्यपि रजस्तमो
भ्यां विक्षिप्तधीस्तथापि विद्वान् विवेकी पुनर्मनो निरुंधन्न सज्जते १२ विषयदोषदृष्ट्यापि म
नोनिरोधासंभवे सुखमुपायमाह अनिर्विण्णः अनलसः यथाकालं त्रिषवणं मय्यर्पयन्मानव

रजोयुक्तस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः ततः कामो गुणध्यानाद्दुःसहः स्याद्धि दुर्मतेः १० करोति
कामवशगः कर्माण्यविजितेंद्रियः दुःखोदर्काणि संपश्यन्रजोवेगविमोहितः ११ रजस्तमोभ्यां य
दपि विद्वान्विक्षिप्तधीः पुनः अतंद्रितो मनो युंजन्दोषदृष्टिर्न सज्जते १२ अप्रमत्तोऽनुयुंजीत मनो म
य्यर्पयंछनैः अनिर्विण्णो यथाकालं जितश्वासो जितासनः एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः स
नकादिभिः सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्धावेश्यते यथा १४ उद्धव उवाच यदा त्वं सनकादिभ्यो येन
रूपेण केशव योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुं १५

रूपेः प्रयतन्समादध्यात् १३ वि
षयेः संग्रथितस्य मनसः तद्वियोगेनेश्वरनिष्ठत्वं संभावितं मन्यमानेन प्रतिनिवृत्तप्राणायेति हासस्तुपे
ति निष्पन्नावानिति यथावन्मय्यावेशयेतेत्येतावानित्यर्थः मच्छिष्यैरित्युक्तेः तेषामनित्यायस्यानद्रूपे
णनिरूपणासंभवान्पृच्छति यदेति १४ तेकाले तदेतद्रूपं चेवेदितुमिच्छामि तत्कथयेति १५ ॥ ॥

भा.ए. मानसाः पुत्राः सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयां एकान्तिकीं गतिं परां काष्ठां १६ तदेवाह गुणेष्विति विषयेषु स्वभावतो रागा
टी. द्विषयाच्चेतः शनिते चानुभूता विषयवासनारूपेण चेतसि प्रविशन्ति अतितितीर्षोर्विषयानतिक्रम्यात्मा
६२ मिच्छोः १७ एवमिति महादेवः स्वयम्भूरपि भूतानां स्रष्टापि ध्यायमानः विचारयन्नपि प्रश्नस्य बीजं वस्तुना
62 ज्ञानादेयं प्रश्नं न त्वविन्दत यतः कर्मविक्षिप्तधीः १८ प्रश्नपारमुत्तरमभिप्रायो वा तस्य तितीर्षया जि

श्रीभगवानुवाच त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव योगमादिष्टवानेतत् पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मा
नसाः सनकादयः पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकान्तिकीं गतिं १६ सनकादय ऊचुः गुणेष्वावि
शते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो कथमन्योन्यसन्त्यागो मुमुक्षोरतितितीर्षतः १७ श्रीभगवानुवाच
एवं पृष्टो महादेवः स्वयम्भूर्भूतभावनः ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः १८ स माम
चिन्तयद्देवः प्रश्नपारतितीर्षया तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा १९ दृष्ट्वा मां त उपव्रज्य कृ
त्वा पादाभिवन्दनं ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति २० इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजि
तास्याहं हंसरूपेणेति यथा हंसो नीरक्षीरविवेचक ज्ञासुभिस्तदा यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे
कस्तथाहं एवमहं गुणांश्चेतसश्च विवेचयितुं हंसरूपेण गतोऽस्मि १९ इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभि
रिति इत्यादिवाक्यं यदवोचमिति शेषः अतो संक्षेपाद्विनिर्देशः तेभ्यो यदहमवोचं तदुद्धव निबोध मे २१

62A

देहादिविविक्तात्मज्ञाने सति न विशेषग्रहणाय संभवात् स्वयमेव विषयचेतसोर्विश्लेषो भवतीति वक्तु
प्रश्नस्त्वदुक्तमिथ्यैव न तावद्दात्मानात्मविवेकमाह वस्तुन इति त्रिभिः किमात्मनोयं प्रश्नः न तु प्रायेभू
तेभ्यश्च वा यद्यात्मनः तर्हि तस्य वस्तुतः परमार्थरूपस्य अनानात्वे सति हे विप्राः वो युष्माभिः कृतः ई
दृशः प्रश्नः वक्तुश्च निर्धारणरूपः कथं घटेत वक्तुः ममेदानीं वा मे मम क आश्रयः अविशेषे आत्मनि कं
जातिगुणादिविशेषमाश्रित्योत्तरं ब्रूयामित्यर्थः २२ भूतमेव च विषयत्वेपि अयं वः प्रश्नः वाचारंभः

वस्तुनो यद्यनानात्वमात्मनः प्रश्न ईदृशः कथं घटेत वो विप्रा वक्तुर्वा मे क आश्रयः २२
पंचात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः को भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो ह्यनर्थकः २३
मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेन्यैरपीन्द्रियैः अहमेव न मत्तोन्यदिति बुध्यध्वमंजसा २४

वाङ्मात्रेणारब्धः यतो ऽनर्थकः कुतः भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु पंचभूतात्मकेषु अतः समानेषु अ
भिन्नेषु तस्य वस्तुनः परमकारणात्मनाभिन्नेषु वाचारंभणो विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य
मिति श्रुतेः ततः पंचात्मकत्वेन समत्वादि सिद्धमेवेति परमकारणाभेदमेवोपपादयति मनसेति
मनआदिभिर्विषयग्रहणेन न देहमेवेत्यर्थः अतमात्र विचारेणानेनैव सर्वात्मकोहमित्यंजसा शुन

स्कंभवति २४ ॥

भा.ए. एवंप्रश्नंविवृत्यनिमिषेणैवात्मस्वरूपंसामान्यतोनिरूपयन्ब्रह्मणोपिदुष्परिहरंयत्पृष्टंतद्दोषंतस्माद् गु
टी. णेष्वित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति अयमभिप्रायः यदिकेवलात्मनःकर्तृत्वादिरूपतयाविषयैःसंब
६३ ध्येतचित्तेतुध्यानादिनावाचायमेवजीवस्यस्वरूपंभवेत्ततः तद्वियोगोनघटेत तस्मात्स्वरूपमहंदेवेस्म
63 वचित्ताध्यासेनतत्तत्स्वभावतयाविषयैःसंबध्यते अतःस्वस्यब्रह्मत्वभावनयाविषयानावेशमिथ्या
त्वानुसंधानेनसर्वतोनिर्विषयंभगवतेमनोभवत्येव परिपूर्णस्वरूपावस्थानमितिहेप्रजाःपुत्रकाः
सत्यंगुणेषुचेतःप्राविशति गुणाश्चेतसिप्रवेशिताः चेतश्चोभयमप्येतन्मदात्मनोब्रह्मस्वरूपस्यजीवस्य

गुणेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रजाः जीवस्यदेहउभयंगुणाश्चेतोमदात्मनः २५ गुणे
षुचाविशच्चित्तमभीक्ष्णंगुणसेवया गुणाश्चचित्तप्रभवामद्रूपमुभयंत्यजेत् २६ जाग्रत्स्व
प्नःसुषुप्तंचगुणतोबुद्धिवृत्तयः तासांविलक्षणोजीवःसाक्षित्वेनविनिश्चितः २७

देहः अयमात्मनःउपाधिर्नतुस्वरूपं २५ तस्मादभीक्ष्णंपुनःपुनःगुणसेवयातत्संस्कारेणगुणेष्वाविशच्चित्तं। २
तेचपुनर्वासनारूपेणचित्तेनप्रकर्षेणाभवन्तीति तथाचगुणाश्चेतश्चएवंद्वयमुभयंतन्मद्रूपःसन्संत्यजेत्
२६ ननुजाग्रदाद्यवस्थावतःकुतःकूटस्थत्वेनरूपत्वात्तत्राह जाग्रत्जागरःस्वप्नःसुषुप्तंचेतिबुद्धिवृत्तयः ताः
तयःताश्चनस्वाभाविकाःकिन्तुसत्वाज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् प्रस्वापंतमसाजन्तोस्तुरीयं। ६३
त्रिषुसंततमितिवक्ष्यमाणक्रमेणगुणतएवजीवस्तुविलक्षणस्तदवस्थासाक्षित्वेनैवविनिश्चितःकुतःतासां

ननु तर्हि कथमहं जागर्मीत्यादि प्रतीतिस्तत्राह यर्हीति यस्मात्संसृतिः संसरणमनयेति बुद्धिः तयाबंधो
यमात्मनो गुणवृत्तीर्ददाति तस्मान्मयि तुर्ये स्थितः सन्निमं संसृतिबंधं जह्यात् ततस्तदा गुणानां चेतसश्च
गुणानां चेतसश्चान्यस्य त्यागो भवति २८ कथं संसृत्याबंधः कथं च तेन जह्यात् तदाह अहंकारेणाकृतं
बंधमात्मनः अर्थविपर्ययं आनंदाद्यावरणेनानर्थहेतुं विद्वान् ज्ञानवान्निर्विद्य उः एवमेतदिति ज्ञात्वा तुर्ये
स्थितो भूत्वा संसारबुद्धिः तस्मिन् चिंतामभिमानं तत्कृतां भोगचिंतां च त्यजेदिति यावदेव न त्यजे

यर्हि संसृतिबंधोयमात्मनो गुणवृत्तिदः मय्यतुर्ये स्थितो जह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसां २८ अ
हंकारकृतं बंधमात्मनोऽर्थविपर्ययं विद्वान्निर्विद्य संसारचिंतां तुर्ये स्थितस्त्यजेत् २९ याव
न्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ३० असत्त्वा
दात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ३१

त् तावन्नस्य कर्मज्ञानादिसंभव इत्याह यावदिति यद्यपि जागर्ति कर्मादिषु रतस्थापि स्वपन् स्वप्नमा
पश्यन्निव भवति यतोऽज्ञः असम्यग्दर्शी अतः जागरणस्य स्वप्ने दृष्टांतः स्वप्न इति ३० ननु कथं एवं प्रसिद्धि
वर्णाश्रमकर्मादिभिस्तानानार्थानिवृत्तेः तत्राह असत्त्वादिति भावानां देहादीनां तत्कृता भिदा वर्णाश्र
मादिरूपा गतयः स्वर्गादिफलानि हेतवः कर्माणि चास्यात्मनो मृषा अविद्यावद्विषयो वेद इति भावः ३१

भा.ए.
टी.
६४

युक्तिभिरित्युक्तं तामेव युक्तिमाह यद्वेति तुर्यो नस्य स्थूलान्देहात्मसमलकर्मयोगं सत्त्वादिभिः भुंक्ते कस्य नाऽनु
अनुत्तणधर्मिणः तात्त्विकबाल्यतारुण्यादिधर्मवतः यस्मिन्स्वप्ने हृदि जागरदृष्टसद्भावा वासनामयान्भुंक्ते च।
अमसुषुप्ते तान्सर्वानुपसंहरति मयकः कुतः त्रिगुणवृत्तिरहक अवस्थात्रयद्रष्टा ननु जाग्रदवस्थासेवं
द्रियाणि पश्यंति स्वप्ने मनः सुप्ति तत्संस्कारदोषा बुद्धिः कथमात्मनचाह इंद्रियेभ्यः नतु इंद्रियेषां अ।
पि विश्वतैजसप्राज्ञाभिन्नाः नकुतः सत्याप्रतिसंध्यानेन सर्वावस्थास्वन्वयात् यः स्वप्नानिद्रालयस्थ।

योजागरे बहिरनुत्तणधर्मिणोर्थान्भुंक्ते समलकरोर्गेहृदितत्सदृशान् स्वप्ने सुषुप्त उपसंह
रेत्सएकः स्मृत्यन्वयात्रिगुणवृत्तिदृगिंद्रियेभ्यः २२ एवं विमृश्यगुणतो मनसस्त्र्यवस्था म
न्मायया मयिकृता इति निश्चितार्थाः संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत
यात्रिलसंशयाधि २३
पश्चादनेनतरेनकिंचिद्वेदिष्यमपवर्तीदंजागर्मीति उपाधिभेदेन विश्वा
दिव्यवहारइति एतेन बाल्यवाद्यवाद्यवस्थापि प्रतिसंध्यानेनात्मैक्यदृष्टव्यं २२ ततः किमतआह
एवमिति गुणतोयाएतामनसः त्र्यवस्थाः तामयिविषयामयिकृताः नतत्वतः सतीति निश्चितस्यात्मत्वार्था
येनएवंभूतमखिलसंशयानामाधिंआधीयतेस्मिन्नित्याधिरहंकारः तंसंछिद्यहार्दहृदिस्थितेनमांभजतेकेन। ६४

64A

अनुमानानि दर्शयति ईक्षेतेति इदं जगद्विभ्रममीक्षेत तत्र हेतवः मनोविजृम्भितत्वात् दृष्टत्वात् विनाशित्वाच्च
स्वप्नवदतिचञ्चलत्वाच्च अलातचक्रवत् ननु भ्रमो यद्यातिनिर्विषयः कथं स्यात् विज्ञानमिति गमनं
तस्मिन्त्रिधा यो ऽयं गुणपरिणामकृतो विकल्पो भेदः स मायेति ३४ तस्मात्ततो दृश्याद्दृष्टिं प्रतिनि।
वर्त्य निजसुखानुभवो भवेत् नन्वेवं सत्यार्थे च निवृत्ततृष्णः तूष्णीं निरीहश्च भवेत् मनोवाक्काय।
व्यापाररहित इत्यर्थः ननु देहवतः सर्वथा देहे तद्दृष्टिप्रतिनिवर्तनं नायोगात्पुनः संसारः स्यादेव तत्र।

ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रं विज्ञानमेकमुरुधेव।
विभाति मायास्वप्नः त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ३४ दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्ण।
स्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः संदृश्यते क्व च यदीदमवस्तुबुद्ध्या त्यक्तं भ्रमाय न भवेत्
स्मृतिरानिपातात् ३५ देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतो ऽध्यगमत्स्वरूप
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ३६

२ संदृश्यत इति क्वचिदाहारविहारादिषु यद्यपीदं संदृश्यते तथापि पूर्वमवस्तुबुद्ध्या यत्त्यक्तं तत्पुनर्भ्र।
मायन भवेत् किं तर्हि देहपातपर्यन्तमस्य स्मृतिरेव स्मृतिः संस्कारमात्रमाचरणव्यासो भवेदित्यर्थः ३५ एतदेव।
प्रपञ्चयति देहमिति आसनादुत्थितमुत्थाय गतं वा स्थितं ततः क्वचिद्दैवादुपेतं निर्गतं पुनस्तत्रैवोपेतं वा देह।
मपि नानुसंधत्ते कुतो ऽन्यत् यतः येन देहेन स्वरूपमध्यगमत् ज्ञातवान् तं देहं यतः कारणादिति वा रिक्त

कोहितैर्वासनागतवायव्यात्तवेसितहृत ३६

भा.ए. ननु चयः परिपाल्यमानोपि सम्यग्भूत इति तं चेत्तत्र पश्यति तर्हि पतेद्दैवेनेत्याह देहोपीति दैववशेन गाढं
टी. स्वारम्भकं कर्म यावदस्ति तावत्पर्यन्तं प्रतिसमीक्षत एव सासुः प्राणेन्द्रियसहितः तर्हि तस्मिन्कदाचिदा
६५ सक्तिर्भविष्यतीत्याह तमिति स्वाप्नं स्वप्नतुल्यमधिरूढः प्राप्तः समाधिपर्यन्तो योगो येन अत एव प्रति
65 बुद्धं ज्ञातं परमार्थवस्तु येन सः तथा च श्रुतिः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति ३६

देहोपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः तं सप्रपञ्चमधिरू-
ढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ३७ मयैतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्सांख्ययोग-
योः जानीत माऽऽगतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ३८ अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्यर्तस्य तेजसः
परायणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्तेर्दमस्य च ३९ मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकं सुहृ-

वक्तार्थं तेषां विप्राणां स्वस्वरूपमाह मयेति सांख्य \ दं प्रियमात्मानं साम्यासङ्गादयो गुणाः
नात्मविवेकः योगोऽष्टाङ्गः तयोर्गुह्यं रहस्यं यज्ञः विष्णुः युष्मद्धर्मविवक्षयेत्यनेन धर्मा ज्ञाप्तुम्
रिष्टा इति ज्ञेयं ३८ अत एव यत्नेन स्वस्वरूपेण ब्रह्मणोऽभ्योऽपि माथ्वेत्यनुवादो भविष्यति ऋतं प्रतीय
मानो धर्मः सत्यं अनुष्ठीयमानो धर्मः तेजः प्रभावः एतेषां परमयनं किंचेति कथंभूताः अगु- ६५
णा गुणपरिणामरूपा न भवन्ति किं तर्हि क्रियाः इत्यर्थः ४० ॥ ०

65A

सेमयाच्छिन्नगृणतमंसंतव्वत्रुः ४० प्रत्येयायप्रत्यागतोस्मि ४१ इत्येकादशेत्रयोदशः चतुर्दशेपरंश्रेयोभक्ति
रेवनचेतरत इत्येतदुपदिशत्यथानेयोगसमर्थसाधनैः १ एवंतावद्भगवताभक्त्यामोक्षइत्युक्तं अन्येत्व
न्यानिसाधनानिवदंति तत्रविशेषनिर्धारणायपृच्छति श्रेयांसिश्रेयःसाधनानिकिंविकल्पेनसाधा
न्यउताहोकिंतावएकस्यैवमुख्यत्वेनापकमुख्यत्वेन १ पक्षोत्यानेकारणंभवतिनत्र्यपेक्षितनत्र्यपेक्षितायस्मि।
इतिमेछिन्नसंदेहामुनयःसनकादयः सभाजयित्वापरयाभक्त्यागृणतसंस्तवैः ४० तैरहंपूजि
तो तःसम्यक्संस्तुतःपरमर्षिभिः प्रत्येयायस्वकंधामपश्यतःपरमेष्ठिनः ४१ इतिश्रीभागवतेए
कादशस्कंधेत्रयोदशोध्यायः १३ उद्धवउवाच वदंतिकृष्णश्रेयांसिबहूनिब्रह्मवादिनः ते
षांविकल्पप्राधान्यमुताहोएकमुख्यता १ भवतोदाहृतःस्वामिन्भक्तियोगोनपेक्षितः निर
स्यसर्वतःसंगंयेनत्वय्याविशेन्मनः २ श्रीभगवानुवाच कालेननष्टाप्रलयेवाणीयंवेदसंज्ञि
न्यः यद्देवप्रयमर्थः भवतोभक्तियोगउक्तः अन्येचनिःश्रेयः \ ता मयादौब्रह्मणेप्रोक्ताधर्मोयस्यां।
साधनानिवदंति तेषांकिंसात्ताफलसाधनत्वेनप्राधान्यमेवसर्वेषांउतांगांगित्वप्राधान्येपि किंविक
ल्पेनसर्वेषांतुल्यफलत्व यद्वाकश्चिदस्तिविशेषइति १ तत्रभक्तिरेवमहाफलत्वेनमुख्यान्यानित
स्वस्वप्रकृत्यनुसारेणपुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिःप्राणिभिः प्राधान्येनपरिकल्पितानित्याह।
कफलानिरतिविवेकप्रकृत्यनुसारेणबहुधावेदार्थप्रतिमाह कालेनेतित्रिभिः मदात्मकःमद्विषयो।

भा.ए. भृग्वाद्यः भृगुश्च मरीचिश्चात्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरित्येते सप्त ब्रह्मणः प्रजापतयः तेच तेमहर्षयः
च ५ ४ किंदेवाः ब्रह्मस्वरूपोगन्धर्वादिगणाहिरित्येन किंदेवाः मनुष्या वेतिसंदेहास्पदं हीयातनरवृष्याप
टी. वकिंकराकिंचित्नरास्तवमुखेनः शरीरतो वाकिंपुरुषाः किंचित्पुरुषास्तवा नरादयः प्रकृतयः स्वास्व
६६ ना वासना कृतः तमोरजः तमासिभवः तन्मस्यानानियाःसोनः ६ भूतानिदेवासुरमनुष्यादीनि चित्रावाचःवेद

66

तेनप्रोक्ता चपुत्राय मनवे पूर्वजाय सा। ततोभृग्वादयोगृह्णन् सप्तब्रह्ममहर्षयः ४ तेभ्यः
पितृभ्यस्तत्सुतादेवदानवगुह्यकाः मनुष्याःसिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचारणाः ५ किंदेवाः कि
न्नरानागारक्षः किंपुरुषादयः बह्व्यस्तेषांप्रकृतयोरजःसत्त्वतमोभुवः ६ याभिर्भूतानि
भिद्यन्तेभूतानांमतयस्तथा यथाप्रकृतिसर्वेषांचित्रावाचःस्रवन्तिहि ७ एवंप्रकृतिवै
चित्र्याद्भिद्यन्तेमतयोनृणां पारंपर्येणकेषांचित्पाषंडमतयोऽपरे ८ मन्मायामोहितधियःपु
रुषाःपुरुषर्षभ श्रेयोवदन्त्यनेकान्तं यथाकर्म यथारुचि ९

यः वाक्यानि विषयाः ७ एवमित्युक्तोपसंहारः केषांचिदध्ययनादिशून्यानामप्युपदेशपारंपर्ये
ण अपरेपाषंडमतयः वेदविरुद्धार्थमतयः ८ तत्प्रकृतीनांमायागुणमूलत्वान्मायामोहितधि
यः अनेकांतंनानाविधम् ९ ॥ ० ॥

66A

तदेवाह धर्ममित्ति सार्द्धेन धर्मं कर्ममीमांसकाः तदुक्तं मोक्षार्थी न प्रवर्त्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः नि।
त्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेत्यादि यशः काव्यालंकारकृतः यथाहुः यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य
पुण्यलोकेषु गीयते तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयत इति कामं वात्स्यायनादयः सत्यशमौ च
योगमाप्ते कृतः अन्ये स्वार्थं वादिनो दण्डनीतिकृतः वैशसिद्धये ऐश्वर्यमेव स्वार्थं वदंति अतः सामाद्यु
पाया एव श्रेयः साधनमिति तेषामते तथैव त्यागभोजनं च लोकायतिकाः १० यज्ञयोदानयज्ञा

धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमं अन्ये वदंति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनं १० के
चिद्यज्ञं तपो दानं व्रतानि नियमान्यमान् ११ आद्यंतवंत एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः ३ एवै ५२
दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानंदाः शुचार्पिताः १२ मय्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः ४
मयां तदात्मना सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनां १३ अकिंचनस्य दांतस्य शांतस्य समचेतसः
मयासंतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ५

देवतानां यजनं च तपः शास्त्रदानं च ११ तेषां तु क्षुद्रफलत्व
माह आद्यंतवंत इति एषां लोकाः एतैः साध्यानि फलानि तमोनिष्ठा मोहावसानाः भोगकालेऽप्यसूय
यादिभिः शुचार्पिताः व्याप्ताः १२ भक्तेः सुखत्वमाह मयीति यावत्समाप्ति हे सभ्य मया परमानंदरूपे
णात्मना स्वरूपत्वेन स्फुरति १३ अन्येषां तत्तल्लोकादि परिच्छिन्नं स्वसुखं भक्तस्य तु परिपूर्णमित्याह अ।

किंचनस्येति

किंवं

भा.ए. वरिष्ठाणीनामेवाह नपारमेष्ठ्यमिति रसाधिपत्यं पातालादिस्वाम्यं अपुनर्भवं मोक्षमपि मद्विना अस्मद्विना अ
टी. न्यन्नेच्छति अरमेव तस्य प्रेष्ठ इत्यर्थः १४ ममापि स एव प्रेष्ठ इत्याह नतथेति द्वाभ्यां आत्मयोनिर्ब्र
ह्मा पुत्रोपि शंकरः मत्स्वरूपभूतोपि संकर्षणः भ्रातापि श्रीर्भार्यापि आत्मा मूर्तिरपि यथा भक्त इतिव
६८ क्तव्ये निर्दिशेषणो भवानिति १५ एवं समदर्शनेनैव निजरजसाऽन्यानि पवित्रीकुर्यामिति भावेनेत्यर्थः १६ किंच
67 मद्भक्तानां सुखं एतावदेवंभूतमिति वा को वक्तुं समर्थः यतस्तत्स्वसंवेद्यं निरूपमित्याह निष्किंच।

नपारमेष्ठ्यंनमहेंद्रधिष्ण्यंनसार्वभौमंनरसाधिपत्यं नयोगै(सिद्धीः)नपुनर्भवंवामय्यर्पितात्मेच्छतिम
द्विनान्यत् १४ नतथामेप्रियतमआत्मयोनिर्नशंकरः नचसंकर्षणोनश्रीर्नैवात्माचयथा
भवान् १५ निरपेक्षंमुनिंशांतंनिर्वैरंसमदर्शनं अनुव्रजाम्यहंनित्यंपूयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः १६
निष्किंचनामय्यनुरक्तचेतसः शांतामहांतोखिलजीववत्सलाः कामैरनालब्धधियोजुषंतिये (सुखंमम)

नाहुति महांतः निरहंमानाः अनालब्धधियः अस्पृष्टचित्ताः निष्किंचना नैरपेक्ष्यंनविदुःसुखं।
दीनाः अपयेप्रेष्ठेनमद्भावः एवंभूताः ममदीयाः यत्सुखंजुषंति सेवंतेतत्सुखंतएवलभंतेनविदुःनान्ये
कुतः नैरपेक्ष्यंनास्ति अपेक्षणीयंयेषांतेनिरपेक्षाः तैरेवलभ्यंतत्समापेक्षैरपीत्यर्थः यद्वा एवंभूताः ६८
सन्तोयममनामित्यर्थः जुषंतप्रीणन्ति नएवयन्नैरपेक्ष्यसुखंनविदुर्नान्यइत्यर्थः १७ ॥०

अपिच आस्तांतावदुत्तमभक्तकथायतः प्राकृतोपिभक्तः कृतार्थएवेत्याह बाध्यमानइतिद्वाभ्यां विष
67A यैराकृष्यमाणोपिप्रगल्भयासमर्थया १८ पाकाद्यर्थंप्रज्वालितोप्यग्निर्यथाकाष्ठानिभस्मीकरोति त
थारागादिनाविकर्षवित्तामद्विषयासतीभक्तिः समस्तपापानीति १९ भगवानपिस्वभक्तिमहिमाश्चर्येणाश्च
बोधयति अहोउद्धवविस्मयंशृणुइति अतएवभक्तेःश्रेयोनान्यदस्तीत्याह नसाधयतीतिद्वाभ्यां अद्धा

बाध्यमानोपिमद्भक्तोविषयैरजितेन्द्रियः प्रायःप्रागल्भ्ययाभक्त्याविषयैर्नाभिभूयते १८ यथा
ग्निः सुसमृद्धार्चिः करोत्येधांसिभस्मसात् तथामद्विषया भक्तिरुद्धवैनांसिकृत्स्नशः १९ नसा
धयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मउद्धव नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जिता २० भक्त्याहमे
कयाग्राह्यः श्रद्धयात्माप्रियः सतां भक्तिः पुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवात् २१ धर्मः सत्य
दयोपेतोविद्यावातपसान्विता मद्भक्त्यापेतमात्मानंनसम्यक्प्रपुनातिहि २२ कथंविनारोमहर्षं
द्रवताचेतसाविना विनानन्दाश्रुकलयाशुध्येद्भक्त्याविनाशयः २३ वाग्गद्गदाद्रवतेयस्यचित्तंरुद
त्यभीक्ष्णंहसतिक्वचिच्च विलज्जउद्गायतिनृत्यतेचमद्भक्तियुक्तोभुवनंपुनाति २४

मयाभक्तिस्तयासंभवाज्जातिदोषादपीत्यर्थः २१ भक्तिशून्यत्वेत्वन्यत्साधनंव्यर्थमित्याह द्वाभ्यां धर्मइति २२
रोमहर्षादिकंविनाकथंभक्तिर्गम्यते भक्त्याचविनाकथमाशयः शुद्ध्येदिति २३ किंच भक्तिः स्वाश्रयंशो
धयतीति किंवक्तव्यंयतोगद्गदवागादिलक्षणोमद्भक्तियुक्तोलोकंसर्वंपुनातीत्याह वागिति २४ ॥

भा॰पु॰ टी॰ ९८ अपिच भक्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यथेति सदृष्टांतमाह यथेति यथाग्निना ध्मातं तापितमेव हेम स्ववर्णमेव
मलं जहाति तथात्मनाहिभिः स्वनिजं रूपं च भजते कर्मानुशयं कर्मवासनां मां भजते मद्रूपतामापद्य
ते २५ ननु ब्रह्मविदाप्नोति परं तमेव विदित्वातिमृत्युमेत्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञानादेवाविद्यानिवृत्त्यात्मला
भिरवगम्यते कुतो भक्तियोगेनेत्युच्यते तत्राह यथा यथेति आत्मा चित्तं परिमृज्यते शोध्यते मत्पुण्य
68 कथानां श्रवणाभिधानैः स्वभक्तैरेवावान्तरव्यापारो ज्ञानं तत्त्वदृष्टिरित्यर्थः २६ किंच ज्ञानानामचित्तस्य म

यथाग्निना हेममलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपं आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भक्तियो
गेन भजत्यथो मां २५ यथा यथात्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः तथा तथा
पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तं २६ विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते मा
मनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते २७ तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथं हित्वा मयि स
माधत्स्व मनो मद्भावभावितं २८ स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् क्षेमे विविक्त आसी

दाकारपरिणामः स चामां भजतः स्वभावत एव भवति न च यत्नांतरमपेक्षत इति सदृष्टांतमाह विष
यानिति २७ यस्मादसत्साधनं तत्फलं च स्वप्नमनोरथवदसदभिध्यानमात्रं तस्मात्तद्धित्वा मय्येव म
नः समाहितं कुर्विति प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति मद्भावेन भजनेनैव भावितं २८ विशेष।
तो वात्स्यायनाद्युक्तकाममार्गैः परीत्यान्याह स्त्रीणामिति आत्मवान् धीरः सन् क्षेमे निर्भयदेशे विविक्ते

नश्चिंतयेन्मामतंद्रितः

चिंतयेत्

68A

यस्यां पुंसः यथानन्यामि संगतः क्लेशो भवेत यथा वचे घोयो यो विसंगतः नथान्यथ संगतो न भवेदिति ३· मोवि
नयेदित्युक्तं तत्र कारएक्छेति ध्यानांगप्रश्नः यादृशमिति ध्येयविशेषणप्रश्नः यदात्मकमिति यथैता।
निविशेषणप्रश्नः यदात्मकमिति यथैतानि विशेषणानि तत्स्वरूपप्रश्नः एतन्मे ध्याने एवं वक्तुमर्हसि
निष्ठः तत्रायमर्थः मुमुक्षुत्वाय यथाध्याये तन्मेवक्तुमर्हसिजितासोः कथं नायमेपुनरेतत्त्वहास्यमेव
पुरुषार्थः ननु ध्याने न कृत्यमस्तीति तदुक्तं त्वयोपभुक्तस्रगाथेत्यादित्वं वक्तुमर्हसीति पाठस्तु स्वागमः
नतयास्यभवेतक्लेशो वेयः वान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथा पुंसो यथानत्सामि संगतः १· उद्धव उ
वाच यथात्वामरविंदाक्ष यादृशं वा यदात्मकं ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानमेवक्तुमर्हसि ११ श्री।
भगवानुवाच समआसनआसीनः समकायो यथासुखं हस्तावुत्संग आदाय स्वनासाग्रकृतेक्ष
णः ३२ प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुंभकरेचकैः विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेंद्रियः ३३
३१ तत्र ध्यानांगत्वेन आसनप्राणायामप्रकारमाह समम् इति चतुर्भिः समे नात्युच्छ्रितेनातिनीचे आसने कं
वलादौ समकायः सन् यथासुखमासीन इति नासिकादिनियम इत्युक्ते नासाग्रनिरीक्षणं च चित्तनैश्चल्याय
मेतल्लेत्यवहिरिं शिथिलिरचितः सम एव इतियोगशास्त्रोक्तेः ३२ विपर्ययेण रेचकपूरककुंभकक्रमे
णापि यद्वा वामनाड्यापूरितं दक्षिणया त्यजेत् तया वापूरितं वामयेत्येवं विपर्ययेण यथोक्तयोगशा।
स्त्रे इडयापूरयेद्दापुत्स्रजेत्पिंगलया ततः इति निर्जितेंद्रिय इति प्रत्याहार उक्तः ३३ ॥

प्राणायामो द्विविधः सगर्भोऽगर्भश्चेति तत्र श्रेष्ठत्वात्सगर्भं प्राणायाममाह हृदीति द्वाभ्यां मूलाधारा
दारभ्य अविच्छिन्नमनंतं घंटानादं तत्स्थमोंकारं हृदिस्थितं प्राणेनोदीर्य ऊर्ध्वं द्वादशांगुलपर्यंतं नीत्वा क
र्थं बिसोर्णवत् कमलनालतंतुवत् तत्र मात्रानीते स्वरे पंचदशा बिंदुं संवेशयेदथ पुनरित्यस्य च
बिंदुसिसंकं कुर्यादित्यर्थः पद्ममूलाद्वाराद्वारभ्य मूर्द्धांतपर्यंतं बिसतंतुवत् सूक्ष्ममविच्छिन्नमेनं हृदिस्थित
मिप्राणेनोदीर्याभिव्यज्य अथ पुनस्तत्रमोंकारं घंटानादं तत्स्वरं उरांतनादं स्थिरीकुर्यादिति ३४ मा

हृद्यविच्छिन्नमोंकारं घंटानादं बिसोर्णवत्। प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत्स्वरं ३४ एवं प्र।
णवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत्। दशकृत्वस्त्रिषवणं मासादर्वाक् जितानिलः ३५ हृत्पुंडरी।
कमंतःस्थमूर्ध्वनालमधोमुखं। ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकं ३६ कर्णिकायां।
न्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरं। वह्निमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमंगलं ३७ समं प्रशांतं सुमुखं दी।
र्घचारुचतुर्भुजं सुचारुसुंदरग्रीवं सुकपोलं। शुचिस्मितं ॰॰

समानकर्णविन्यस्तं ॰॰ २९

सादर्वाक् जितोनिलो भवति ३५ एवं ध्यानांगमुक्त्वा
याद्दशमित्यस्योत्तरं वक्तुं ध्येयरूपमाह हृत्पुंडरीकमिति त्रिभिः अंतःस्थं देहांतर्वर्ति ऊर्ध्वनालमधोमुखं
मुकुलितकदलीपुष्पसकाशं यदस्ति तदूर्ध्वमुखं ध्यात्वा तत्र यः न्यसेच्चिंतयेत् मद्विषयं ध्यानमाह व
ह्निमध्ये इति षड्भिः ध्यानमंगलं ध्यानस्य शुभं विषयं ३७ समं समानरूपावयवं दीर्घाश्चारवश्चत्वारो भुजा यस्य।

बाड़ु।

69A

समानयोः कर्णयोः विन्यस्ते स्फुरंती मकराकारे कुंडले यस्मिंस्तत् श्रीवत्सश्रियो निकेतनं च वक्षो यस्य तं वक्षसि द।
धिता वनमाला यस्य तं प्रभ्याप्युक्तमित्यर्थः द्युमद्भिः किरीटादिभिः भ्राजमानात्मानं युक्तमलंकृतं प्रमोदेन शोभनं सद्वपीत
णा च यस्मिंस्तत् ४१ सुकुमारं अतिकोमलं सविशेषाणां ध्यानमुपसंहरति इंद्रियाणि निप्रकर्षेण नेयत्स्य
वेतः सर्वांगयुक्ते ४२ यावत्तावदित्याचांतरत्वेन सविशेषणामुक्ता यदात्मकमित्यस्योत्तरं तथा वेनेवि

समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडले हेमांबरे घनश्यामे श्रीवत्सश्रीनिकेतने ३९ शंखच
क्रगदापद्मवनमालाविभूषिते नूपुरैर्विलसत्पादे कौस्तुभप्रभयायुते ४० द्युमत्किरीटकट
ककटिसूत्रांगदायुते सर्वांगसुंदरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणं ४१ सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वांगे
षु मनो दधत् एवं ध्यानसमायुक्तो योगी भवति मानवः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो मनसाकृष्य।
तन्मनाः ४२ बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारये
त ४३ नान्यानि चिंतयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखं तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत्

सोपानमार्गेण ध्यानमेव समाधिपर्यंतमाह तदिति त्रिभिः एकं ह्यंगं गृहीत्वा अन्यानि न चिंतयेत् एक
त्रैवेति यदुक्तं तदेवांगं दर्शयति सुस्मितमिति ४३ व्योम्नि सर्वकारणत्वमपि त्यक्त्वा मदंशोहं मयि।
शुद्धब्रह्मण्यारूढः सन्न किंचिद्ध्यातृध्येयविभागमपि न चिंतयेत् ४४ ॥ ॥

भा॰पु॰ मामेवात्मनि विचष्टे आत्मानं च सर्वात्मनि मय्येव संयुक्तं विचष्टे ज्योतिर्ज्योतिषि संयुक्तमिवेत्यन्वयः ४५
टी॰ एवंभूतसमाधिपर्यंतध्यानस्य फलमाह ध्यानेनेति मनो युंजतः समादधतः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः
८० अधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपः द्रष्टृदर्शनरूपो वा भ्रमः निर्वाणं शांतिं सम्यग्यास्यतीति ४७ इत्येकाद
70 शे चतुर्दशः १४ ततः पंचदशे प्रोक्ताः सिद्धयोऽष्टादशोत्तमाः श्रीविष्णुपदसंप्राप्तावंतरायतया मताः

तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिंतयेत् एवं समाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि ४५ विच
ष्टे मयि सर्वात्मन् ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतं ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युंजतो योगिनो मनः ४६ संयास्य
त्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ४७ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे चतुर्दशो
ध्यायः १४ श्रीभगवानुवाच जितेंद्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः मयि धारयतः चित्तमु चेतउ
पतिष्ठंति सिद्धयः १ उद्धव उवाच कया धारणया कास्वित् कथंस्वित् सिद्धिरच्युत कति वा सि
द्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् २

एवं मनो युंजतो योगिनो न ताविर्भवंत्यः सिद्धयोऽप्यंतराय
रूपत्वात्ताः परिहृत्य परमेश्वरप्राप्तिरेव भवेदिति वक्तुं सिद्धीराह जितेंद्रियस्येति युक्तस्य स्थिरचित्त
स्य १ स्विदिति वितर्के कास्वित् किंनामा कथंस्वित् कीदृशी वा धारणा च कतीति प्रश्नोत्तरे वाचा ८०
हि त्वमेवैतज्जानासि नान्य इत्याशयेनाह योगिनामिति २ ॥

70A

धारणाष्टादशेत्यनुषंगो योगपारगैरिति त्रिकालज्ञत्वादिरूसिद्धिरन्यापि ज्ञानेनेति भावः अष्टमेव यथा।
मत्प्रधानाः स्वभावतन्मत्प्रश्रयो यासां ताः मद्रूपप्राप्तेषु किंचन्न्यूना भविष्यतीति भावः गुणहेतवः सत्त्वोत्कर्ष
हेतुकः ३ ताः स्वरूपेणोपदिशति अणिमेति सार्द्धेन पंचभिः अणिमा महिमा च मूर्तेर्देहस्य तिस्रः सि
द्धयः प्राप्तिर्नाम सिद्धिः सर्वप्राणिनामिन्द्रियैः सह तत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेण संबंध इत्यर्थः श्रुतेषु पार
लौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयोग्येष्वपि सर्वेषु भूविवरादिपिहितेष्वपि प्राकाम्यं भोगदर्शनसामर्थ्यसिद्ध्यम्मा
श्रीभगवानुवाच सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारगैः तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेत
वः ३ अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ४
अनूर्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन्दूरश्रवणदर्शनं मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं ६ गुणेष्वसंगो
वशिता यत्कामस्तदवस्यति एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ५ स्वच्छंदमृत्युर्देवा
क्रीडामायातदेवाभूतानां प्रेरणं तत्त्रमे नां सहक्रीडानुदर्शनं यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहता गतिः ७
मायायाः गुणेषु तदंशानां प्रेरणादीशितानाम सिद्धिः ४ विषयभोगेष्वसंगो वशितासिद्धिः यत्कामः यद्यत्
सर्वं कामयते तत्तदवस्यति तस्य सीमानं प्राप्नोतीति सिद्धिः औत्पत्तिकाः स्वाभाविक्यो निरतिशयाश्चेत्यर्थः
५ गुणहेतुः सिद्धीर्दशाह अनूर्मिमत्त्वं क्षुत्पिपासादिराहित्यं दूरश्रवणदर्शनं चेति द्वे मनोवेगेन देहस्य
गतिः कामेन रूपप्राप्तिः परकायप्रवेशः ६ स्वेच्छामृत्युः अप्सरोभिः सह देवानां याः क्रीडास्तासामनुद

श्रीमद्भागः संकल्पाद्यप्रयासिः आज्ञाप्रतिहतेत्यप्रयासंभिताज्ञाकिर्षेषु
साझात्तिबेतिताहशा

भा.उ. त्वद्भक्तिर्मूर्धपंचार त्रिकालतत्त्वमिति श्रुद्धेदेशीतोष्णाद्यनभिभवः श्रुत्यादीनां संलभ्ये ८ तत्र द्वारे
टी. णाभिः सह विशेषतो निरूपयति यथेति यावत्समाप्ति ९ भूतसूक्ष्मोपायो मयि मनोधारणतन्मात्र
७९ भूतसूक्ष्माकारसतन्मात्रोपासकः सममदीयमणिमानं १० तानसात्त्विकप्रधानेमहत्तत्त्वोपायो मयि
71 यथासत्त्वमहत्तत्त्वाकारभूतानां चेतिश्चाकाशादिभूतोपायो च मनोधारयस्तत्त्वतनुमहिमानं प्राप्नो

त्रिकालतत्त्वमेदं द्वंद्वपरचित्ताद्यभिज्ञता अग्न्यर्कांबुविषादीनां प्रतिष्टंभो पराजयः ८ एतस्यो रे
शालेः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः यथाधारणया यास्या यथा वा स्यात्तन्निबोध मे ९ भूतसूक्ष्मात्म
निमयि तन्मात्रधारयन्मनः अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम १० महत्यात्मन्मयि प
रे यथासंस्थमनो दधत् परमाणुमयं चित्तं भूतानां मयि रंजयन् ११ महिमानमवाप्नोति भूता
नां च पृथक्पृथक् कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् १२ धारयन्मय्यहंतत्त्वे मनो वै
कारिके खिले सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनाः १३

तीयर्थः वाय्वादिभूतानां ये परमाणवस्तन्मये तदुपायो चित्तं मयि रंजयन् योगी कालसूक्ष्मार्थ
ताकालपरमाणुपाधिरूपतामिति तदुक्तं विवरणे त- सकालः परमाणुर्वै यो भुंक्ते परमाणुतामि
ति १३ वैकारिकाहंकारोपायो मयि अखिलसेकाग्रमात्मत्वं अधिष्ठानत्वं सर्वहेतुः मन्मनाः मयि मनो
धारणप्रभावादेव भवति नाशानीव हेतुरनुसंधेय इति भावः एवमहंकारानुभावेन मयि योगबलस्याश्रय ७९

क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वमेव महत्त्वं उपाधौ अमयि परमेष्ठिनि सर्वेषां सूत्रात्मा काम्यं विंदेत कथंभूतस्याव्यक्ता
जन्मनः अव्यक्तस्य प्रधानस्य तदुपाधिभूते मय्यर्थः १४ अधीश्वरे त्रिगुणमायानियन्तरि अत एव कालविग्रहे ८
अनुकल्पयितृरूपे अंतर्यामिणि ईशित्वं विनष्टि देहजानां जीवानां देहानां तदुपाधीनां च चोदनमैश्वर्यं।
गत विश्वस्रष्टादिकर्तृत्वलक्षणमित्यर्थः १५ तुरीयाख्ये विराड्हिरण्यगर्भस्य कारणं चेतुपाध

(अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ४
(गुणेष्वसंगो वशिता यत्कामस्तदवस्यति एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ५
महत्यात्मनि यः सूत्रे धारयेन्मयि मानसं प्राकाम्यं पारमेष्ठ्यं मे विंदतेऽव्यक्तजन्मनः १४ विष्णौ मे चं
त्र्यधीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनां १५ नारायणे तुरी
गी याख्ये भगवच्छब्दशब्दिते मनो मय्यादधद्योगी मद्धर्मा वशितामियात् १६ निर्गुणे ब्रह्मणि मयि णि
धारयन्विशदं मनः परमानंदमाप्नोति यत्र कामोऽवसीयते १७

यः ईश्वरस्य प्रविभिद्धिनं तुरीयं तत्पदं विराडादिभ्यो लक्षणो भगवच्छब्दशब्दिते ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य
यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरिताः तद्वति भगवच्छब्दशब्दिते १६ यत्र परमानंदरू।

पारमेष्ठ्यकामः तं परमेष्ठितया ध्यायेत्

भा.पु.
टी.
७२
72

अतः पंचगुणेरेतकाः शुद्धसत्वात्मकेश्वेततां शुद्धरूपेण १८ आकाशात्मा यः प्राणः समष्टिरूपः तद्रूपे
मयि मनसा घोषं नादं चिंतयन् असौ हंसो जीवस्तत्र आकाशोपलब्धा ज्ञाता स्यात् तत्रस्था विचित्राः वा
चं शृणोति यद्वा तत्राकाशे उपलब्धो भिव्यक्ता या भूतानां वाचः नादूरतः शृणोतीति दूरश्रवणमुक्त्वा
दूरदर्शनमाह १९ त्वष्टा आदित्यः तस्मिन्परिछिन्ने चक्षुः संयोज्य तेन च चक्षुषि संयोज्य तच्चोभयस्मा

श्वेतद्वीपपतौ चित्तं शुद्धे धर्ममये मयि धारयं श्वेततां याति षडूर्मिरहितो नरः १८ मय्याकाशा
त्मनि प्राणे मनसा घोषमुद्वहन् तत्रोपलब्धा भूतानां हंसो वाचः शृणोत्यसौ १९ चक्षुस्त्वष्टरि
संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि मां तत्र मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति सूक्ष्मदृक् २० मनो मयि सुसं
योज्य देहं तदनुवायुना मद्धारणानुभावेन तत्रात्मा यत्र वै मनः २१ यदा मन उपादाय यद्यद्रूप २४
योगे मां ध्यायन् विश्वं दूरतः पश्यति २० मनो बुभूषति तत्तद्भवेन्मनोरूपं मद्योगबलमाश्रयः
देहं च तदनुवर्तिना वायुना सह मयि सुसंयोज्य धारणा क्रियते तस्याः प्रभावेन यत्र मनो याति तत्रात्मादे
हो यातीत्यर्थः यद्वा मनः कर्तृ आत्मानं वायुना सह देहं च मयि सुसंयोज्य यत्र याति तत्र तत्र देहो याती
ति २१ मन उपादाय उपादानकारणं कृत्वा यद्देवादिरूपं भवितुमिच्छति तत्तन्मनोरूपं मनसाभीष्टरूपं स्या
भवेत् कुतः यतो मद्योगबलं योऽहमचिंत्यशक्तिर्नानाकारः तस्मिन्मयि मनसो योगो धारणा तस्य बलम्

भावः स पदार्थाभावः कायेति २३

72A

यत्रप्रविविवित्सतिनवत्रात्मा नूचिंतयेन्ततः पिंडं सदेहं हित्वा प्राणः प्राणप्रधानलिंगशरीरोपाधिर्वायुभूतः।
वायुर्वायौ भूत्वा प्रविष्टः ततमार्गेणेत्यर्थः षट्पदिवत भृंगो यथा पुष्पात्पुष्पांतरं तथायमात्मा सेन प्रविश्य।
तिनहृत २२ पिंडं हित्वेत्युक्तेनत्यकारं कथयंस्वच्छंदमृत्युमाह पार्ष्ण्या पार्ष्णिना गुदं निहत्य प्राणं।
प्राणं सोपाधिमात्मानं त्रध्व ब्रह्मरंध्रेण मूर्द्ध हृदयात् ब्रह्मरंध्रेणोपलक्षितेन ब्रह्म वायुं नीत्वा ब्रह्मण्युपाधितिं तव्यतेन मनसा
सर्वकारणभूतेन तिर्यग्गुणावंतपर्यंतब्रह्मणि मूर्धरंध्रेण समारोप्य नीत्वा तनुमुत्सृजेत् न पिंडमित्यर्थः २३ म

परकायप्रवेशसिद्धिमात्मानं तत्र भावयेत पिंडं हित्वा विशेत्प्राणो वायुभूतः षडंघ्रिवत २२ पा
र्ष्ण्यापीड्य गुदं प्राणं हृदुरः कंठमूर्धसु आरोप्य ब्रह्मरंध्रेण ब्रह्म नीत्वोत्सृजेत्तनुं २३ विहरिष्यन्सु
राक्रीडे मत्स्थं सत्त्वं विभावयेत विमानेनोपतिष्ठंति सत्त्ववृत्तीः सुरस्त्रियः २४ यथा संकल्पये १५
द्बुद्ध्या यदा वा मत्परः पुमान मयि सत्ये मनो युंजंस्तथा तत्समुपाश्नुते २५ यो वै मद्भावमापन्न
त्यं मन्मूर्तिरूपं स्वच्छं सत्त्वं चिंतयेन्नराम ईशितुर्वशितुः पुमान कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य चाज्ञाय

त्वष्टुत्यः सत्त्वात्मभूताः २४ यदा वा कालेपि यथावतिपाठे यथावा ये न केनापि प्रकारेण बुध्या संक।
ल्पयेत तत्तथा वाप्नोतीत्यर्थः यद्वा यथा संकल्पयेत यथा च मत्परो मयि विश्वासेन भवति तथा त
देव रूपं सर्वं प्राप्नोतीत्यर्थः सत्यं सत्यसंकल्पे मयि मनो युंजन २५ मदिति एवं कादमत्यर्थः ईशितुः।

यामस

वशित्वः सिंघत्रलसंसमसमसंवसमः पतागुणात्रैः १५

भा॰पु॰ अतःपरंतुधारणाविदइति त्रिकालज्ञधारणामस्विनौ त्रैकालिकी त्रिकालवस्तुविषया स्वजन्ममृत्यु
टी॰ भ्यामुपबृंहितातत्सहिता अन्येष्वेवपरचित्ताद्यभिज्ञातापिव्याख्याता २८ सर्वभूतहृदिस्वस्य मात्मानं सर्व
शक्तिंध्यायेदात्मतयाविन्देतपरिपश्यति २९ अग्न्यादिभिर्वोपद्रवानमृत्वाभगवानितिवपुर्नयोगम्।
७३ यंवैनाभिभूयेत अत्रहेतुः मद्योगेति यादसामुदकंयथाभिद्यानकंनभवति तथातस्यवपुषोऽग्न्यादि

73

मद्भक्त्याशुद्धसत्त्वस्ययोगिनोधारणाविदः तस्यत्रैकालिकीबुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता: २८ उदा
सीनोमयिपरप्रकृतेगुणावृतिषु चिन्मयेधारयेच्चेतोद्वन्द्वैर्नैवाभिभूयते २९ अग्न्यादिभिर्नह।
न्येतमुनेर्योगमयंवपुः मद्योगश्रान्तचित्तस्ययादसामुदकंयथा ३॰ मद्विभूतीरभिध्याय।
न्श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ध्वजातपत्रव्यजनैः सभवेदपराजितः ३१ उपासकस्यमामेवंयो
गधारणयामुनेः सिद्धयःपूर्वकथिताउपतिष्ठन्त्यशेषतः ३२ जितेन्द्रियस्यदान्तस्यजितश्वासा
त्मनोमुनेः मद्धारणांधारयतःकासासिद्धिःसुदुर्लभा ३३ अन्तरायान्वदन्त्येतायुञ्जतोयोगमुत्तम
मयासम्पद्यमानस्यकाल क्षपणहेतवः ३३

नित्यर्थः अन्येष्वेवाद्वैतापिव्याख्यातामद्विभूतीर्ममावतारान्ध्वजादिभिः
सह ३० उपसंहरति उपासकस्येति एवंपूर्वोक्तधारणाभिः यद्वा किंनानाधारणाप्रयासेनएकयैवसर्वाः
सिद्धयोभवन्तीत्याह जितेन्द्रियस्येति मद्धारणांनारायणेतुरीयाख्येस्वयोगकायांसुदुर्लभस्यान्त साकान्
कोचिदित्यर्थः ३२ यदाप्येवंतथापिनप्रार्थ्याइत्याह अन्त
रायानिति ३३ ॥

७३

73A

तस्माद्देहेन्द्रियमेव धारणाकार्यानन्याः काम्याइत्याह जन्मेति जन्मनैव काश्चित्सिद्धयो भवंति यथा
देवानां यथा च यादसामुदकस्तंभः पतत्रादीनां खेचरत्वादिति उक्तं पातंजले जन्मौषधिमंत्रतपःसमाधिजाः
सिद्धयः इति योगेन मद्धारणया मिलन्तीत्युक्ते न योगगतिं मत्सालोक्यादिरूपां २४ कुतइत्यत आह सर्वासामपि
त्यहेतुं न प्रभुं वोपपादने हेतुः कारणपतिः पालयिता चेति किंच न केवलं सिद्धीनामेव प्रभुः अपितु मो
क्षादीनामपीत्याह मितियोगो मात्तः सांख्यतत्साधनज्ञानधर्मस्य च तदुपदेष्टॄणां ब्रह्मवादिनां च २५ कुतस्त

जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिह सिद्धयः योगेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैर्योगगतिं व्रजेत् २४ सर्वासा
मपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनां २५ अहमात्मांतरो
बाह्यो नावृतः सर्वदेहिनां यथा भूतानि भूतेषु बहिरन्तः स्वयं तथा २६ इति श्रीभागवते एका
दशस्कंधे पंचदशोध्यायः १५

ह्याह अहमिति सर्वदेहिनां जीवानामात्मा यतः अंतरन्तर्यामी एषोन्तरा (
त्मा नस्थाम्यमृत इति श्रुतेः तर्हि किमन्तर्वर्तित्वान्नपरिच्छिन्नः न बाह्यश्च व्यापकइत्यर्थः न चेदेहः अना
वृतः एतत्सदृष्टांतमाह भूतेषु च न बहिर्महाभूतानि यथावहिस्थानस्य भवंति स्वयमपि तथेत्यर्थः २६
इति भावार्थे पंचदशः १५ षोडशे तु हरेराविर्भावयुक्ता विभूतयः ज्ञानवीर्यप्रभावादिविशेषेणोपवर्णिते
अतः विशेनेध्यानमस्याक्षमं कृतात्मनो अतस्तद्योग्यतापन्ने विभूत्यादिनिरूपणं १ एवमादत्त्वाः

[illegible]

भा.ए. वेदमुक्तोऽस्तु निर्दिष्टो मद्भक्तो यत्नतः परे ४ द्वादशे नन्तरे कर्मकृतित्यागाद्यवस्थितौ हंसेतिहासतोऽथ
टी. गानिष्ठा पाचवेद्यारदशे ५ ध्येयः साधननिर्द्धारे ध्यानेनैव चतुर्दशे धारणासिद्धिभेदे च प्रसंगेन ति
७४ ष्ठते ६ उद्धवप्रश्नतादत्तमनन्तरे हरिणोचित षोडशे भूतिविस्तारे हंसयोर्वर्णाश्रमवर्णने ७ ज्ञानादिनि
74 र्णयेच्चातोऽप्यष्टादशे वा च निर्णये घेषा ज्ञप्याधिकारे तद्विषये च तदनन्तरे ८ तत्त्वसंख्याविवादे च पु
रुषप्रकृत्योर्विवेचने जन्ममृत्युप्रकारे च द्वाविंशे तदनन्तरे ९ पापवादसने चतुर्भिः तदनन्तरैः स
म्यविशोक्रियायोगाद्युपवर्णने १० अष्टाविंशे ततः प्रोक्ता ज्ञानयोगोपसंहृतिः संसारासंभवम्

उद्धव उवाच त्वं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यन्तमपावृतम् सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्ययोद्भवः

मेते नन्दयेदनन्तरे ११ ततस्तत्त्वापुनः प्रश्नेभक्तियोगोपसंहृतिः एवं प्रश्नोत्तराण्यत्र क्रमेणोक्ता
विविक्तिः १२ परमात्मनो नारायणाद्या नावृतः सर्वदेहिनां यथा भूतानि भूतेषु बहिरन्तः स्वयं तथा।
त्वके तत्र भूतानि यथा क्वचित् केन चिद्गुणविशेषोद्रिक्तानि वर्तन्ते क्वचित्सामान्यरूपेणैव तथा
त्वमपि कंयवद्गुणेसोरूतिविभूतीः प्रश्न प्रथमं तावदुक्तमेव सर्वात्मकत्वमुपपादयन् अनुवदति त्व
मिति अपावृतं निरावरणं स्वतंत्रं वा अन्तः सर्वेषामपि प्राणिनां त्राणस्थितिर्जीवनं प्राणस्थितिसंहि
तेषुप्ययोद्भवौ प्रलयास्तत्वमुपादानकारणमित्यर्थः १ ॥ ॥ ५४

74A

अत्र सदाचारं प्रमाणमाह यथातथ्येन यथार्थत्वेन सर्वभूतकारणं त्वां ब्राह्मणा वेदतात्पर्यविदः २ एवं
कारणत्वेन सर्वात्मकत्वमनूद्य विभूतीः पृच्छति येषु येषु उपासीनाः सेवमानाः सन्तः ३ दुर्ज्ञेयत्वमेवाह
गरुडः सूक्ष्मः भूतानामध्ये अत्रैहेतुः भूतानामात्मा तथाभिप्रायापि हेतुः हे भूतभावनेति तत्त्वया ४ ता
एव सात्मकत्वेन पृच्छति हे महाविभूते कास्मिंश्चिद्रूप्यादिषु ते विभूतयः इमाः याः सातत्येनानुभाविताः त्वये
उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयं विकृतात्मभिः उपासते त्वां भगवन् याथातथ्येन ब्राह्मणाः २ येषु येषु
च भावेषु भक्त्या त्वां परमर्षयः उपासीनाः प्रपद्यन्ते संसिद्धिं तद्वदस्व मे ३ गूढश्चरसि भूतात्मा भू
तानां भूतभावन न त्वां पश्यन्ति भूतानि पश्यन्तं मोहितानि ते ४ याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां
विभूतयो दिक्षु महाविभूते ता मह्यमाख्याह्यनुभाविता स्ते नमामि ते तीर्थपदाङ्घ्रिपद्मं ५ श्रीभ
गवानुवाच एवमेतदहं पृष्टः प्रश्नं प्रश्नविदां वर युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेन वै ६ ज्ञात्वा
वकेन विच्छलितिविशेषण ज्ञातिवधं गर्ह्यमधर्मं राज्यहेतुकं ततो निवृत्तो हन्ताहं हतोऽयमिति लौकिकः
स यो जितानीत्यत्र तीर्थानां पदाङ्घ्रिपद्मं च ५ तदा वैतारभूतार्जुनप्रश्नं संवादित्वात् तथायं प्रश्नः साधीयानिति
तावदस्तु मे दत्त एवमिति त्रिभिः प्रश्नः पृष्टवान् सपत्नैर्योद्धुमिच्छता विनशने कुरुक्षेत्रे ६ युयुत्सो विभू
तिप्रश्नकः प्रसङ्गः तदाह ज्ञात्वेति लौकिकैः प्रकृतमतिः ७ ॥

भा. ए.
टी.
७५
75

स च यदा ज्ञातिवधान्निवृत्तः तदा मया प्रतिबोधितः सन्यथा त्वमभिभाषसे एवं संग्राममुखे माम
अभाषत न त्वदेवं तवापि कथयिष्यामीति भावः ६ ताः विभूतीः कथयति अहमिति अस्मच्छब्दस्य स
मानाधिकरणाः प्रथमान्ता हि ता याता स्म सर्वा विभूतयस्तासामुपासनार्थं कथ्यन्ते षष्ठी च क्वचिन्नि
र्धारणे संबन्धे च क्वचिद्विषया योज्या द्रष्टव्यास्तत्रामीषां भूतानामात्मेति सुहृदिति ईश्वर इति च समा

स तदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधितः अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वं रणमूर्धनि ८ अहमा
त्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः अहं सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्भवाप्ययः ९ अहं गतिर्ग
तिमतां कालः कलयतामहं गुणानां चाप्यहं साम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः १० गुणिनामप्य
हं सूत्रं महतां च महानहं सूक्ष्माणामप्यहं जीवो दुर्जयानामहं मनः ११ हिरण्यगर्भो वेदानां मं
चेनाहमुपास्य इत्यर्थः एवमन्ये न्त्राणां प्रणवस्त्रिवृत् अक्षराणामकारोऽस्मि पदानिच्छन्दसाम्
अतेषां स्थित्युद्भवाप्ययः तद्धेतुरित्यर्थः ९ विशेषतो विभूतीराह कलयतां वशीकुर्वतां मध्ये गणनां
सत्त्वादीनां साम्यमव्याकृतं गुणिनि धर्मिणि औत्पत्तिकः स्वाभाविको गुणः सोऽहं १० सूत्रं प्रथमकार्यं
महान् महत्तत्त्वं सूक्ष्मोपाधित्वाद्दुर्लक्ष्यत्वाच्च जीवस्य सूक्ष्मत्वं बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव वालाग्रमात्रो
ह्यवरोऽपि दृष्ट इति श्रुतेः ११ वेदानां संबन्धी तेषामध्यापकः पदानि त्रिपदा गायत्रीत्यर्थः १२

भा.प्र.
टी.
५९
76

सुचीनां शोधकानामपि मार्जनेन त्वगादीनां मध्ये वाय्वादिरूपः शोधकोऽहं २३ योगानां यो-
गमग्नानामध्ये आत्मसंरोधः समाधिरहं मन्त्रोऽस्मीति कौशलानां विवेकादिनैपुण्यानां आन्वीक्षिकी आ-
त्मानात्मविवेकविद्या अख्यातिरन्यथाख्यातिः शून्यख्यातिरसत्ख्यातिरनिर्वचनीयख्यातिर्वा
मेवमिदमेव चेति योऽन्तरो विकल्पः सोऽहं २४ कुमारः सनत्कुमारः २५ संन्यासः भूताभयप्रदानं

यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं व्रतानामविहिंसनं वाय्वग्न्यर्काम्बुवागात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः २३ यो-
गानामात्मसंरोधो मन्त्रोऽस्मि विजिगीषतां आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनां २४
स्त्रीणां तु शतरूपाहं पुंसां स्वायम्भुवो मनुः नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मवादिनां २५ धर्मा-
णामस्मि संन्यासः क्षेमाणामबहिर्मतिः गुह्यानां सूनृतं मौनं मिथुनानामजस्त्वहं २६ संवत्स-
रोऽस्म्यनिमिषाम् ऋतूनां मधुमाधवौ मासानां मार्गशीर्षोऽहं नक्षत्राणां तथाभिजित् २७ अहं युगा-
नां च कृतं धीराणां देवलोऽसितः द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान्

क्षेमाणामभयस्थानानां मध्ये अबहिर्मतिः अन्तर्निष्ठा सूनृतं प्रियवचनं मौनं च न हि प्रियभाषणो मौ-
नेव पुरुषस्याभिप्रायो ज्ञायते अजः प्रजापतिः यस्य देहार्धाभ्यां मिथुनमभूत्स एवमुक्तो मिथुने अहं वा य-
थाश्रमनोपपत्नीति स्फुटेः २६ अनिमिषाणां अप्रमत्तानां मधुमाधवौ वसन्तऋतुः अभिजित् उत्तराषा-
ढाचतुर्थपादः तस्याश्च स्फुटेः अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामधस्तात् श्रोणायाश्चादि २७

75A

रुद्रिष्ठो निकामधेनुः १३ नक्षत्रौषधीनां प्रभुः सोमं यत्तारसां प्रभुः १४ यादसां प्रभुर्वरुणो यज्ञायज्ञानाञ्च
मतां देमि मतां च मध्ये १६ १७ सयमतां देउयतामित्यर्थः भृगिणां दंष्ट्रिणां च मध्ये तेषां प्रभुः चतुर्थः सा
द्वेशे देवदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाट् आदित्यानामहं विष्णुः रुद्राणां नीललोहितः १२ ब्रह्मर्षी
णां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः देवर्षीणां नारदोऽहं हविर्धान्यास्मि धेनुषु १४ सिद्धेश्वराणां क
पिलः सुपर्णोऽहं पतत्रिणां प्रजापतीनां दक्षोऽहं पितॄणामहमर्यमा १५ माविद्धि वैदैत्यानां प्रह्ला
दमसुरेश्वरं सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसां १६ ऐरावतं गजेन्द्राणां यादसां वरुणं प्रभुं
नयतां द्युमतां सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिं १७ उच्चैःश्रवसं तुरगाणां धेनूनामस्मि कामधुक् यमः स धातूनामास्मि कांचनं
यमतां चाहं सर्पाणामस्मि वासुकिः १८ नागेन्द्राणामनन्तोऽहं मृगेन्द्रः शृङ्गिदंष्ट्रिणां आश्रमाणाम
हं तुर्यो वर्णानां प्रथमो नव १९ तीर्थानां स्रोतसां गङ्गा समुद्रः सरसामहं आयुधानां धनुरहं त्रि
पुरघ्नो धनुष्मतां २० धिष्ण्यानामप्यहं मेरुः गिरीणां नानाहिमालयः वनस्पतीनामश्वत्थोऽहमोषधीनाम
हं यवः २१ पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः स्कन्दोऽहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः

यामः प्रथमो ब्रह्मणः २२ स्रोतसां प्रवाहानां च मध्ये सरस्वती स्थिरोदकाशयानां २० धिष्ण्यानां निवासभूयां
नां क्रतुमतां २२ ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानां सेनान्यां च भूपतीनां अग्रण्यां सन्मार्गप्रवर्तकानामजो ब्रह्मा

76A भगवतोमुत्पत्तिंप्रलयंचैवभूतानामागतिंचेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानितिवंवलक्षणाद्वा
२९ स्तुपेतमासामुद्रस्थाणुदर्भजातीनांकाशाद्वेवीदीनांदविःपुच्चकपुष्पेसासादिपुण्येनपुण्यो ३० लक्ष्मीर्थ
नादिसिप्त ३१ बलवतामोजःसत्त्वसात्वतांभगवतोभक्त्याकृतंकर्मादिमित्यर्थः तेषामेवनवा
व्यूहानांवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहनृसिंहब्रह्मणामितियानवमूर्तयः
वासुदेवोभगवतांत्वंतुभागवतेष्वहं किंपुरुषाणांहनुमानविद्याध्राणांसुदर्शनः २९ रत्नानां
पद्मरागोस्मिपद्मकोशःसुपेशसां कुशोस्मिदर्भजातीनांगव्यमाज्यंहविःष्वहं ३० व्यवसायि
नामहंलक्ष्मीःकितवानांछलग्रहः तितिक्षास्मितितिक्षूणांसत्त्वंसत्त्ववतामहं ३१ ओजःसहो
बलवतांकर्माहंविद्धिसात्वतां सात्वतांनवमूर्तीनामादिमूर्तिरहंपरा ३२ विश्वावसुःपूर्वचि
त्तिर्गन्धर्वाप्सरसामहं भूधराणामहंस्थैर्यंगन्धमात्रमहंभुवः ३३ अपांरसश्चपरमस्तेजिष्ठानां
विभावसुः प्रभासूर्येन्दुताराणांशब्दोहंनभसःपरः ३४ ब्रह्मण्यानांबलिरहंवीराणामहमर्जु
नः भूतानांस्थितिरुत्पत्तिरहंवैप्रतिसंक्रमः ३५ गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणं
नामामध्येवासुदेवात्मा ३२ गन्धर्वाणांविश्वावसुःअप्सरसांपूर्व आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहंसर्वे
वेचित्तिः गन्धमात्रंभुविकृतं ३३ परमःमधुरः परःपराव्योमःशब्दः ३४ अर्जुनःपार्थः भूतानांप्राणिना
स्थितिसंक्रमःप्रलयः ३५ गत्यादयःपंचकर्मेन्द्रियकार्याणितत्रलेहनंदर्शनंसर्वेन्द्रियाणामिंद्रियंतत्ता

७६

भा.पु. टी. ८८ 77

तदेवंतत्रनिर्दिष्टगणेनतततततत्सेवयेनचविशेषतोविभूतीर्निरूप्येदानींसामान्यतःसर्वाअपिनिरूपयति
पृथिवीति सार्द्धद्वयेन पृथिव्यादिसप्तसूक्ष्ममात्राणिविवक्षितानिअहमहंकारःमहान्महत्तत्त्वमेताःस
प्तप्रकृतिविकृतयः विकाराः पंचभूतानिएकादशेन्द्रियाणीत्येवंषोडशसंख्याकः पुरुषोजीवः अव्य
क्तंप्रकृतिः एवंपंचविंशतितत्त्वानि तदुक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयःस
प्तषोडशकस्तुविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषइति किंरजःसत्त्वंतमइतिप्रकृतेर्गुणास्त्रयःपरंब्रह्म।

पृथिवीवायुराकाशआपोज्योतिरहंमहान् विकारःपुरुषोव्यक्तंरजःसत्त्वंतमःपरं ३७ अह
मेतत्प्रसंख्यानंज्ञानमात्मविनिश्चयः ३८ मयेश्वरेणजीवेनगुणेनगुणिनाविना सर्वात्मनापि
सर्वेणनभावोविद्यतेक्वचित् ३९ संख्यानंपरमाणूनांकालेनक्रियतेमया नतथामेवि
भूतीनांसृजतोऽण्डानिकोटिशः ४०

यच तदेतत्सर्वमहमेव किंचेतत्प्रसंख्यानंएतेषांपरिगणनंएतेषां
त्वेनगणतोज्ञानंचतत्फलंतत्त्वविनिश्चयःयथाहमेव ३८ पततेवमरिष्याह मयेति जीवेश्वररूपोहिवि
शेषोऽभावः यस्यगुणागुणिरूपोयस्ततत्त्वतद्रूपः ममसर्वोपिमयाविनाअसद्भूतिरेकेणनास्ति अहमेवस
र्वमित्यर्थः ३९ ननुसामान्यतःकिमेवसहितिष्यकथयसि एवंवनिर्द्धारणसवथाअथविशेषतः सर्वाः
कथयेतिचेत्तत्राह संख्यानंपृथिव्यादिपरमाणूनांकालेनमहतानतदपिमयैवक्रियतेनकृत्वावकस्मा।
कालेतथातथामेविभूतीनांसंख्यानंकर्तुंनशक्यते कुतइत्यतआह सृजतोऽण्डानीति यदामयासृज्य

मानानांब्रह्माण्डानामेवतावत्संख्यानास्ति कुतस्तत्कृतानांवि
भूतीनांसंख्येत्यर्थः ४०

७८

77A तथापिविशेषतएवसर्वांश्रपिसंक्षेपतः कथयामीत्याह तेजः प्रभावः श्रीः संपत् सौभगंमनोनया।
नाह्लादकत्वंभगः भाग्यंवीर्यंबलंप्रभावकःविभूतिः ४१ उपसंहरति एताइति एतेविभूतिभेदासमपि
तिकीर्तिताः श्रुतौनानाजातीनांनिवेशःकर्तव्यइत्याह मनोविकाराएवतत्परमार्थोयथा
किंचित्वपुष्पादिवाचारंभणाभिधीयतेतन्तुल्या ४२ तस्माद्वागादीन्नियच्छ आत्मानंबुद्ध्यात्मनात्म

वि॰। तेजः श्रीरितिरैश्वर्यंह्रीस्त्यागःसौभगंभगः वीर्यंतितिक्षाविज्ञानंयत्रयत्रसमेंशकः ४१ एताः।
तेकीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेणविभूतयः मनोविकाराएवैतेयथावाचाभिधीयते ४२ वाचंयच्छ
मनोयच्छप्राणायच्छेन्द्रियाणिच आत्मानमात्मनायच्छनभूयःकल्पसेध्वने ४३ योवैवा
ङ्मनसीसम्यगसंयच्छन्धियायतिः तस्यव्रतंतपोदानंस्रवत्यामघटाम्बुवत् ४४ तस्माद्वचो
मनः प्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः मद्भक्तियुक्तयाबुद्ध्याततःपरिसमाप्यते ४५ इतिश्रीभा
गवतेएकादशस्कंधेषोडशोध्यायः

त्वंसंपत्त्वयातैयेवनियच्छ अध्वनेसंसारमार्गाय ४३ असं
यमनेदोषमाह यइति असंयच्छन् नसंयच्छन्निमत्पराणामदाशयएवंभूत्वावागादीनिसंयच्छ्या
ते विमुच्यते तथैवमद्भावेभुक्तयापिबुध्याएवंत्रमामेवप्राप्स्यन् ४५ परिसमाप्यतेकृतकृत्योभव
तिनभूयःसंसारमायातीत्यर्थः ४५ इत्येकादशेषोडशः १६ ततःसमस्तेशुश्रेयस्यमेभक्तिलक्षणं इत्ये

सं॰यमिनाडदशमाध्यायः ८

भा.पु.
टी.
७८
78

कर्मादिविहितसाधनमित्यनन्यभक्त्या कृतं कर्म मोक्षसाधनं मद्विभूतिरित्युक्तं भक्तिसाधनत्वं च मयोस्लिष्ठ।
वृत्तिः स्वधर्मैस्त्विमा हिनानत्र नत्रोक्तं न च कर्मानुष्ठानस्य नियमेन भक्तिरिष्यते अतः पृच्छति यस्त्वये
ति समभिः पूर्वं कस्यापि त्वद्भक्तिलक्षणः त्वत्प्रापकः तत्साधनमित्यर्थः वर्णाश्रमादीनां नामपि द्विपा
दां नराणां १ यथा येन प्रकारेणानुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण २ ननु संप्रदायादेव ज्ञायते किं पुनर्वर्ण
उद्धव उवाच यस्त्वयाभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदाम
पि १ यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् स्वधर्मेणारविन्दाक्ष तन्ममाख्यातुमर्हसि २
पुरा किल महाबाहो धर्मं परमकं प्रभो यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यात्थ माधव ३ स इदानीं सु
महता कालेनामित्रकर्शन न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ४ वक्ता कर्तावितानान्यो
धर्मस्याच्युत ते भुवि सभायामपि वैरिञ्च्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ५ कर्त्रावित्रा प्रवक्त्रा च भ
वता मधुसूदन त्यक्ते महीतले देव विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ६ तत्त्वं नः सर्वधर्मज्ञ धर्मस्त्वद्भक्तिल
क्षणः यथा यस्य विधीयेत तथा व
वेनत्वयाह पुरेति परमकं परमश्रायासोकस्तवरूपस्थत्वं यत्
योऽहंसरूपेण धर्मोऽप्युक्तः एव न नु योग माय जानीत मायानेयत्नपुष्पदुर्मविवक्षयेत्युक्तत्वान् प्रशानुशा
सितोऽपि न भविता नानुभविष्यति ४ अत्रैव हेतुमाह वक्तेति द्वाभ्यां ये वदन्ति ब्रह्मणो ये च कर्तारो मह
तो ये च यागादि लयन्ते तत्क्रियालेषामध्ये स्वधर्मस्य तेलत्वनोऽन्यः कला वेदाद्याः ५ तत्तस्मात्त्वं नः अस्माकमनु।

७८

78A

१ धर्म्मोऽयंधर्मोदनेपेतः श्रेयस्करः भक्तिजनकः अतोमेमत्तः तंधर्म्मंनिबोध १ नचाद्येतदुपासनाला
तरामएवमुखोधर्मः आसीत् आचारलक्षणास्तुपश्चात्प्रवृत्तः सैवैवमनुष्ठितोभक्तिहेतुरितिवर्णाधि
नमाह आदाविति कल्पादौ पश्चकृतयुगेतस्मिंश्चैतदामामुपासतएवकेवलनान्यकुर्वतीतिव
केकृतयुगनामनिरुक्तिमाह कृतकृत्येति जात्याजन्मनैव १ किंचविधायकाभावादपि नदानी

शुक उ॰ इत्थंस्वभृत्यमुख्येनपृष्टः सभगवान्हरिः प्रीतः क्षेमायमर्त्यानांधर्मानाहसनातनान्
१ श्रीभगवानुवाच धर्म्यएषतवप्रश्नोनैःश्रेयसकरोनृणां वर्णाश्रमाचारवतांतमुद्धवनिबो
धमे १ आदौकृतयुगेवर्णोनृणांहंसइतिस्मृतः कृतकृत्याःप्रजाजात्यातस्मात्कृतयुगंविदुः १
वेदःप्रणवएवाग्रेधर्मोहंवृषरूपधृक् उपासतेतपोनिष्ठाहंसंमामुक्तकिल्बिषाः १ त्रेतामु
खेमहाभागप्राणान्मेहृदयात्त्रयी विद्याप्रादुरभूत्तस्याअहमासंत्रिवृन्मखः ११ ॥ प्रादु

२ नात्पत्कर्मासीत्याह वेदइति धर्मश्चमनोविषयोहमेववृषरूपधृक् चतुष्पात् नक्रियाविषयो
यज्ञादिरूपतस्तयोनेहंसमनसामेवदुष्प्रयाणांसेवकाग्रपरमेतत्पदइतिवचनोदकायतयाहंसमुद्धमाध्या
येतीत्यर्थः १ पश्चात्त्रेतायुगप्रवेशोनेवेराजन्नूपस्यप्राणान्त्रिभिर्नाडुदयात्सकाशात् तस्याःत्र
य्याःसकाशात् होत्राध्वर्यवोद्गात्रैःतैः त्रिवृत्त्रिरूपः यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः १२ ॥

भा.पु.
टी.
७९

वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान्वक्तुं तेषामुत्पत्तिमाह विप्रेति द्वाभ्यां आत्माचारः स्वधर्म एव लक्षणं ज्ञा
पकं येषां १२ मम वैराजस्य हृदयः वक्षसो यस्मात् ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकाभिप्रायं १३ तेषामधिका
रविशेषणा स्वभावानाह वर्णानामिति पंचभिः जन्मभूम्यानुसारिण्यः नीचैरित्यधमयोनौ

विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः वैराजात्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः १२ गृ
हाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम वक्षःस्थलाद्वनेवासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः १३ व
र्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः आसन्प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः १४ श
मो दमस्तपः शौचं संतोषः क्षांतिरार्जवं मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः १५ तेजो
बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षौदार्यमुद्यमः स्थैर्यं ब्रह्मण्यमैश्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः १६ आ
स्तिक्यं दाननिष्ठा च अदंभो ब्रह्मसेवनं अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः १७ शुश्रूषणं
द्विजगवां देवानां चाप्यमायया तत्र लब्धेन संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः १८ अशौचमनृतं
स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः कामः क्रोधश्च तर्षश्च स भावो न्त्यावसायिनां

मध्यमः मध्यमाभिर्जन्मभूमिभि
मध्यमा उत्तमाभिरुत्तमा इति १४ तप आलोचने १५ तेजः प्रतापः एतैरेवाश्रमस्वभावा अपि ज्ञे
याः १६ अंत्यजातीनां स्वभावानाह अशौचमिति शुष्कविग्रहः निर्मूलकलहः तर्षस्तृष्णा

79A

तेनैतावता धारणाधर्ममाह अहिंसेति वर्णिधर्माणामुपलक्षणार्थमिति वर्णधर्मान् आह द्वाभ्यां एकामेका।
रेणोवत्तति प्रथमेनतावदाश्रयेषु ब्रह्मचारिणो धर्मान् वर्णयेतेस च द्विविधः उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्चत
त्रादौ सामान्यधर्मानाह २० द्वितीयमिति नवभिः द्विजस्त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्याद्गर्भाधानादिसंस्कारक्र
मेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्याचार्यगृहे ब्रह्मवेदमधीयीत चकारात् तदर्थं च विचारयेत्

अहिंसासत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः २० द्विती।
येनानुपूर्व्या जन्मोपनयनं द्विजः वसन्गुरुकुले दान्तो ब्रह्माधीयीत चाहूतः २१ मेखलाजिन
दण्डाक्षब्रह्मसूत्रकमण्डलून् जटिलोऽधौतवद्वासोऽरक्तपीठः कुशान्दधत् २२ स्नानभोजनहोमे
षु जपोच्चारे च वाग्यतः न छिन्द्यान्नखरोमाणि कक्षोपस्थगतान्यपि २३ रेतो नावकिरेज्जातु
ब्रह्मव्रतधरः स्वयं अवकीर्णेऽवगाह्याप्सु यतासुस्त्रिपदां जपेत् २४ किंच मेखलादीनक्ष।

यां स्वरूपं तत्राक्षमालाकर्षं भूतः जटिलः अर्थस्नानादिना जातजटः तथा अधौतवद्वा
सोऽरक्तपीठः ताम्बूलवासश्च रहितः वस्त्रेण धौतानि यस्यासः अधौतदद्वासाः स्वासा चारक्तपीठश्च नकौतुक
दिनारक्तं पीठमासनं यस्यासः २२ तथा उच्चारो मूत्रपुरीषोत्सर्गश्च जपोच्चारे तस्मिन् वाग्यतः मौनी भवे
त् २३ रेतो शुद्धिरेवं नावकिरेत ब्रह्मव्रतधरः आरूढस्तु स्वयमेव कथंचिदवकीर्णे अवगाह्य स्नात्वा।

वर्णा॰ कृ॰ आचारप्रकाशः द्वितीयप्र॰ २६

भा.प्र.
टी.
८
80

संध्ये द्वे यतवाक् जपन्नुपासीत एवं संध्याद्वये संध्यानिमित्तं मौनं नास्तीति द्विवचनं २५ अन्यदपि यत्
लं प्राप्तं तच्च निवेदयेत् तेनानुज्ञातेन तु संयतः सन्नुपभुंजीतेत्यर्थः २६ यानशय्यासनस्थानेर्यानेश
शृतो यानेन रहितमप्रमननन या समीपशायनेन विश्वातपादसंवाहनादिभिः समीपासनेन आसीनेन कृतां
जलिर्नियोगप्रतीतया नातिदूरेवस्थानेनेत्यर्थः एवगृहस्थेन २८ एवंभूतं वृत्तं यस्य सः २९ एवमुप।

अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरांश्शुचिः समाहितमुपासीत संध्ये द्वे यतवाक् जपन् २५ आचा
र्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत सर्वदेवमयो गुरुः २६ सायंप्रा
तरुपानीय भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत् यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपभुंजीत संयतः २७ शुश्रूषमाण।
आचार्यं सदोपासीत नीचवत् यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरे कृतांजलिः २८ एवंवृत्तो गु
रुकुले वसेद्भोगविवर्जितः विद्या समाप्यते यावद्बिभ्रद्व्रतमखंडितं २९ यद्यसौ छंदसां लो
कमारोक्ष्यन् ब्रह्मविष्टपं गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व्रतः ३० कुर्वाणस्य धर्मोऽत्रुक्तो नै

ष्ठिकस्य विशेषधर्मानाह यदीति षड्भिः असौ ब्रह्मचारी यदि छंदसां लोकं महर्लोकं जनो ब्रह्मलोकं च
आरोक्ष्यन् आरोढुमिच्छन्नीत्यर्थः यद्वा छंदसां लोकमिति ब्रह्मलोकविशेषणं यन्मूर्तिधराः कु
लोरस्युक्तत्वात् नेर्हिबृहद्व्रतः सन्नैष्ठिकव्रतं यस्य सः विन्यसेत्समर्पयेत् अधिकस्वाध्यायार्थं वा अर्थी

नवि: क्रियार्थिका ३: ॥
२.

80A

सर्वत्रेश्वरोपास्तिं ब्रह्मचारिणः कर्तव्यत्वेनाह अग्नाविति ब्रह्मवर्चस्वीति वेदाभ्यासजं तेजः तद्वान् ॥
तस्यैव वनस्थयतिसाधारणधर्मानाह स्त्रीणामिति निरीक्षणं भावगर्भं क्ष्वेलनं परिहास एवमादिकं त्य
जेत मिथुनीभूतानग्रतस्त्यजेत न पश्येदित्यर्थः ॥ तस्यैव सर्वाश्रमसाधारणधर्ममाह शौचमि।

अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां परं अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ॥ स्त्रीणां
निरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकं प्राणिनो मिथुनीभूतान गृहस्थोग्रतस्त्यजेत ॥ शौच
माचमनं स्नानं संध्योपासनमार्जवं तीर्थसेवा जपोस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनं ॥ सर्वा
श्रमप्रयुक्तोयं नियमः कुलनंदन मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः १४ एवं बृहद्व्र
तधरो ब्राह्मणोग्निरिव ज्वलन मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोमलः १५ अथानंत
रमावेक्ष्यन यथाजिज्ञासितागमः गुरवे दक्षिणां दत्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः

तिद्वाभ्यां ॥ निष्कामनैष्ठिकस्य तु मोक्षफलमाह एवमिति अमलः निष्कामश्चेद्दग्धकर्माशयोन्तः
करणं यस्य तथाभूतः सन्मुक्तो भवति १५ उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रकारमाह अथेति अनंत
रं ईहितो यावत्समावर्तनं प्रवेष्टुमिच्छन यथावद्विज्ञाता न वेदार्थः स्नायादभ्यंगादिकं कृत्वा समावर्तेत

भा.प्र. टी. २१ 81

तस्माधिकारात्तु रूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयरूपमितिसकामश्चेद्गृहस्थमेतैः करणैस्तथाग्निः कामश्चेद्गृहं न प्रवि
शेत सुदृढानैः करणैः स च द्विजोत्तमः ब्राह्मणश्चैव प्रव्रजेदित्यर्थः यद्वा ग्राम्याश्रमादाश्रमान्तरं गच्छेत् अ
न्यथाश्रमानाश्रमो प्रतिलोमवचनाचरेदित्यर्थः ग्राम्यत्वरूपतिवाल्छेदः स्वभत्तस्यात्रमनियमाभावस्यवा
समाणत्वात् २० विवाहनियमपूर्वकवर्णधर्मैः सहगृहस्थधर्मानाह गृहार्थी नियतः सीसवर्णाम
नुगुणितोकुलतलत्र स्यान्निदिता काम नत्स्वयामन्यामुद्वहेत्तो सवर्णामनुतस्मादन्तरेन्त्रापि वर्णा
गरहेवने चोपविशेत्प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथामनुस्मरेत् २१ गृहा
सदृशीं भार्यां समुद्वहेद्रक्तगुणान्विता यवीयसीं तेनवयसा यामसवर्णामनुक्रमात् २२ इज्याध्ययनदा
नानि सर्वेषां वा द्विजन्मनां प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनं २३ प्रतिग्रहस्त्वयमानः
तपस्तेजोयशो नुद ग्राम्याभ्यामिव जीवेन तिलैर्वा दोषदत्सयोः ८ ब्राह्मणेष्वपि दिष्टोयत्स्वरः
क्रमेणारेष्टदिति यंत्रितिमेवाणिनुय कामायने ध्यने कृच्छ्रायुतपसैव दशमन्यानन्तस्वाध्यायं च ४
वैणरहुतया कायया क्रम ब्राह्मणादिविप्रविधिर्भार्यासाः शूद्रजन्मे इति स्मृतेः शूद्रस्य भार्या शूद्रैव सा च
विप्राः स्वे ते चैवस्वाः स्वराजन्यनाश्च ग्रामजन्मन इति मनुः २४ इत्यादयः चैव गिकानामावश्यको धर्मः प्र
तिग्रहादि त्रयं तेन वृत्तिः सा च ब्राह्मणस्यैव २५ तत्रापि मुख्यो मुख्योत्तमा चान्याह वृत्तिमाह प्रतिग्रहस्मि
ति तयोर्याजनाध्यापनयोरपि कार्पण्यादिदोषपर्यन्तशिलैः स्वामिन्यत्रैः हेत्वपनितैः कृमिशः पर्व

उंछवृत्तिर्नाम विपणादिपतितकणोपादानं तेनोंछशिलवृत्त्यैकीकृत्य तयानुष्ठितस्य मोक्षफलमाह शि।
लोंछेति महांतमपि सिद्ध्यादिलक्षणं विरजं निष्कामं सेवमानः गृह एव गृहस्थाश्रम एव नातिप्रसक्तः अतिशये
न विरागमकुर्वन् शांतिं समुपैति मुख्याधिकारी भवति ८२. एवमप्येतस्य महाफलमुक्तो याचनानिमा
ह त्रिभिः समुद्धरेद्दारिद्र्यादुत्तारयेत् विप्रमित्युपलक्षणं एकमपि यावत्सर्वस्य कर्मेत्यन्वयार्थमाह स

शिलोंछवृत्त्या परितुष्टचित्तो धर्मं महांतं विरजं जुषाणः मय्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन् नातिप्रसक्तः स
मुपैति शांतिं ८२ समुद्धरेत्तिये विप्रं सीदंतं मत्परायणं तानुद्धरिष्ये नचिरादापद्भ्यो नौरिवार्णवा
त् ८३ सर्वाः समुद्धरेद्राजा पितेव व्यसनात्प्रजाः आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ए
वंविधो नरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिंद्रेण सह मोदते ८४ सीदन्विप्रो वणिग्वृ
त्त्या पण्यैरेवापदं तरेत् खड्गेन वापदाक्रांतो नश्ववृत्त्या कथंचन ८५ वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवेन्मृ
गययापदि चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथंचन ८७

वीरति ८२ सर्वेषामापद्वृत्तीराह सीद
त्रिभिस्त्रिभिः पण्यैर्विक्रियार्हैरेव नतु मुसलवणादिभिः तत्राप्यापदाक्रांतश्चेत् खड्गेन न तु तत्क्रियावृत्त्या यद्यपि सा न
मो नेतसापापीयसी वृत्तिर्मानिष्टेदितिस्मरन् खड्गधारणपण्यैर्विक्रिया न श्रेष्ठमन्येन तथापि हिंसा नाव
श्यमिति श्रेष्ठेति भगवतो मतेन न तु श्ववृत्त्या नीचसेवया नीचानामाश्रवः ८८ तत्राप्यापदि यथावि

भा.प्र. कारवः प्रतिलोमजविशेषास्तु सूतादयस्तेषां कर्म शिल्पक्रियां प्राप्नुवीतापत्सु नतु कल्पेन वर्तनेनेत्यर्थः कृच्छ्रा
टी. दि ४८ नैवं वृत्तिव्यवस्थामुक्त्वा पुनरिदं स्मृत्वावश्यकं प्रपंचयन्नाह वेदाध्ययनं ब्रह्मयज्ञः तेन च स्वा
धीनस्वधाकारेण पितॄन्स्वाहाकारेण देवान्बलिहरणेन भूतानि चान्नाद्येनोदकादिभिर्मनुष्यानिति
८२ लानन्व यथोदयं विभवानुसारतः तेषां स्वरूपदृष्टिं वियजेत मनुष्याणामिति आवश्यकधर्मेणात्मानमनुसारयेदिति ममा
82

शूद्रवृत्तिं भजेद्वैश्यः शूद्रः कारुकरक्रियां कृच्छ्रान्मुक्तो न गर्ह्येण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा ४८ वेदा
ध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयं देवर्षिपितृभूतानि मनुष्याणां च यजेत् ४९ यदृच्छयोपा
पन्नेन शुक्लेनोपार्जितेन वा धनेनापीड्य भृत्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् ५० कुटुंबेषु न सज्जेत न प्र
माद्येत्कदाचन विपश्चिन्नश्वरं पश्येद्देहमपि देहवत् ५१ पुत्रदारागमे वधूनां संगमः पान्थ
संगमः प्रत्नुदेहं व्यपेत्यैते स्वधर्मेनिद्राव्रजो यथा ५२ ॥ नोपजेता२

२ यदृच्छयाऽयाचितेनोपार्जितेन वा शु
क्लेन स्ववृत्त्यालब्धेन धनेन वा भृत्यान् ५० गृहस्थस्यापि निवृत्तिनिष्ठामेवाह कुटुंबेष्विति त्रिभिः
न प्रमाद्येत् ईश्वरनिष्ठायां प्रमत्तो न भवेत् ननु स्वर्गादिदृष्टार्थं कर्मसु नैमित्तिकयमप्रमादः विचारेणेत्याह
विपश्चिदिति ५१ नश्वरापरिदृश्यमानत्वे च विकल्पात् तेषां तु स्वातंत्र्येण पतिपुत्रादीनामेकसंगमः ८२
पथ्यानां प्रपायां संगमः इव नश्वरः तत्र देहपतिदेहमनेत्य यति न पश्यति निद्रानुवर्तनी स्वरूपनिद्रापक्षेपय

82A

अतिथिवदुदासीनः नपुत्रदारादिषुसक्तः ५२ अस्याप्याश्रमविकल्पमाह कर्मभिरिति अत्रगृहस्थाश्र
मोक्तैःकर्मभिर्मामेवयजन्नथवावनंविशेद्यदिप्रजावांस्तुर्हिप्रव्रजेद्वा ५३ गृहाद्यासक्तस्यदोषमाह यस्त्वितित्रि
भिः बंधमेवप्राप्नोति नमोक्षम् सएवगृहेपुत्रदारादिष्वासक्तमतिः कथितमूढोममतादिसंबद्धिरा
निताहृतोनस्यात् ५५ बंधमेवाभिनयेनदर्शयति अहोइतिबालाआत्मजास्तेषामात्मजाश्चमेवि

इत्थंपरिमृशन्मुक्तोगृहेष्वतिथिवद्वसन् नगृहैरनुबध्येत निर्ममोनिरहंकृतः ५२ कर्मभिर्गृहमे
धीयैरिष्ट्वामामेवभक्तिमान् तिष्ठेद्वनंचोपविशेत्प्रजावान्वापरिव्रजेत् ५३ यस्त्वासक्तमतिर्गेहे
पुत्रवित्तैषणातुरः स्त्रैणःकृपणधीर्मूढोममाहमितिबध्यते ५४ अहोमेपितरौवृद्धौभार्याबा
लात्मजात्मजाः अनाथामामृतेदीनाःकथंजीवन्तिदुःखिताः ५५ एवंगृहाशयाक्षिप्तहृदयोमूढ
धीरयं अतृप्तस्ताननुध्यायन्मृतोंधंविशतेतमः ५६ इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेसप्तदशो
ध्यायः १७ श्रीभगवानुवाच वनंविविक्षुःपुत्रेषुभार्यांन्यस्यसहैववा वनएववसेच्छान्तःतृती

नाथानाथाःसंतःकथंजीविष्यंतीति ५६ गृहेष्वाशयोवासनातेनआक्षिप्तंहृदयंयस्यसः अंधंतमःअति
नामसंयोनिं ५७ इत्येकादशेसप्तदशः १७ अष्टादशेवदद्धर्मंवनस्थयतिगोचरं अधिकारिविशेषेण
विशेषंचापितद्गतं १ क्रमप्राप्तस्यवनस्थधर्मानाह वनमिति आयुषस्तृतीयभागंपंचसप्ततिवर्षपर्यंते

भा.ष. वसीतपरिदधीत १ ततः देहात्प्रधावेत् नशोधयेत् त्रिकालमप्सुमज्जेत् मुसलवत्स्नायात् स्थण्डिलेश
टी. यः भूमिशायी ३ तेष्वेनपञ्चाग्नीन् सूर्येणसह चतुर्दिक्षमग्नीन्विधायात्मानं तापयेदित्यर्थः आसारषा
८३ ह्यासारधारासंपातंसहदेहेनतितया अभ्रावकाशेनाममवृतंचरेत् जलेआर्द्रकवसनः उदकंवासनाम
कंदमूलफलेर्वैखानसैः वृत्तिंप्रकल्पयेत् वसीतवल्कलंवासः तृणपर्णाजिनानिवा २ केश
रोमनखश्मश्रुमलानिबिभृयाद्व्रतः नप्रवेदप्सुमज्जेत् त्रिकालंस्थण्डिलेशायः ३ ग्रीष्मेतप्ये
तपंचाग्नीन्वर्षास्वासारषाट्जले आर्द्रकवसनः शिशिरेववृत्तः तपःचरेत् ४ अग्निपक्वसमश्नी
यात्कालपक्वमथापिवा उलूखलाश्मकुट्टोवा दन्तोलूखलमेववा ५ स्वयंसंचिनुयात्स्ता
वैमासमनोवृत्तिकारणं देशकालबलाभिज्ञोनादद्यीतान्यदाहृतं ६ वैन्यैश्चकृपुरोडाशैर्निर्व
पेत्कालचोदितान् नतच्छ्रौतेनपशुनामायजेतवनाश्रमी ७ अग्निहोत्रंचदर्शश्चपूर्णमासश्च
व्रतंचरेत् ८ उलूखलेनशाखाकुट्टयति पूर्ववत् चान्नमासपानिचमुनेराम्नातानिचनैगमेः
खेदयतीति तथाद्दन्तापवोलूखलयुग्मसमतया ५ संचिनुयात्आहरेत् अन्यदाकालांतरेआहृतं का
लांतरेनादद्यीतलब्धेनेवन्नाद्यप्राणान्परित्यजेदितिनारदोक्तेः ६ कालचोदितानाग्रायणादीन्
७ किंचाग्निहोत्रमिति मुनेश्चनैगमैर्वैदवादिभिः आम्नातानिकथितानि ८ ॥ ॥० ८३

83A

अस्य निष्कामस्य फलमाह एवमिति यमनियमैः सिताभिः संततः अयामः यावज्जीवं कृतेन तपसा मुमुक्षु
मार्गमित्यर्थः ऋषिलोकान्महर्लोकादिक्रमेण अयं भावः अंतः करणशुद्धिभक्तिश्रद्धा यावदेव तावत्सुख
तैः प्रतिविघ्नकवान्तुलोकान्नक्रमेण मुच्यत इति ९ तस्य कामनिर्दृतिरयत्निभिः श्रेयसे मोक्षफल
ल्पीयसे आविविच्यात् इल्पमेव तत्से १० एवं यावज्जीवं वर्तमानस्य मोहः ततो यभोगावसाने तु मंद
विरागोपि सन्यासाधिकारः यदि तत्तो वीग एव स्वयमेव सक्तो भवेत् तदापि सम्यग्विरक्तः विरक्तेव

एवं चीर्णेन तपसा मुनिर्धमनिसंततः मां तपोमयमाराध्य ऋषिलोकादुपैति मां ९ यस्त्वेत
त्कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो निःश्रेयसं महत् कामायाल्पीयसे युंज्याद्बालिशः कोपरस्त
तः १० यदासौ नियमेकल्पो जरया जातवेपथुः आत्मन्यग्नीन्समारोप्य मच्चित्तोग्निं समाविशेत्
११ यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु विरागो जायते सम्यङ्न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः १२
इष्ट्वा यथोपदेशं मां दत्वा सर्वस्वमृत्विजे अग्नीन्स्वप्राण आवेश्य निरपेक्षः परिव्रजेत् १३

तत्राविरक्तस्य कृत्यमाह यदेति जातो वेपथुः कंपो देहो यस्य सः ११ विरक्तस्याह यदेति लोकेषु ब्र
ह्मलोकपर्यंतेषु निरयात्मसु दुःखोदर्केषु न्यस्ताग्निः ततः इति अग्निहोत्रादिकर्मणः वर्णाश्रमाद्वा
१२ तत्रादौ कृत्यमाह इष्ट्वेति यथोपदेशं आग्नेयाद्याष्टकपूर्वकं आज्ञापिनिष्प्राणमामिष्टा स्वप्राणेष्वात्मनि

भो.प. संन्यासेविद्वान्‌संभवंतितान्‌विगाताप्यसंन्यासेदेवन्यासायेनाह विप्रस्येति केनाभिप्रायेणाकुर्वंतितस्मा
ह ग्रायमितिपरंब्रह्म १४ एवप्रव्रजितस्यधर्मानाह विभृयाद्वरिति परंकोपीनादन्यद्दोषायदिधार
टी. यितुमिच्छति नहिकौपीनमाच्छाद्यतेयावतावस्मांत्रयारयेदित्यर्थः त्यक्तशेषोऽस्माशास्त्रवेमेवश्रुतोव्य
८४ व किंचिदपिनविभृयाद्दंडपात्राभ्यामित्याश्यपकमलपात्रादरूपलक्षणं १५ परमहंसस्यविधिति
84
विप्रस्यैवमन्यस्तनोदेवादारारिद्वपिणः विद्वान्‌कुर्वंन्नपरस्मात्राक्रम्यसमियात्परं १६ वि
भृयाद्वेन्मुनिर्वासःकौपीनाच्छादनपरं त्यक्तंनदंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि १७ दृष्टिपू
तंन्यसेत्पादंवस्त्रपूतंपिवेज्जलं सत्यपूतांवदेद्वाचंमनःपूतंसमाचरेत्‌ १८ मौनानीहानिलाया
मादंडावाग्देहचेतसां नह्येतेयस्यसंत्यंगवेणुभिर्नभवेद्यतिः १९ भिक्षाचतुर्षुवर्णेषुविगर्ह्ये
षेषाणोचरेत्ताहृदूरकालामतःकृतं भ \ वर्जयेत्स्वैरेन समागारानसक्तुमान्लुब्धोलब्धेनतावता २०
गवान्धर्मानाह मनःपूतेमनसासम्यक्विचार्यपूर्व शुद्धेनदाचरेत्‌ नसाहसिकोभवेत्‌ २१ मौनेवा
चोदंडः अनीहाकाम्यकर्मत्यागोदेहस्यप्राणायामःचेतसः एतेअतःत्रयोदंडायस्यसंतिसंगदंडव
ग्राम्यैर्वेणुदंडैर्दंडीभवतिनिवा १९ चतुर्ष्विति ब्राह्मणादिष्ववहन्निमित्तेनचतुर्विधेषुसर्वासंभवेवाविगर्ह्यान
अभिशापपतितान्‌ असंक्रमान्‌ अयाचितलाभोभविष्यतीति संभवन्नादिशात्‌ २० ॥ ॥ ० ८४

84A

बहिर्ग्रामान् पावितं प्रोक्षणादिभिः शोधितं विभज्य विष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यः अशेषमित्यधिकारहरणं
निरस्तयाचितमिति पाठे माधुकरेणायाचितमन्नं चेत्तर्हि विभज्य भुञ्जीत न त्वयाचितादिमन्नं चतुष्टयं।
मित्यर्थः माधुकरेन्नैनैवेद्यं भक्ते तेनान्येषु विषये नैवेद्यं कल्पितं दृष्टं चिंतयं भौतिकवहिरिति स्मृतेः य
द्वा तदसंबंधी केनापियाचितं चेत्तन्नस्यात् तेभ्यः किंचिद्विभज्य दत्त्वेत्यर्थः १८ एक एव चरेदिति आत्म

बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य वाग्यतः विभज्य पावितं शेषं भुञ्जीताशेषमाहृतं १९ एकः
चरेन्महीमेतां निःसंगः संयतेन्द्रियः आत्मक्रीड आत्मरतः आत्मवान्समदर्शनः २० विविक्त
क्षेमशरणो मद्भावविमलाशयः आत्मानं चिंतयेदेकमभेदेन मया मुनिः २१ अन्वीक्षेतात्म
नो बंधं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया बंध इंद्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः २२ तस्मान्नियम्य षड्वर्गं म
द्भावेन चरेन्मुनिः विरक्तः क्षुद्रकामेभ्यो लब्ध्वात्मनि सुखं महत् २३ पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भि
येवक्रीडाकौतुकं यस्य सः आत्मन्येव। क्षार्थं प्रविशंश्चरेत् पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतीं महीं।
रतः संतुष्टः आत्मवान् धीरः २० विविक्तं विजनं तदेव क्षेमं निर्भयं शरणं आश्रयो यस्य सः मयि भावेन वि
मल आशयो यस्य सः २१ बंधमोक्षं चेत्केन बंधः केन वा मोक्ष इति तावान्वीक्षेत इत्यर्थः विषयाभिलाषो बंधः
तदूहितत्वं मोक्ष इति एषामिंद्रियाणां चकारादात्मसंयोगेन २२ २३ पुण्यानि हृद्यानि सरित्ग्रामास्तद्वति

व्रजान् गोष्ठान् सार्थान् वणिक्समूहान् किंच

भा.पु. यतः शिलवृत्त्या प्रोक्षेनानदीप्तेनात्यसान्नेन शुद्धसत्त्वः सर्वेन्द्रियनिर्मोहः संसिध्यति मुच्यते २५ ननु भिक्षा
टी. त्रविहाय कथं शिलादिवृत्तिः स्यात्तत्राह नैतदिति एतद्दृश्यमानं भिक्षात्रादिवस्तुतया न पश्येत् यतो न
८५ श्यति अतएवेहामुत्र च लोके असक्तचित्तः सन् चिकीर्षितात्तदर्थं कृताद्विरमेत् २६ ननु तथापि याव
85 द्विनाशं सुखदेहत्वात्तन्निमित्तः कुतो विरागः स्यात्तत्राह यदेतदिति एतज्जगन्मनसा अहं मनोवाक्
प्राणैः संहतं देहकारणं सर्वं तत्त्वमेतदेव च आत्मनि मायामात्रमिति तर्केण स्वस्थास्त्विष्टाते

वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् । संसिध्यत्याश्वसम्मोहः शुद्धसत्त्वः शिलान्धसा ॥ २५ ॥
नैतद्वस्तुतया पश्येद्दृश्यमानं विनश्यति । असक्तचित्तो विरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात् ॥ २६ ॥ य
देतदात्मनि जगन्मनोवाक्प्राणसंहतम् । सर्वं मायेति तर्केण स्वस्थस्त्यक्त्वा न तत्स्मरेत् ॥ २७ ॥ ज्ञा
न त्यक्त्वा स्वस्थः आत्मनिष्ठः सन् ननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः । सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदवि [illegible]
न पुनः न तत्स्मरेत् न चिन्तयेत् २७ एवं ब्रह्मचार्यादिधर्मानुक्त्वा परमहंसधर्मानाह ज्ञाननिष्ठ इति सोऽहं देशाभिः
वहिर्विरक्तो मुमुक्षुः सन् योऽज्ञाननिष्ठो वा मोक्षेऽप्यनपेक्षो मद्भक्तो वा सलिङ्गान् आश्रमान् तद्धर्मांस्त्यक्त्वा
यो विधिनिषेधमनाचरेद्दिवस्यैः न पुनः न्यायतन्यायाय एव विवेकिनः पुनरर्थं मे विधानात् अक्रियेतस्योक्ताध्याये
वक्ष्यमाणत्वात् अन्तरङ्गयोः एवं समान्तो विशेषः तमाह अविधिगोचरः विधिकिङ्करो न स्यादित्येतदेव स्फुटी। ८५

[illegible]

85A

कथंचरेत्तदाह बुधोविवेकवानपिबालकवन्मानावमानविवेकशून्यः कुशलोनिपुणोऽपिजडवन्निष्फला
नुष्ठानाभावेनविद्वान् पण्डितोऽप्युन्मत्तवल्लोकरंजनाभावेननैगमः वेदार्थनिष्ठोऽपिगोचर्यामनिय
ताचरणमिति २९ वेदवादरतः कर्मकाण्डव्याख्यानादिनिष्ठः पाषण्डीश्रुतिस्मृतिविरुद्धानुष्ठानाहैतुकः।
केवलतर्कनिष्ठः शुष्कवादेनिःप्रयोजनगोष्ठ्यांयोविवादःतस्मिन् ३० अतिवादान्जनस्यदुरुक्ता।

बुधोबालकवत्क्रीडेत्कुशलोजडवच्चरेत् वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यांनैगमःचरेत् २९ वे
दवादरतोनस्यान्नपाषण्डीनहैतुकः शुष्कवादविवादेनकिंचित्पक्षंसमाश्रयेत् ३० नोद्विजे
तजनाद्धीरोजनंचोद्वेजयेन्नतु अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन ३१ देहमुद्दिश्यपशुव
द्वैरंकुर्यान्नकेनचित् एकएवपरोह्यात्माभूतेष्वात्मन्यवस्थितः यथेन्दुरुदपात्रेषुभूतान्येकात्म
कानिच ३२ अलब्ध्वानविषीदेतकालेकालेऽशनंक्वचित् लब्ध्वानहृष्येद्धृतिमानुभयंदैवतन्त्रितं
आहारार्थंसमीहेतयुक्तंतत्प्राणधारणं तत्त्वंविमृश्यतेतेनतद्वि। ज्ञायविमुच्यते ३३

निदेहमुद्दिश्यवैरंनकुर्यात् आत्म
रक्ष्यानावहेदैकारणमात्मैक्यमुक्तं एकएवेतिदेहद्वयाभिनालीत्याह भूतानिचेदृशादपिकार्यरूपेणैका।
मकानि ३३ दैवतन्त्रितंदैवाधीनयतः नन्वेवंदैवतन्त्रितंजन्ममरणयोरपिदैवतन्त्रितत्वात् अशनादिभि
नाश्रयेत्तेनापितदाह आहारमात्रार्थंसमीहेतैवयतनलक्ष्य प्राणधारणयुक्तंसम्यक् कथंतेनप्राणधारणेन

नवेतिचर्चतेनकिंतेनापितदाह विलीयेति ३४

ग्रं ३८

भा.प.
टी.
८६

नहिं किंमिष्टान्नादिकमग्राह्यमेव केनेत्युक्तमित्याह परस्त्वैयेति ३५ यथाहमीश्वरो यथामिलीलयातथा
ज्ञानीज्ञाननिष्ठः अनासक्तः कुर्यात् ननुविधिकिंकरत्वे ननस्य ज्ञाननिष्ठाविरोधादित्यर्थः कुतो विधि
किंकरत्वाभावः तस्य तत्राह नहीति अन्यांश्चनियमान्यथाज्ञानी चरेत् नहितस्य विकल्पाख्यामेदस्य
नीतिनैवलिङ्गामत्वयावाधीतेस्तापि मद्दीक्षयाज्ञानेन हतापुनर्देहपातमानत्वात् कुतः तत्राह आदेहान्तात्

परस्वरूपोपपन्नात्ममद्धाम्ब्रेष्टमनापरं तथावाससन्यायातं ग्रामेग्रामेभजेन्मुनिः ३५ शौचमा
चमनंस्नानं नतुचोदनयाचरेत् अन्यांश्चनियमान्ज्ञानीयथाहंलीलयेश्वरः ३६ नहितस्यविक
ल्पाख्यायाचमद्वीक्षयाहता आदेहान्तात्क्वचित्ख्यातिःततःसम्पद्यतेमया ३७ दुःखोदर्केषुका
मेषुजातनिर्वेदआत्मवान् अजिज्ञासितमद्धर्मोगुरुंमुनिमुपाव्रजेत् ३८ तावत्परिचरेद्भक्तः
श्रद्धावाननसूयकः यावद्ब्रह्मविजानीयान्मामेवगुरुमादृतः ३९ यस्त्वसंयतषड्वर्गःप्रचण्डे
न्द्रियसारथिः ज्ञानवैराग्यरहितःत्रिदण्डमुपजीवति ॐ

क्वचित्कदाचिद्बाधितेनख्यातिर्भवति ३८
तेदेवविरक्तस्यपरोक्षज्ञानवतःसंन्यासनद्धर्मान् चोक्तौ केवलंवैराग्यवतांविविदिषूणामित्याह दुःखोदर्के
ष्विति विषयेषुपर्यन्तदुःखेषुजातनिर्वेदोज्ञानतत्त्वानुःसंन्यस्तोभवति नजिज्ञासितामद्धर्मा मत्याप्तिसा
धनंयेनसः ३७ मामेवनरदेहंस्वयगुरुरूपंपरिचरेत्ततःपरमेककस्मैरेरित्यादिपैर्मैवेतेनतदितिभावः ३९ अत

ॐ धिकारिणः संन्यासंनिंदतिद्वाभ्यां यस्त्विति प्रचंडोन्या
सक्तं इंद्रियसारथिर्बुद्धिर्यस्य सः ॐ

८६

86A

मयानयपूज्यात् स्वात्मानं चात्मसंस्थं संतनिहृत्य प्रनाशयति निवृत्तफलमाह अप्रमादिति ८१ चतुर्णां
धर्मो नाहं मितो ऽपिति अन्यधर्मानं कांचिन गरहस्येति ब्रह्मचर्यमिति शौचं गणादिशहितं नस्य ब्रह्म
चर्यप्रकारमाह अतोगतगिति ग्रहिणा गृहस्थान ब्रह्मचर्यं भेग ८२ ८३ एवम्भूतधर्माश्रमधर्मफ।
लमाह इति मामिति हृत्वा भक्तिं विंदते ८८ ततः किमत आह भक्त्येति महेश्वरत्वे हेतुः सर्वेषामन्त

मृगा नात्मा तमात्मस्थं निहृत्य मोचयमेहा अविपक्वकषायोस्मात्तस्माच्च विहीयते ८। भिक्षो।
धर्मः शर्मेहि मानयहृत्वा वेनो कमः गृहिणो भूतरते न्याहिंसया चापि सेवते ८९ ब्रह्मचर्येण।
यः शौचं सतोषो भूतमोहहं गृहस्थस्याह्तो गतः सर्वेषामनुपासने ८३ इति मायः स्वधर्मेणाभ
जेन्नित्यमनन्यभाक् सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विंदते चिरात् ८८ भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्व
लोकमहेश्वरं सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्मकारणं मोपयाति सः ८९ इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञात
मद्गतिः ज्ञानविज्ञानसंपन्नो नचिरात्समुपैति मां ८६
यं सर्वस्योत्पत्त्ययोः स्मात् अतएव
तत्कारणं मां ब्रह्मरूपं वैकुंठनिवासिनं यद्वा ब्रह्मणो वेदस्य कारणं मामुपयाति समीप्येन प्राप्नोति
८५ ततश्चाक्षेमः सर्वयाम्तकः एवेत्याह इति एवंभूतेन स्वधर्मेण निर्णिक्तं शुद्धसत्त्वं यस्य सः अतएव।
निर्ज्ञातामम गतिरैश्वर्यं येन ८६ ॥

भा.ए. उक्तमर्थं संक्षिप्याह वर्णाश्रमाचारलक्षणः पितृलोकप्राप्तिफलो मद्भक्तियुक्तः सद्धर्मेण निष्कृतः ४७ प्र
टी. करणार्थमुपसंहरति एतत्ते अभिहितं यथा भक्तो भूत्वा मां प्राप्नुयादिति ४८ इत्येकादशेऽष्टाद
शः १८ ज्ञानादेर्निर्णयः पूर्वं कृतो ह्याश्रमधर्मतः एकोनविंशतितमे ज्ञानादेस्त्याग उच्यते १ ननु देवा
८७ तर्केतो बाधितोपि देहादिप्रपञ्चो यावदपरोक्षानुभवेन निदिध्यासनादिभिर्न लीयते तावज्ज्ञानाभ्यासः क
87 र्तव्य इत्युक्तमादेहान्तात् कविहितव्यानित्यत्वतः सम्पद्यते मयेत्यादिना यस्त्वपरोक्षानुभवेन सं

वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ४७ एतत्ते
भिहितं साधो भवान् पृच्छति यच्च माम् यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात्परं ४८ इति श्री
भागवते एकादशस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः १८ श्रीभगवानुवाच यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्म (श्रुतिसंपन्न) श्रा१
वान्नानुमानिकः मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि

पञ्चो लीनप्रायस्तस्य न किंचित्कृत्यमस्तीत्याह
२ य इति विद्यानुभवस्तत्पर्यन्तेन श्रुतेन संपन्नः अत एवात्मवान् प्रशस्तमनाः नानुमानिकः के
वलपरोक्षज्ञानवान्न भवति अनेकार्थपाठे मोक्षफलानुकूलतो निर्णीतार्थः स एवंभूतेन त्विदं तत्
साधनं च मयि मायामात्रमिति ज्ञानं च तत्साधनं च संन्यसेत् अयमेव विद्वत्संन्यासो नाम १ ॥ ॥ ८७

87A

अत्र देनन: स्वार्थः फलं देनः तत्साधनं च संमतः स्वर्गोभ्युदयश्च अपवर्गः संसारनिवृत्तिश्च अतस्तस्य न प्राप्यं कृत्यं वा किंचिदस्तीत्यर्थः अत्र विहृदनुभावप्रमाणयति ज्ञानीति यथोक्त ज्ञानमस्मिन्नस्तीति य तोसौ ज्ञानेन मां धारयति ३ तपज्ञानेसीति तपइति अलं कुर्वंति अन्यथेज्ञानस्यकलयालेशेनज्ञा नेति ज्ञानेन सहितं तत्ययंतं यथा भवति तथा स्वात्मानं ज्ञात्वा ज्ञानसंपन्नः सन्मामेव भजन्नन्यसर्वं त्यजेत्।

ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो देनश्च संमतः स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्यार्थो मद्दृते प्रियः १ ज्ञानविज्ञा

६ नसंसिद्धाः परंपदं विदुर्मम ज्ञानी प्रियतमो मेतो ज्ञानेनासौ विभर्ति मां २ तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि वा नालं कुर्वंति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ३ तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भजमां भक्तिभावितः ४ ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वात्मानमा त्मनि सर्वयज्ञपतिं मां वै संसिद्धिं मुनयो गमन् ५ त्वय्युद्धवाश्रयति यस्त्रिविधो विकारो मायांतरापतति नाद्यपवर्गयो

र्यत् ६ तस्मात्त्वयापि पूर्वेषां वृत्तमाह ज्ञात्वेति मामेवं संसिद्धिं आप्ताः ५ तदे वज्ञानं संस्तेयतउपदिशति मय्यनि त्रिविधः आध्यात्मिकादिविकारः देहादिः सामग्यानत्र परमार्थः यद्यस्मात्तनामध्यपवापनतिरिज्ञो सर्पमालादिवत् नाद्यपवर्गयोनत्वादानंतेवास्ति अतः यद्यदाद्य

प्रविकार प्रामीत ॥

भा॰पु॰ जन्मादयः षट् तदा तस्य वाधिष्ठानभूतस्य किं नु किं चिदित्यर्थः तस्यापि वस्तुतो नास्तीति तस्याद्यन्तवादित्या
टी॰ इ ग्राह्यं तयोरिति अस्मतः सर्पादेः ग्राह्यंतयोर्यद्दर्शितरज्ज्वादि तदेव मध्येपि न तु सर्पादि तद्वदयं विकारो
९९ नास्तीत्यर्थः यद्वा ग्राह्यंतयोर्यद्दर्शितं तन्मध्येप्येतस्यैव न तस्य जन्मादयः सन्ति अतस्तन्निर्विकारं ब्रह्मे
88 ति ७ ज्ञानाद्वैविबोधजिज्ञासुः पृच्छति ज्ञानमिति विशुद्धमेतज्ज्ञानं विपुलं निश्चितं यथा भवति न

जन्मादयोस्य यदमी तव तस्य किं स्युराद्यंतयोर्यदसतोस्ति तदेव मध्ये ७ उद्धव उवाच ज्ञानं
विशुद्धं विपुलं यदेतद्वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणं आख्याहि विश्वेश्वर विश्वमूर्ते त्वद्भक्तियोगं
च महद्विमृग्यं ८ तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश। पश्यामि ना
न्यच्छरणं तवांघ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ९

याकथयेति महद्भिर्ब्रह्मादिभिर्मृग्यं ८ महद्भिर्मृग्यत्वमभिनयेनाह तापत्रयेणाभिहतस्य पुं
सः अतः संतः संतप्यमानस्य अंघ्रिद्वंद्वमेवातपत्रं तस्मात् न केवलमातपत्रात् किं त्वमृतम
भितो वर्षति यत्तस्मात् ९ ॥ ॥ ० ॥

९९

88A

श्रुतिकृपामुत्पादयन्नाह दृष्टमिति अस्मिन्बिले संसारकूपे च पतितं जनं च कालाहिना दष्टं एवमपि तुच्छ
सुखेष्वेव उरुस्तर्षः तृष्णा यस्य तं दह्यमानः कथं समुद्धरणीय इति चेत्तत्राह आपवर्ग्यैः अपवर्गबोधकैः
वाग्भिरेनमासिंचेति नन्विह सामर्थ्यं विहतं भाग्यानि तानि मंदं वत्स्यामीत्याह श्रीपुराणपुरुष इत्यमेन

दृष्टं जनं संपतितं बिलेस्मिन्कालाहिनाक्षुद्रसुखोरुतर्षं समुद्धरैनं कृपयापवर्ग्यैर्वचो
भिरासिंच महानुभाव ९ श्रीशुक उवाच इतिपृष्टमहाबुद्धिः पुराणपुरुषोव्ययः उ
द्धवं प्रत्युवाचेदं वचनं भूतभावनः १ श्रीभगवानुवाच इत्थमेतत्पुरा राजा भीष्मं
धर्मभृतां वरं अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नोनुशृण्वतां १२ निवृत्ते भारते युद्धे सुहृ
न्निधनविह्वलः श्रुत्वा धर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत १३ तानहं तेभिधास्या
मि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् १४

इति श्लोकैः करुणं समवदत् भूतभावनः भूतभविष्यद्वर्तमानतः अथवा भूतानि पंचमहाभूतानि प्रकृतिपुरु
षादि महिमानि तन्मात्राणि च जानातीति भूतभावनः इत्थं ज्ञानादिभिरुपबृंहिता नित्यर्थः १४ ॥

भा.प्र.
टी.
८९
89

तच्चज्ञानंकथयति नवेति प्रकृतिपुरुषमहदहंकाराःपंचतन्मात्राणिएकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूता
नित्रयोगुणाः एतान्भावानष्टाविंशतितत्वानिब्रह्मादिस्थावरान्तेषुकार्येष्वनुगतानियेनज्ञाने
नैक्षेतअथएतेष्वपिभावेषु एकंपरमात्मतत्वमनुगतंयेनेक्षेतकार्यकारणात्मकंजगत्पश्यन् परम
कारणात्मकमेवेक्षेत नन्वततःपृथगितिनपश्येत्तत् ज्ञानमित्यर्थः ॥१४॥ विज्ञानमाह एतदेवेति श्लो
कार्द्धेनयदापूर्वमेकेनानुगतानेकात्मकान् भावान्पूर्वमुक्तत्वात् तथापूर्ववदनेन किंतुयेन।
कपरमकारणात्मैवतदापश्येत्तदेवविज्ञानमुच्यते तदुक्तंभवति परोक्षज्ञानेनापरोक्षत्वमसंदिग्धं

नवैकादशपंचत्रीन्भावान्भूतेषुयेनवै ईक्षेतार्थैकमप्येषु तज्ज्ञानंममनिश्चितं ॥१४॥ एतदेव
हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येद्भावानांत्रिगुणात्मनां।

हादिस्थित्वनिवृत्तिभावा

त्तदात्मकंजगत्पश्यन्तथापि मनःपृथक्सदिति नमन्यते अपरोक्षज्ञाने न तद्बाधितमिवपश्यन्परवज्जीवन्मु
क्तिः संस्कारशेषमनुभवति ततःपरंपश्यतिच अतः परोक्षापरोक्षज्ञानेज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्येते इति
एतेनसर्वकार्याणामनुगतिंकार्याणांकारणात्पृथगसत्त्वंचोपपादयति सार्द्धेन तत्रयदिनकं।
दाचित्स्थितौदृश्यतेजगदि मतेनैतेषांभावानामनुत्पत्त्यादयोनस्युः नहिकारणंविनाकस्याभावादेकं
मनानिमित्यानेवनस्यात् अनतेषामनुत्पत्त्यादीन्नापयति स्थितीति त्रिगुणात्मनामावयवानामित्य

कं: विज्ञानमेवैतद्यत्स्थितिः सात्विकमात ८९

२९

89A

रा

वत्र यौऽनुवृत्तो नोद्वृत्तो ये परिणामो नराणां तेषां वकारणत्वेन मध्ये वाद्यन्तयोर्वस्तुन्यकायात् कार्याणां प्रतिपदि
यदन्वियात् यदनुगच्छेत् तन्नातिसंक्रामेतेषामलये च यदवशिष्येत तदेव सदिति पश्येदित्यर्थः १९ वैराग्य
माह श्रुतिरिति द्वाभ्यां श्रुतिः वेदस्तावन्नास्ति किंचनेत्यादि प्रत्यक्षं तत्पटादिकार्यं तन्त्वादिव्यतिरेकेण न दृश्यते
चैतन्यव्यतिरेकेण च न किंचिद्दृश्यत इति ऐतिह्यं महाजनप्रसिद्धिः देवदत्तः अनुमानं विमतं विवादास्पदं।
विश्वं मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरजतवत् इत्यादि प्रमाणचतुष्टयं एतेष्वनवस्थानात् एतैर्बोधितत्वा
द्याद्यन्तवत्त्वे मध्ये च सत्त्वात् तद्यदन्वियात् पुनस्तन्नातिसंक्रामेद्यच्छिष्येत तदेव सत् १९ श्रुतिः
प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयं प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्स विरज्यते १७ कर्मणां परिणा
मित्वादाविरिंच्यादमंगलं विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् १८ भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्री
यमाणाय तेऽनघ पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं पर
ते म एवं सर्वानुगतं सत्यमात्मतत्त्वं प
ख श्यन्विकल्पं च मिथ्यात्वानुमानतो विरज्य ततो विरक्तो भवतीत्यर्थः एवं वैराग्ये मिथ्यात्वानाज्ञाने प्रतिज्ञाते भक्ति
देवप्रकटीकरोति १७ न च वेदोक्तस्वर्गादिसुखाशया यावद्विरज्येत तत्राह कर्मणामिति आविरिंच्यात् ब्र
ह्मलोकपर्यंतमदृष्टमपि सर्वं अमंगलं दुःखरूपं नश्वरं पश्येत् १८ भक्तियोगस्य कारणमाह भक्तियोगः
पूर्वमुक्त एव तथापि त्वस्मिन् प्रीतिप्राप्तत्वेन तत्पुनश्च कथयिष्यामि १९ ॥ ०

भा.ए. श्रद्धामृतकथादरः शश्वदिति मद्वेशानुषङ्गेन मदनुकीर्तनेन श्रवणेनानुसन्धाय कथाया व्याख्यानमित्यर्थः २०.२१
टी. अङ्गचेष्टा लौकिकी क्रिया वचसा लौकिकेनापि मद्गुणानामीरणं प्रकथनं २२ मदर्थमङ्गना
९. द्येतद्धितोर्थिनोर्थस्य परित्यागः भोगस्य तत्साधनस्य चन्दनादेः सुखस्य पुत्रोपलालनादेः इष्टादि वैदिकं
90 यत्कर्म तत्तदपि मदर्थं कृतं भक्तेः कारणमित्यर्थः २३ भक्तिः प्रेमलक्षणा सञ्जायते अतस्तस्य भक्तस्य अन्यः।

श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनं परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम २० आदरः
परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनं मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः २१ मदर्थेष्वङ्गचे
ष्टा च वचसा मद्गुणेरणं मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनं २२ मदर्थेऽर्थपरित्यागो भो
गस्य च सुखस्य च इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद्व्रतं तपः २३ एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनि
वेदिनां मयि सञ्जायते भक्तिः कोन्योर्थोस्यावशिष्यते २४ यदात्मन्यर्पितं चित्तं शान्तं सत्वोपबृं
हितं धर्मं ज्ञानं सवैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते २५

कोऽर्थः साधनरूपः साध्यरूपो वावशिष्यते सर्वो
पि स्वत एव भवतीत्यर्थः २४ तदेवाह किं बहुना चित्तं तत एवान्तर्बहिः निष्कर्मयोः कारणं तदेवा
ह यदात्मन्येति द्वाभ्यां यदात्मनि मयीश्वरे चित्तमर्पितं तदा पुमान् धर्मादीन् प्राप्नोत्येव ९.
२५ ॥ ॥ ०

90A

एतदेव व्यतिरेकेणाह दृढयति यद्यदा न स्थिरं न विकल्प्यैर्दृग्द्रष्टा वर्त्पिनं मनः विषयैः परिधावति तदापि
करजस्तमस्त्वमस्थिरं च भवति ततः च विपर्ययं धर्मादिकं विद्धि २६ स्थायिसेनानु धर्मादीनव्याच
ष्टे धर्मो मद्भक्तिकृत् ततः स एव प्रोक्तः प्रकृष्ट उक्तः शास्त्रेषु २७ धर्मादीनां मद्भजनप्रसिद्धानामव्या।

यदर्पितं तद्विकल्पे इन्द्रियैः परिधावति रजस्वलं चासन्निष्ठं चित्तं विद्धि विपर्ययं २६ धर्मो म
द्भक्तिकृत्प्रोक्तो ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनं गुणेष्वसंगो वैराग्यमैश्वर्यं चाणिमादयः २७ उद्धव उवाच
यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वारिकर्षण कः शमः को दमः कृष्ण का तितिक्षा धृतिः प्रभो २८
किं दानं किं तपः शौर्यं किं सत्यमृतमुच्यते कस्त्यागः किं धनं चेष्टं को यज्ञः का च दक्षिणा २९ पुं
गो॰ सः किंस्विद्बलं श्रीमन्भगो लाभश्च केशव का विद्या ह्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखमेव च ३० कः
पण्डितः कश्च मूर्खः कः पन्था उत्पथश्च कः कः स्वर्गो नरकः कस्वित्को बन्धुरुत किं गृहं ३१ क आ
ढ्यः को दरिद्रो वा कृपणः कः क ईश्वरः एतान्प्रश्नान्मम ब्रूहि विपरीतांश्च सत्पते ३२
यावद्व्याख्यानं तावद्यमादिस्वरूपं पृच्छानः स्वरूपो वा किं विद्वलं तत्फलं मत्यादि इति संभावनया न द्विशेषजिज्ञासः २
ब्रवीति यम इति पञ्चभिः २८ उक्तमभ्यधिकप्रोक्तवचनेन किं पतितविद्यादीनां विशेषणानि मदुल ३३ प्रश्ना।

यत्नयत्नो विपरीतान्नपमादीन २. २९ ॥

यमनियमानाह अहिंसेति त्रिभिः अस्तेयमनस्तापि परस्वानपहरणं आस्तिक्यं धर्मे विश्वासः ३३ शौचं बाह्य
माभ्यन्तरं चेति द्वादश यमतो द्वादश नियमाः श्रद्धा धर्मादरः ३४ उभयोः श्लोकयोः ये स्मृताः ते यमा नियमाश्च य
द्वा उभयोः प्रवृत्तनिवृत्तयोः मुमुक्षोर्मामुख्याः सकामस्य च नियमा मुख्याः स्मृता इत्यर्थः अत्र हेतुः मो
हरिय स्मादुपासिताः सेविताः सन्तः पुंसां प्रवृत्तानां निवृत्तानां च यथाकामं कामानुसारेण मोक्षमपवर्गं च दु
हन्तीति ३५ मुमुक्षोरुपादेयान् शमादीन् दैयाश्चतुःत्वोदीनाह ज्ञानप्रसिद्धेभ्यो विलक्षणानाह शमइ।

श्रीभगवानुवाच अहिंसा सत्यमस्तेयमसङ्गो ह्रीरसंचयः आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाभ
यं ३३ शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यं मदर्चनं तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनं ३४ ए
ते यमाः सनियमाः उभयोर्द्वादश स्मृताः पुंसामुपासितास्तात यथाकामं दुहन्ति हि ३५ शमो म
न्निष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंयमः तितिक्षा दुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो धृतिः ३६ दण्डन्यासः परं दानं का
मत्यागः तपः स्मृतं स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनं ३७
त्यादिना यावत्समाप्तिः एतैर्नैव महद्विपरीताश्च
ग्रामादयोपश्रेयाः शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्न तु शान्तिमात्रं दम इन्द्रियसंयमः न चौर्यादिसमेन तितिक्षा वि
हितदुःखस्य संमर्षः सहनं न भारादेः जिह्वोपस्थयोर्वेगधारणं तयोर्धृतिः न त्वन्नुद्वेगमात्रं ३६ दण्डन्यासो
दः दण्डत्यागो दानं न धनार्पणं कामत्यागः भोगोपेक्षा तपः न कृच्छ्रादि स्वभावो वासना तस्य जयः श

ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता कर्मस्वसंगमः शौचं त्यागः संन्यास उच्यते ३८
धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञोऽहं भगवत्तमः दक्षिणा ज्ञानसंदेशः प्राणायामः परं बलं ३९

91A

हेतौ मूलहेतुः तस्य त्यागो दानं तु धनार्पणं कामस्य त्यागः भोगो पि दानं तपः न कृच्छ्रादि स्वभावो वासना तस्य ज।
यः धृतिर्वर्यः शौर्यं प्रवृत्तिक्रान्तिः समं ब्रह्म तस्य दर्शनं समालोचनं समत्वविषयत्वात्सत्यं नयथार्थभाषणमा।
त्रे ३० यज्ञस्त्वक्षमं तं सत्याप्रियमेव वाक् एवं च सत्त्वं सत्ययोः स्फुटं एव विवेकः क्रमप्राप्तं त्यागं व्याख्यो।
नुमादौ तत्तोभेदेनत्त्यौच व्याचष्टे तस्यापि फलत्यागरूपत्वेन त्यागात्क्षेदप्रतीतेः कर्मस्व ग्रसनामः ग्रनास
क्तिः यो वै त्यागस्तु संन्यास इति तयोर्भेदस्त्वयं ३८ न्यासमिष्टं यत्नेन धर्मः नयस्यादि साधारणं भगवन्नमः
हेतुन्यासः परेदानं कामस्य त्यागः तपः स्मृतं स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनं ३० सत्यं च सूनृ
तावाणी कविभिः परिकीर्तिता कर्मस्वसंन्यासः यो चैव त्यागः संन्यास उच्यते ३८ धर्मेष्टं यत्नेन त्याग
यत्नो रे भगवन्नमः दक्षिणा ज्ञानसंदेशः प्राणायामः परं बलं ३९ भगोमे ऐश्वर्यो भावो लाभोम
परमेश्वरो हं मेव यत्तः मद्व्यायत्तो इक्लिततमः विद्यात्मनि भिदा बाधो न गम्यागीरकर्मस्व ४०
त्रुष्टयः नैकिंचा बुद्धौ यथार्थः यज्ञार्थं यत्नेन दक्षिणा सा च ज्ञानोपदेशः न दक्षिणा विदानेने न दिषस्त रूपो वि
स्तुः प्राप्यते इदं सर्वं नेव बलं तत्त्व मनो दमभेदेन बलात्प्राणायाम इति ३९ लाभं वा विभ्यो व्याख्या प्रथम भगो तत्तो
भेदेन व्याचष्टे तयोरभेदप्रसिद्धेः भगो भाग्यं तत्त्व मे ऐश्वर्यो मदीयैश्वर्यं द्विधा ह्युपमित्यर्थः उत्तमो ला
भस्तु मद्भक्तिर्नैषुणादिः विद्यात्मनि प्रतीतस्य भेदस्य बाधः नाशाने न ज्ञानमात्र ग्रकेर्मस्व ज्ञगन्मोदेयन्नद

भा० ए० गुणा एव श्रीरैश्वर्यं न तु किरीटादि दुःखसुखयोरत्ययः अतिक्रमः अननुसंधाने सुखं न भोगः विषयभोगा-
टी० पेक्षैव दुःखं नाग्निदाहादिर्बंधमोक्षतत्त्वं वा यो वेत्ति स पंडितः न विद्वन्मात्रं ४१ अहंबुद्धिरित्युपलक्षणं
९२ देहगेहादिष्वहंममेत्यभिमानवान्मूर्ख इत्यर्थः मन्निगमः मां निगमयति प्रापयति यो निगमः मा-
र्गः सत्पथाः सन्मार्गः न कंटकादिशून्यः चित्तविक्षेपः प्रवृत्तमार्गः स उत्पथः कुमार्गः न तु चौराद्याक्रां-
तः सत्त्वगुणस्योदयः उद्रेकः स्वर्गः न त्विंद्रादिलोकः ४२ तमः उन्नाहः उद्रेकः स नरकः न तामिस्रा।

श्रीर्गुणा नैरपेक्ष्याद्याः सुखं दुःखसुखात्ययः दुःखं कामसुखापेक्षा पंडितो बंधमोक्षवित् ४१
मूर्खो देहाद्यहंबुद्धिः पंथा मन्निगमः स्मृतः उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ४२
नरकस्तमउन्नाहो बंधुर्गुरुरहं सखे गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो ह्याढ्य उच्यते ४३ दरिद्रो य- ॥ ४४ ॥
स्त्वसंतुष्टः कृपणो योऽजितेंद्रियः गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसंगो विपर्ययः ४४

दिः गुरुरेव बंधुर्न भ्रात्रादि स चाहमेव यथाऽहं जगद्गुरुः एक एव परो बंधुः विषमे समुपस्थिते गुरुः सक-
लधर्मात्मा यस्याकिंचनगोचरो हरिरिति मत्साधनभोगायतनं गृहं न च मानुष्यं मनुष्यशरीरमेव न ह-
र्म्यादि गुणैः सत्यप्राधान्यादुच्यते न धनी ४३ असंतुष्टो यः स दरिद्रः न निःस्वः योऽजितेंद्रियः स कृपणः
शोच्यः दीनः विषयेष्वनासक्तधीर्यः स ईश्वरः स्वतंत्रः न राजादिः गुणसंगः गुणेष्वासक्तिर्यस्य स विपर्य- ९२

92A

एतच्चुवामादिविपर्ययोपलक्षणार्थमुपसंहरति पातइति साधुमोक्षोपयोगित्वात् एतच्च सर्वं गुणदोष
योर्विवेकायोक्तं न तु शुभमिति तयोः संक्षेपतो लक्षणमाह किं वहुनावर्णितेन गुणदोषयोर्लक्षणमेतावदे
वेत्याह गुणदोषयोर्दृशिर्दर्शनं दोषः गुणस्तु उभयदर्शनवर्जितः स्वभाव इति ४५ इत्येकादशस्य
कोनविंशः १९ विंशे योगत्रयं प्रोक्तं भक्तिज्ञानक्रियात्मकं गुणदोषव्यवस्थार्थमधिकारविभागतः
गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितं इत्युक्तं तदाक्षिपति विधिश्चेति पंचभिः विधिश्च प्रतिषेधश्च

गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः

एतदुद्धवेन प्रश्नाः सर्वे साधु निरूपिताः किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ४५ इति श्रीभा
गवते एकादशस्कंधे एकोनविंशोध्यायः १९ उद्धव उवाच विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वर
स्य ते अवेक्षतेरविंदाक्ष गुणं दोषं च कर्मणां १ वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजं

ईश्वरस्य तव निगमः आज्ञारूपो वेदः स च विधेयानां प्रतिषिद्धानां च कर्मणां गुणदोषं च पुण्यपापफल
रूपमवेक्षते १ उत्तमाधमभावेन नरः अधिकारिणो वर्णानामाश्रमाणां च विकल्पभेदं च गुणदोषरूपमे
वावेक्षते प्रतिलोमानुलोमजं च गुणदोषं तथैवावेक्षते प्रतिलोमजा उत्तमवर्णासु स्त्रीषु हीनव
र्णेभ्यः पुरुषेभ्यो जाताः सूतवैदेहकादयः अनुलोमजा उत्तमवर्णेभ्यः पुरुषेभ्यो हीनवर्णासु स्त्रीषु
जाता मूर्धावसिक्ताम्बष्ठादयः तेषां च प्रसत्सतस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजा इति गुणदोषोदयात्

९८

भा.प. कर्मादेर्नानर्हत्वाद्योग्यं स्वर्गे नरके च तत्फलं तथा गुणदोषरूपमेवावेदितं तेनैव पुनर्ज्ञो न ताध्यायेभ्य प्रपंचयिष्यते
टी. १ तथापि प्रस्तुते किमायातमत आह गुणदोषेति गुणदोषदृष्टिर्दोषः इति निराकृतत्वाद्गुणदोषभि
११ दादृष्टिमन्तरेण तां विना निषेधविधिलक्षणं कर्मकांडं न च वचः त्वदीयवचनेन त्वद्वचो नेरेण नृणां
निःश्रेयसं कथं स्यात् तथापि श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादिसाधनविधेः नानुष्ठापेदृष्टं नैवाचो विलापनं हि न शासन
93 हिंस्यादिति निषेधस्य चावश्यकत्वादिति भावः यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण निषेधविधिलक्षणं विना।

द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गं नरकमेव च २ गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण वचस्तव निः
श्रेयसं कथं नृणां निषेधविधिलक्षणं ३ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर श्रे।
यस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ४

ति सामानाधिकरण्यमेवास्तु यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण निषेधविधिलक्षणमपि वचः कथं न
त्वमस्यादिवाक्यवन्निःश्रेयसं परस्मात् सर्वस्य च वेदस्य न स्यात्वागीकर्मादित्यर्थः ३ ननु पितृदेवा
सुमर्वज्ञाः श्रुत्यन्तरोदृष्टा मनुष्येभ्यः कथयिष्यंति नेत्याह पित्रादीनां सर्वेषामेव त्वद्वाक्यरूपो वेद एव
नेत्रेयः श्रेष्ठं चक्षुः प्रमापकं क्व अनुपलब्धेऽर्थे स्वर्गादौ च तथा साध्यसाधनयोः इदमस्य साध्य
इदमस्य साधनमित्यत्रापि तदेवं गुणदोषदृष्ट्यभावे निःश्रेयसं न घटते ४ ॥ ॥०

किंच शास्त्रेणैव विहितो नाचभेददृष्टिं तस्मिन्नेव विषये शास्त्रं कथं निवर्त्तयेदित्याह गुणेति ते निगमा
त्त्वदृष्टान्नृपान् वेदादेव न हि स्वतः यस्मादेवं प्राप्तत्वेन निवर्त्तनं निगमेनैव स्यादपवाद इति श्रुत्वा
दस्तुंदेभ्रमो भवति न निवर्त्तयेदिति शेषः ५ विषयाभेदादधिकारभेदेनाविरोधं वक्तुं प्रथमं योगत्रय
माह योगा उपाया यथाब्रह्मकर्मदेवताकांडैः प्रोक्ताः कर्मं च निष्कामं श्रेयोविधित्सया मोक्षसाधने
च्छयान्य उपायो नास्तीति काम्यकर्मादिकं आवर्त्तयति तथाचोक्तं नाराध्यायस्फुटीकाख्यति यथैव

गुण दोषभिदादृष्टिर्निगमात्ते न हि स्वतः निगमेनापवादश्च भिदाया इति ह भ्रमः ५ श्रीभग
वानुवाच योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोन्योस्ति
कुत्रचित् ६ निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु
कामिनां ७ यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोस्य सिद्धिदः ८

नाविस्यादि ६ तेष्वधिकारिभेदमाह निर्विण्णानामित्यादिद्वाभ्यां २२० षामध्ये कर्मसु निर्विण्णानां
दुःखबुद्ध्या तत्फलेषु विरक्तानां तत्त्वहेतुत्वेन साधनभूतकर्मन्यासिनां ज्ञानयोगः सिद्धिदस्तु तेषामव
यः यैर्निर्विण्णचित्तानां दुःखबुद्धिमप्राप्तानामत एव कामिनां तत्फलेषु विरक्तानामित्यर्थः ७ यदृच्छया
केनापि भाग्योदयेन तत्र काम्येषु कर्मसु प्रवर्त्तमानस्य सर्वात्मना विधिप्रतिषेधाधिकारस्तु तथाप्य
येपि च वदन्ति निष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तु तत्रैव निष्कामकर्मणि वर्त्तमानस्य यथाशक्ति सर्वत्तानभक्तियोगाधिकारः

प्रागेवतदधिकारतयोः हेतुनांगानिष्ठालहेतुत्वात्किंच स्थिति ८

भा.प. सावधिकं कर्मयोगमाह तावदिति त्रिभिः कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि निर्विद्येत यावता ९ कर्मयोगि-
टी. नो ज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकारमाह स्वधर्मस्थ इति अनाशीःकामः अफलकामः अन्यन्निषिद्धं नरक-
२० यानं हि विहितैवेव विहितातिक्रमाद्धा निषिद्धाचरणाद्वा अतः स्वधर्मस्थत्वान्निषिद्धवर्जनाच्च नरकं न या-
ति अफलकामत्वाच्च स्वर्गमपीत्याह १० किंत्वस्मिन्नेव देहे अनघः निषिद्धत्यागी अतः शुचिः इति
94

तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ९ स्व-
धर्मस्थो यजन्यज्ञैरनाशीःकाम उद्धव न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् १० अस्मिँल्लोके
वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति तद्भक्तिं वा यदृच्छया ११ स्वर्गिणोऽप्ये- म
तो तमिच्छन्ति लोकं निरयिणस्तथा साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकं १२ न नरः स्वर्गतिं
कांक्षेन्नारकीं वा विचक्षणः नेमं लोकं च कांक्षेत देहावेशात्प्रमाद्यति १३ ॥

वृजिनरागादिमलः यदृच्छयेति केवलज्ञानादपि भक्तेर्दुर्लभत्वं द्योतयति ११ अनेन प्रकारेण ज्ञानभ-
क्तिसाधनत्वान्नरदेहं स्तौति स्वर्गिणोऽप्येतमिति निरयिण इति दृष्टान्तत्वेनोक्तं ज्ञानभक्तिभ्यां ज्ञानभक्त्योर्
उभयं स्वर्गनरकात्मकं न नारकीमिति दृष्टान्तः १२ यद्वा स्वर्गनरकसाधनकर्माणि न कुर्यादित्यर्थः अ-
स्मान्निष्प्रहत्वान्नु नरदेहमनुष्ठाभवे यमिन्नपि न कांक्षेत यतो देहावेशात् देहासक्त्या स्वार्थे प्रमाद्यति व

अपि तु पतनेहेत्वे साधकविविविद्वान् न स्वार्थसिद्धिमपि मन्येत्ताला। अथ मतः अनलसः सम्मूढोः सर्वं
मेव मोक्षाय चेदेन यत्नं कुर्यात् ३८ अथ मतो मुक्तसंगः स्वर्गं प्राप्तो नोऽन्यच्च इष्टान् क्लिश्यमानोऽभिमति य
मेयमव च्छिद्रये: पुण्यैः कृतेन लीं ऽस्य सिमिलस्यैकेन तनेन स्वकेन स्वस्याप्रये अलेपः स्नानामृतः याति ४० १
नायि शर्हालिकमाह अहोरात्रे क्लिश्यमानमाप्तुं तुह्याभयेन वेपथुः कपोपमस्य ४१ एवमप्रयतमाने।
यमनेनिरिति चेदेहमेव नाव प्राप्ति न्यध्याहारः यो भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा न च देहेन वः आयसर्वे।
एतद्धि दान्युगामृत्योऽभवायवदेलमः अथ मतरदत्तालाभमंत्यमप्यर्थसिद्धिं ३८ क्लिश्यमानेय
मेते: कृतनोऽंवनस्यति त्वगः स्वकेन मुत्सन्यदेमयानिश्चलपरः ३९ अहोरात्रेः क्लिश्यमान
बुद्ध्यापुर्भयवेपथुः मुक्तसंगः परंबुद्धानिरीह उपशाम्यति ४० नृदेहमाद्यसुलभसुदुर्लभसवं
स्वकल्पगुरुकर्णधार मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ४१ यदाऽ।
फलानां मूलमेव दुपार्जितकर्मभिः सर्वेषामेः किंच सदुर्लभे   मे द्विनिर्विण्णो विरक्तः संयतेन्द्रियः
उद्यमकोऽरिभिः पिमानमनसाकानयापित्तलभयर दुःखानलब्धलाभात् नेचसुकल्पपदनेः किंच गुरुः स
भितिमात्रपवकर्णधारोनेलायम्ने मयाचसानमाद्योगानुकूलमाह नेनप्रेरित ४२ एवतावदविरक्त
स्य वैराग्यद्वाराज्ञानस्याक्तिसाधककर्मयोगमुक्त्वा इदानीं समप्यविरक्तस्यज्ञानयोगेनस्यचतानेनेत्याहः

पूर्वं किंचित्कृतं वर्जनीयं चाह सोऽपीदं नवभिः यदा तु प्रारभेत
कर्मसु निर्विण्णः दुःखदर्शी नेनो हिन्न नत्फलेषु विरक्त

भा.ए. आत्मनाऽभ्यासेनआत्मविषयवृत्तिमनःतत्अचलंयथाभवति तथामनोधारयेत् १८ तत्रप्रथममेवात्यंततया
टी. रागासंभवात्तत्स्वभावानुसारेणवशीकरणमाह यर्हीत्याशुभ्राम्यत्परिश्रमत् अनवस्थितंभवति न
२५ तदानुरोधेनकिंचिदपेक्षापूरणद्वारेण १९ ननुतर्हियथापूर्वमेवस्यात्तत्राह मनोगतिंनविसृजेन्नोपे-
95 क्षेतकिंत्वप्रमत्तःसन्लालयेदित्यर्थः २० अनुरोधमार्गंसदृष्टांतमाहेति एषइति अनुवृत्तिमार्गेणमनसः

अभ्यासेनात्मनोयोगीधारयेदचलंमनः १८ धार्यमाणंमनोयर्हिभ्राम्यदाश्वनवस्थितं अतंद्रितो-
नुरोधेनमार्गेणात्मवशंनयेत् १९ मनोगतिंनविसृजेज्जितप्राणोजितेंद्रियः सत्त्वसंपन्नयाबुद्ध्या
मनआत्मवशंनयेत् २० एषवैपरमोयोगोमनसःसंग्रहःस्मृतः हृदयज्ञत्वमन्विच्छन्दम्य-
स्येवार्वतोमुहुः २१ सांख्येनसर्वभावानांप्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययावनुध्यायेन्मनोया-
वत्प्रसीदति २२

संग्रहःपरमोयोगःतत्साधनत्वादुपचारेणतुनियंतुर्यथाअदांतस्यदमनीयस्यार्वतः
अश्वस्यहृदयज्ञत्वंस्वाभिप्रायेणगतिमन्विच्छन् अपेक्षमाणःअश्वधारकःप्रथमंकिंचित्तद्गतिमनुव-
र्तनेनतदाचरन्पश्चिमांतपृष्ठेवगच्छतिमनूपेक्षतेनतद्वदित्यर्थः २१ एवमीषद्वशीकृतस्यमनसोऽत्यंतनैश्च-
ल्योपायानाह सांख्येनेति त्रिभिः सांख्येनतत्त्वविवेकेनसर्वभावानांमहदादिदेहांतानामनुलोम-
तः प्रकृतिक्रमेणएवंप्रतिलोमतःपृथिव्यादिक्रमेणोपायमन्वनुध्यायेत्प्रसीदतीति निश्चलंभवति २२

93A

ननु तस्यागमागमापत्तिप्रवर्त्तमानस्य नानादर्शनानान्तरविवेकापन्नत्वं सम्भवे निर्विघ्नस्यात्मविरक्तस्य तत्त्वज्ञस्यात्मवे।
दिनः सूत्रप्रदिष्टार्थालोचकस्य तत्तोऽनुपदिष्टस्यैव चिन्तितस्य पुनः पुनरनुचिन्तयो देहात्म्यं देहाद्यभिमा
नं त्यजतीति २२ किंच यमादिभिर्योगमार्गैः प्राप्नोति किमपरार्थं हि यत्नोपायेन समाधौ चेन यथा यमादिभि।
र्वा पापाद्यैर्नाश्यते तस्य स्वात्मन्यदर्शी भवति एतैरुपायैर्योगपरमात्मानं मनः स्मरेन्नान्यं स्मृतान्यतनु कु
र्यादित्यर्थः २३ ननु नान्यैरिति कथं योगिभिः प्रमादादिकल्पप्राप्तौ पापापनुत्तये प्रायश्चित्तं कार्यं।

निर्विघ्नस्य विरक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदिनः मनस्त्यजति देहात्म्यं चिन्तितस्यानुचिन्तया २३ यमादिभि
र्योगमार्गैरन्वीतिकाचविद्यया समाचोपासनाभिर्वा नान्यैर्योगं स्मरेन्मनः २४ यदि कुर्यात्
प्रमादेन योगी कर्म विगर्हितम् योगेनैव दहेदंहो नान्यत्तत्र कदाचन २५ स्वे स्वेऽधिकारे यानि।
ष्ठा स गुणः परिकीर्तितः विपरी

मेवतत्राह यदीति योगेन ज्ञानाभ्यासेनैव पतत्त्वभक्तस्यापिनाश
कीर्तनाद्युपलक्षणमन्यत्कृच्छ्रादि २५ ननु नित्यनैमित्तिककर्मसत्त्वोपकत्वाद्गुणः हिंसादिकं च
प्रतिहतत्वाद्दोषस्तत्र चतत्त्वविवर्तकत्वात् कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तं गुणा इति विधिप्रतिषेधाभ्यामुक्तत्वात्
प्रायश्चित्तं विना योगेनैव कथं पापहरेणेत्तत्राह स्वे स्व इति सार्द्धेन स एव गुणः नेतरः तदुपपादयति
यस्माद्विधिनिषेधाभ्यां मनेन गुणदोषविधानेनैकमं गुणनियमः संकोचः कृतः अतः स्वस्व अधिकारे रन्यत्र प्राह जात्याऽ३।

भा.ए. जात्याऽन्यैर्वाशुद्धानां कर्मणां स्वप्राप्तानां संगानां त्याजनेच्छया अयंभावः पुरुषस्याशुद्धिर्नाम तस्य
टी. नैरन्तर्येण स्वाभाविकप्रवृत्त्यैव तस्य मलिनत्वात् न च सहसा सर्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते अत इदं न
कर्तव्यं इदमेव कर्तव्यमिति स्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेण निवृत्तिर्विक्रियते यथा च तत्प्रवृत्तिप
२६ रो वेदः यथोत्तराध्याये वक्ष्यामः उत्पत्त्यैव हि कामेष्वित्यादिना अतो योगिनः स्वाभाविकप्रवृत्त्यभावात्
96 न प्रायश्चित्तादिविधिना गोचरता इति २६ भक्त्यधिकारिणो भक्तियोगमाह जातश्रद्ध इति नवभिः म

कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः गुणदोषविधानेन संगानां त्याजनेच्छया २६ जात
श्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु वेद दुःखात्मकान्कामान्परित्यागेऽप्यनीश्वरः २७ ततो
भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः जुषमाणश्च तान्कामान्दुःखोदर्कांश्च गर्हयन् २८ प्रोक्ते
न भक्तियोगेन भजतो मासकृन्मुनेः कामा हृदय्या नश्यन्ति सर्वे मयि हृदि स्थि

त्कथासु जातश्रद्धः अत
एवान्येषु कर्मसु उद्विग्नः नतु तत्फलेषु व्यतिरिक्तः तदाह वेदेति यद्यपि वेद तथापि तत्परित्यागेऽप्यनी
श्वरः अशक्तः २७ एवम्भूतोऽयं श्रद्धालुः भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयः सन् तदा तदेतत्मा
प्रीत्या भजेत् विषयांस्तु सेवमानोऽपि तेषु प्रीतिं न कुर्यात् इत्याह गर्हयन्निति २८ कथं भजेत किं वा ततो
भवति तदाह प्रोक्तेनेति द्वाभ्यां श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनमित्यादिना नवोक्तेन मासकृत्रि

नश्यन्ति हृदय्याः कामाः सर्वेपि

96A

हृदयं नैव ग्रन्थिरहंकारः तन्मूलकाश्च सर्वे संशयाः असंभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानि संसारहेतुभूता
नि एवं त्रयस्याप्यधिकारत्रयमुक्तं ३० तत्र च भक्ते रन्यनिरपेक्षत्वाद्भक्तियोगस्य श्रेष्ठत्वमित्युपसंहरति त
स्मादिति त्रिभिः मदात्मनः मयि आत्मा चित्तं यस्य तस्य प्रायः ३१ तत्र हेतुर्यत्कर्मभिः ३२ तत्तादिरन्तैरपि लि
ध्यानाद्वतादिभिः श्रेयः साधनैः सुखं वा मसत्त्वमुद्ध्यादि तत्सर्वं मज्जनमात्रायासेनैव स्वर्गापवर्गमद्धाम चैव
कुतो लभत एव वाञ्छा तु नास्तीत्युक्तं यदि वाञ्छतीति ३३ तत्र हेतुमाह किंचिदिति धीराः धीमन्तः या

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि ३०
तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ३१
यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ३२ स
र्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथंचिद्यदि वाञ्छति ३३ न
किंचित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपु नर्भवं ३४

तो मम एकान्तिनः म
यो वश्यातिपुक्ता यतो मया दत्तमप्यनुग्रहणाति किं वक्तव्यं न वाञ्छतीत्यर्थः अपुनर्भवमात्यन्तिकमपि कै
वल्यं ३४ तदुपपादयति नैरपेक्ष्यमेव परं मुक्तिरूपमनल्पकं महद्भिः श्रेयस्फलेन तत्साधनं च प्राहुः मम
भक्तिः निराशिषः प्रार्थनाकारणभूतप्रेक्षारहितस्य पुंसो भवेत् यद्वा मे निरपेक्षस्य या भक्तिः सा निराशिषः।

भा.ए. अनेनचप्रकारेणसिद्धानांनगुणदोषाः इतिविरोधपरिहारमुपसंहरति नमयीति गुणदोषैर्विहितप्रतिषि
टी. द्धैरुद्भवोयेषांतेगुणाःपुण्यपापादयः साधूनांनिरस्तरागादीनामतः समचित्तानांअतएवबुद्धेःप्रकृतेः
परमीश्वरंप्राप्तानां ३६ काम्यकर्मनिरासेनमुक्तिमार्गमुपसंहरति एवमिति मत्पथः मत्प्राप्त्युपायान्
२० येअनुतिष्ठन्तितेक्षेमंकालभयरहितंममलोकंवैकुण्ठंविंदति मत्परमब्रह्मस्थानंचविंदंतीत्यन्वयः ३७ इतिश्री
97
नैरपेक्ष्यंपरंप्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकं तस्मान्निराशिषोभक्तिर्निरपेक्षस्यमेभवेत ३५ न
मय्येकान्तभक्तानांगुणदोषोद्भवागुणाः साधूनांसमचित्तानांबुद्धेःपरमुपेयुषां ३६ एव
मेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठंतिमेपथः क्षेमंविंदंतिमत्स्थानंयद्ब्रह्मपरमंविदुः ३७ इतिश्रीभा
गवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेविंशतितमोध्यायः २०

भागवतेभावार्थदीपिकायामेकादशस्कंधेविंशतितमोध्यायः २० जयतिस्वपरानंदः पद्मानेत्रेन्दु
केसरी सत्कृपालवलेशेनश्रीधरः सत्कृतिः कृती १ ईहितामिच्छयासेंतः सम्मानाममसाहस मया
हिस्वीयबोधायकृतमेतन्नसर्वतः २ ॥ ॥

97A

एकविंशे क्रियाज्ञानभक्तिष्वनधिकारिणां । कामिनां द्रव्यदेशादिगुणदोषाः प्रपञ्चिताः ॥१॥ तदेवं गुण
दोषव्यवस्थार्थं योगत्रयमुक्तं तत्र च ज्ञानभक्तिसिद्धानां न किंचिद्गुणदोषौ साधकानां तु प्रथमतो निष्ठा
नोत्पन्ना तावन्नित्यनैमित्तिककर्म सत्वशोधकत्वाद्गुणः तदकरणं निषिद्धकरणं च तन्मलीमसकर
णत्वाद्दोषः तद्विवेचकत्वाच्च प्रायश्चित्तकरणं गुणः विशुद्धसत्वानां तु ज्ञाननिष्ठानां ज्ञानाभ्यास एव सि
द्धिहेतुत्वाद्गुणः भक्तिनिष्ठानां तु पुनः श्रवणकीर्तनादिभक्तिरेव गुणः तद्विरुद्धं सर्वमप्येषां दोष इत्यु
क्तं इदानीं ये तु न सिद्धाः न साधकाः किं तु केवलकाम्यकर्मप्रधानाः तेषां सकलगुणदोषान्प्रपञ्चयति ।

श्रीभगवानुवाच य एतान्मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् । क्षुद्रान्कामांश्चलैः प्राणै-
र्जुषन्तः संसरन्ति ते ॥१॥ स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष
निश्चयः ॥२॥

यत्र अद्वैतानतिवर्हिर्मुखा विंदंति य एतानिति मत्पथः मदुक्तमार्गान् क्षुद्रा
नन्वनेन चलैः अस्थिरैः प्राणैरिन्द्रियैः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥१॥ नन्वेतैरेव कर्मभिः केचिद्गुणदोषभाजः केचिन्नेति
कुतो वैषम्यमत आह तेनाकेचिंतनेन केचिन्नेति संभवतीत्यत आह स्वे स्व इति अधिकारिभेदेन कालि
तौ गुणदोषौ न वस्तुनिष्ठाविति भावः ॥२॥
शौचाभिरिन्द्रियैर्जुषन्तः सेवमाना भवन्ति ते संसरन्ति निखिलगुणदोषभाक्त्वेन नाना ३५

भा.प्र.
टी.
१८
98

तदाह शुद्ध्यशुद्धी इति विचिकित्सार्थं योग्यमयोग्यं चेति संदेहस्थाने स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबंधना
र्थमित्यर्थः तत्र शुद्ध्यशुद्धी योग्यत्वायोग्यत्वेपि गुणदोषौ तन्निमित्तौ पादेयत्वानुपादेयत्वे शुभाशुभौ
तन्निमित्तावर्थानर्थौ १ तत्र शुद्ध्यशुद्धी धर्मार्थं शुद्धेन धर्मः अशुद्धेनाधर्म इति गुणदोषौ व्यवहारा
र्थमशुद्धावपि राजादीनां व्यवहारदर्शनादुपादेयत्वान्यथेति शुभाशुभौ यात्रार्थं प्राणरक्षार्थं दोष
त्वेप्याप्यत्सु शरीरनिर्वाहमात्रोपादानेन पापं अधिकोपादानेन पापमिति मयामन्वादिरूपेणायमनु

शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ३ धर्मा
र्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानघ दर्शितोयं मयाचारो धर्ममुद्वहतां धुरं ४ भूम्यंब्वग्न्य
निलाकाशा भूतानां पंच धातवः आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ५ वेदेन नामरू
पाणि विषमाणि समेष्वपि धातुषूद्धव कल्प्यंत एतेषां स्वार्थसिद्धये

येषु रेकमेउ नामित्यर्थः
४ शुद्ध्यशुद्धी प्रपंचयिष्यन् वेदोक्तत्वेन तद्भिन्निवेशो माभूदिति समाप्वपि वस्तुष्विति यदुक्तं
तत्प्रपंचयति भूमीति त्रिभिः भूतानां प्राणिनां धारयंतीति धातवः कारणानि शारीराः शरीरारं
भकाः देहतः साम्यमुक्तं जीवतोप्याह आत्मसंयुता इति ५ धातुषु देहेषु नामरूपाणि वर्णाश्रमा
दीनि कल्पनायाः प्रयोजनमाह एतेषां प्राणिनां स्वार्थसिद्धये प्रवृत्तिनियमद्वारा धर्मादिपुरुषार्थसिद्धि

नकेवलंदेहेष्वेवअपितुदेशकालादिभावानामपिस्थावरादिशब्देनोक्तानांफलनिमित्ताधिकारिणां
गुणदोषौवस्तूनामुपदेशानांत्र्यादीनाममसत्तमनियमार्थंसंकोचार्थमित्यर्थः १ एवंगुणदोषविषयेपरि
णामस्रतयोः शुद्ध्यशुद्धिमलत्वात् अशुद्धः शुद्धी प्रपंचयति अकृष्णसारइत्यष्टभिः देशानामध्येकृष्ण
सारेणरहितोऽशुचिः तत्रापिअब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तिशून्यस्तानमशुचिः कृष्णसारोपिकृष्णेन
मृगेनसाध्वेष्टोयः सोपि असौवीरः कीकटः सौवीराः सत्पुरुषाः तद्धानसौवीरः कीकटोप्यशुचिः त

देशकालादिभावानांवस्तूनांममसत्तम गुणदोषौविधीयेतेनियमार्थंहिकर्मणां १ अकृ
ष्णसारोदेशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् कृष्णसारोप्यसौवीरकीकटासंस्कृतेरिणं २ कर्म
ण्योगुणवान्कालोद्रव्यतःस्वतएववा यतोनिवर्ततेकर्मसदोषोकर्मकःस्मृतः ३ ॥ गो

उक्तं सदैवगुणएनमेदेशः सत्यांचेयत्रलभ्यतेइति तद्वर्जितोयःकीकटः अंगवंगकलिंगादिः असंस्कृ
तैः संमार्जनादिसूत्यः म्लेच्छवद्धलावर्द्धरिणंतुषरमेकवद्भावः तद्दशुचिः तदन्यःशुचिरित्यर्थःगु
णभवति २ कालस्यशुद्ध्यशुद्धिंदर्शयति द्रव्यतःद्रव्यसंपत्त्यास्वतोवाप्रर्वाह्णादिर्यःकर्मण्यःकर्मा
र्हः सकालः तस्मिन्द्रव्यालाभेनवाराष्ट्रविप्लवादिनावाकर्मनिवर्त्तते यस्मात्तत्कालेदेशाद्य
शौचवशात्ःकर्मकः कर्मानर्हः स्मृतः सकालोदोषः अशुद्धइत्यर्थः ३ ॥

(म्लानादिनात्वशुद्धिः

भा.प्र. वलमशोपहतानां द्रव्याणां शुद्ध्यशुद्धी दर्शयति द्रव्यस्येति चतुर्भिः द्रव्येण तोयादिना शुद्धिं वचनेन शुद्ध
टी. मशुद्धं वेति संदेहे शुद्धमित्येवं ब्राह्मणवचनेन शुद्धिः विपरीतेनाशुद्धिः संस्कारेण प्रोक्षणादिना ।
पुष्पादेः शुद्धिः अवघ्राणादिना त्वशुद्धिः कालेन दशाहादिना नवोदकादेः शुद्धिः कालेनैवोदकयाह्नेव
११ जैव तत्र दृष्टमेवादि अकाले दशाहाद्यभावात्ततः शुद्धिर्विधीयते पर्युषितान्नादेः शुद्धिः अन्त्यजाद्युपहतानां
११ तडागादि उदकानां महत्त्वाल्पत्वाभ्यां शुद्ध्यशुद्धी १० शक्त्याशक्त्याप्रक्षेपोपरागादिषु तत्कालान्नादेः शक्त्या
त्वशुद्धिः अशक्तौ न वृद्धबालकाद्यतिशुद्धिः बुद्ध्या पुत्रजन्मादौ दशाहाद्यदृष्टज्ञानेन शुद्धिः अज्ञाने

द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च । संस्कारेणाथ कालेन महत्त्वाल्पतया तथा १०
शक्त्याशक्त्याथवा बुद्ध्या समृद्ध्या च यदात्मने । अर्थं कुर्वति द्वियया देशावस्थानुसारतः ११ लोमशुद्धं

नशुद्धिः सद्यस्तीर्णमलवस्त्रादेः समृद्धस्य त्वशुद्धिर्दरिद्रस्य तु शुद्धिः तत्रापि विशेषमाह यदिति एतेन
वद्द्रव्यवचनादयो द्रव्यशुद्धिद्वारा आत्मने यद्द्रव्यं कुर्वति तद्देशावस्थानुसारत एव यथा यथा यावत् कु
र्वति न सर्वतः तथाहि निर्भय एव देशे कुर्वति नतु वैराकुले तथा रोगादिव्यतिरिक्तयुवाद्यवस्था ।
योमेव कुर्वति न बाल्यरोगाद्यवस्थायामिति तथा च स्मृतिः देशकालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोज ११
नं उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेदिति ११ ॥ ०

११A

इत्यादिभिरद्भिर्याः शुद्धिरित्युक्तं तत्र वचनादिशुद्धिरेकस्वरूपैव द्रव्यान्तरस्य शुद्धिर्विरूपेति कश्चित्तद्यथा यत्र तेषु धान्या
नां वा सुवर्णादीनां यहृच्च मसादीनां तोयादिभिर्लोष्टकैः अस्तुः कालेन तत्र नूनं तोये तु रसेन जसानामग्नि।
नास्थ्यादीनां यथायथं कालादिभिः शुद्धिरलौकिकं गरहृच्चमसादि च अस्थिमनदंनादि सा: ते लङ्घना
द्यपूलेनमाः सुवर्णादयस्तेषां पार्थिवानां चरस्याः कर्दमचरेष्टकादीनां यथायथं कालादिभिः शुद्धिः न
त्रापिकाकोत्यजनादुपयानतालेभ्य नदेशकालावस्थाश्च तमोरागाच उपतेरनेक सुनापुनैर्मिलितैः केव
लैश्च कालस्य पुनर्ग्रहणं यत्नस्य पुनर्दर्शनार्थं ॥ अमृतस्य सर्वेषां शुद्धिमन्याकालेपविषयेप्याह यान्यी

धान्यसर्वेष्वित्वेतत्तारसनैजसचर्मणां। कालवाय्वग्निसंयोगैः पार्थिवानां पुनाकृतैः ॥१२॥ अ।
५२ मेध्यलिप्तमद्भिर्गन्धलेपव्यपोहति। भजते प्रकृतिं तस्मात्क्लेदं च ना विदिष्यते ॥१३॥ स्नानेदा
नतपोवस्या वीर्यसंस्कारकर्मभिः। मत्स्मृत्या चात्मनः शौचं शुद्धः कर्मा च वै द्विजः ॥१४॥

देपार्च व स्मृत्यस्यैन तत्रणत्तारा स्नोदकादिना गन्धश्च लेपश्च व्यपोहति त्यजति स्वगतं च मलं तन्त्वा प्रकृतिं
स्वरूपमेव रूपं भजते तेन पुनः क्लेदं च ग्रोपकं यावत्तावन्नलाणादिना व्यपोहति नावत्समाणं स्वरूपतस्त्रा
इति वचनं कर्तव्यमित्याह ॥ एवं तावद्द्रव्यशुद्धिरुक्ता इदानीं कर्तुः शुद्धिमाह स्नानेति अवस्था कोमा
रादिः वीर्यं शक्तिः संस्कारमुपनयनादिः कर्मसंध्योपासनदीनादि लक्षणमात्मनः सारकारणकर्तः
एतैः स्नानादिभिर्यथायथं त्वकामानुसारेण शुद्धिरिति च शुद्धिं न व्यवहाराय योग्या किन्तु विहिन कर्माय स्याह

भा.प.
टी.
१००
गुणदोषार्थं नियमः
100

मंत्रशुद्धिमाह सद्गुरुमुखाध्ययनावत्परिज्ञानं मंत्रस्य शुद्धिः कर्मशुद्धिमाह ईश्वरार्पणं कर्मणः शुद्धिर्धर्मो यथं
शुद्धःशुद्धौ प्रपंचतः प्रदर्शिपाधर्मेवनि धर्म इति देश काल द्रव्य कर्तृ मंत्र कर्मभिः षड्भिः शुद्धः धर्मः संपद्य
ते एतेषां योविपर्ययः सोऽधर्मस्य हेतुरित्यर्थः अयं च गुणदोषविभागो नवास्तवइत्याह क्वचिदिति आ
पदि प्रतिग्रहो गुणः अन्यापदि निषिद्धत्वाद्दोषः परधर्मश्च परधर्मस्य गुणोपि स्वस्य चानुष्ठीयमानो दोषः
दोषोपि कुटुंबत्यागादि विरक्तादेर्न दोषः अपि तु विधिबलेन गुणः एवं चायं गुणदोषयोरेकस्मिन्नेव ।

मंत्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मदर्पणं धर्मः संपद्यते षड्भिरधर्मस्तु विपर्ययः १५ क्वचिद्गु
णोपि दोषः स्याद्दोषोपि विधिना गुणः गुणदोषार्थनियमः तद्भिदामेव बाधते १६ स
मानकर्माचरणं पतितानां न पातकं औत्पत्तिको गुणः संगो न शयानः पतत्यधः १७
यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः १८

र्थे नियमः गुणदोषार्थं वा यो नियमः नियामकशास्त्रं स तयोर्भेदमेव बाधते १६ दोषस्यैकविशेषत्वाभा
वे गुणत्वे चोदाहरणं दर्शयति समानकर्मेत्यादिना समानस्यैव कर्मणः सुरापानादेराचरणं
अपतितानां पतनहेतुरपि जात्या कर्मणा वा पतितानां पुनः पातकमधिकारभ्रंशकं न भवति एवमे
व पतितत्वात् अतोऽत्र दोषस्यापि दोषत्वानास्तीत्यर्थः तथा संगोपि पापायतेदोषः सगृहस्थस्यौत्पत्तिकः
स्वस्वोढत्वेनानदोषः अपितु गुणः अतो भार्यायामित्यादिविधिनाउभयत्रहष्टातः ऊर्ध्वमवाधःशयानो।

यथा न पतति १७ अतो गुणदोषनियमविधौ नां प्रवृत्ति
संकोचद्वारा निवृत्तात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह यतो यत इति
१८

100A

यथात्मनःप्रवृत्तिपरत्वं वेदस्य निराकर्तुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुतां दर्शयति विषयेष्विति चतुर्भिः संगः आस
क्तिः तत्त्वेन पुंसि विषयेषु येन प्रतिहन्यते कामः तेन सह कामादेव कलिः कलहो विवादः २९ दुर्विग्रहस्तीव्रतमः
संमोहस्तत्क्रोधे चेतना कार्याकार्यस्मृतेः दुर्लभीति ३० भूत्याय कल्पते अस्मत्तुल्यो भवतीत्यर्थः स्वार्थवि
भ्रंशः पुरुषार्थहानिर्मूर्छितस्य मृततुल्यस्य ३१ तत्तुल्यत्वं प्रपंचयति विषयेति नापरमनात्मानं वेद।

विषयेषु गुणाध्यासात्पुंसः संगस्ततो भवेत् संगात्तत्र भवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणां २९ कले
र्दुर्विषहः क्रोधः तम स्तमनुवर्तते तमसा ग्रस्यते पुंसः चेतना व्यापिनी द्रुतं ३० तया चरहितः
साधो जन्तुः शून्याय कल्पते ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्छितस्य मृतस्य च ३१ विषयाभिनिवेशे
न नात्मानं वेद नापरं वृक्षजीविकया जीवन्व्यर्थं भस्त्रेव निश्वसन् ३२ फलश्रुतिरियं नृणां।

इहिकं चैव दव्यर्थं वृक्षजीविकयैव वा। नश्रेयो रोचनं परं श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनं ३३
जीवं वर्तते मूर्छिततुल्यः अत एव च यो भस्त्रेव श्वसन्वर्तते समृततुल्यः अतः स्वार्थनाश इत्यर्थः ३२ ननु
प्रवृत्तस्य स्वर्गादिफलश्रवणात् कुतः स्वार्थविभ्रंशः तत्राह इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषार्थप्रति
पादनपरा भवतीत्यर्थः किं तर्हि बहिर्मुखानां नृणामान्तरविवक्षयाऽवान्तरफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रं यथा भैष
ज्येषु रोचनं रुच्युत्पादनं तद्यथा पिबनिम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान् पित्रैवमुक्तः पिबति न तु फलमात्र

ते

भा.स्क. ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्तत्राऽपि न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते यथाऽऽह नस्माद्वदनादित्याह उत्पत्त्येति द्वाभ्यां
टी. उत्पत्त्यास्वभावत एव कामेषु पश्चादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रादिषु सक्तहृदन्त
१०१ षु परिपाकतो दुःखदेष्वनेषु २४ अतस्तान् स्वार्थं परमं स्वात्वमविदुषः अतो नतान् सम्मीभूतान् वैराग्य
101 द्वारा श्रेयसि तत्त्वे श्रेयः इति विश्वसितानिष्यर्थः तानेव भूतान् वृजिनाध्वनि काममार्गे नित्यादिवादियोनिष्ठ
भ्राम्यतः ततः पुनस्तमो वृत्तादियोनिषु विशतः पश्वादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेष्वेव का
उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेष्वपि आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थदेष्वपि २४ नतानविदु
षः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि कथं युञ्ज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः २५ एवं व्यवसितं केचि
द विज्ञाय कुबुद्धयः फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि २६ कामिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फ
मेषु स्वयं बुधो वेदो युञ्ज्यात्स्वर्नियेत तथा सत्यता \ लबुद्धयः अग्निमुग्धा धूमतान्ताः स्वं लोकं न विदन्ति निति
मः स्यादिति भावः २७ कथं तर्हि मीमांसकाः फलपरतां वर्णयन्तीत्यत आह एवमिति व्यवसितं वेदस्याभिप्रा
यं कुसुमितामापातरमणीयां फलश्रुतिं परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः ते दाहे यस्मा
द्वेदज्ञा व्यामोहादयः तथा न वदन्तीति २८ कुबुद्धितां प्रपञ्चयति कामिन इत्यादिभिः कामित्वात्कृपणाः त
तो लुब्धाः तृष्णाकुलाः अतः पुष्पेष्वपि वाचस्फलेषु परमफलबुद्धयः अत एवाग्निमुग्धाः अग्निसाध्यक
र्मभिर्विवेकोनष्टविवेकाः ततश्च धूमतान्ताः धूममार्गमतो यान्तस्स्वलोकमात्मतत्त्वं तथा चश्रुतिः कश्चि १०१

हुवाग्मस्या ह्लोकान्मे नयस्मान्नं वेदपथमसीति कश्चित्स्वं लोकं न मति जानाति अग्निमुग्धो हैव धूमतान्त इति २०

कौमीमास्त्वलोकः नमार नेति हृदिस्थमात्मानं मां स्वलोकं न तु हृदिस्थमहं कामाधदं ज्ञात्वैव सत्यपरमात्मान
तुनज्ञानतीत्याह यद्दृशं ह्यानिरिक्तजगन्त्वा लिङ्कृतः यज्ञं हजगज्जातं तेन कुतो न ज्ञानं तिष्ठि यस्मादुक्था
मेवशास्त्रं प्राप्य कथनीयः पशुहिंसा साधनत्वाय्येषां तेउक्थशास्त्राः कर्मवेदप्रेरिताः अतः केवलमसुतृ
पः प्राणतर्पणपराः नीहारेण तमसा येन व्याप्तानि चक्षूंषि येषां ते यथा संनिहितमपि न जानन्ति तद्वत् नथा
या च श्रुतिः नतं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्
थशासश्चरन्तीति २८ देवतार्चायाज्ञानां नाज्ञानेन्याय्यजनीत्याह नेपरोक्षमस्मदुर मेमतमविज्ञाय दैवा दी

न ते मामङ्ग जानन्ति हृदिस्थं य इदं यतः उक्थशस्त्रा ह्यसुतृपो यथा नीहारचक्षुषः २८ ते मे
मतमविज्ञाय परोक्षं विषयात्मकाः हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना २९ हिंसाविहारा
ह्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया यजन्ते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन् खलाः ३० न

नाजेनेन्द्रियनेरणाल्लयः स्वमतमेवाह हिंसायां मांसभक्षणे यं च यदि रागः स्यात् तर्हि यज्ञ एव नान्यथा
नुज्ञाय ह्यारापरिसंख्येय न तु विधायकत्वेन चोदनेत्यर्थः २९ यद्यपि नित्यनैमित्तिकयोः काम
विशेषानुबन्धो नास्ति नथापि कर्मणा पितृलोकं इति श्रुतेः सामान्यतः पितृलोककामनास्त्येव
अतः कारणशुद्धिकामनावेतिभावः न उक्तं नाकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते चेह कर्हिचित् यद्य
द्धि कुरुते जन्तुः तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति अतस्त्वाद्देवहिंसाया विहारः क्रीडा येषां ते ३० ॥

ए षष्ठस्कं प्रविशति सिद्धि सिद्धि ये शब्दैः तत्ते

इति वेदधर्मं प्रणा नवेदन्तामेतिरि २

भा॰ए॰ टी॰ १०२ 102

किंचैतेनुत्तिमंदबुद्धयइत्याह स्वप्नोपममिति अमुंपरलोकंआशिषआस्मिल्लोकेसंकल्प्य तत्रनिश्चितत्वावि
न्द्रवादुल्यात्त्यजंति कर्माणिनियोजयंति यथाकश्चिद्वणिकतुच्छत्तरसमृद्ध्यादिलिप्सयानेनवद्धनंनाशयेद्ध
पासिद्धमूलंजत्वजततुभयभ्रष्टोभवतिनतद्वदित्यर्थः ३१ अतोरजःसत्त्वतमोनिष्ठास्तेरजःसत्त्वतमोजुषःस्वा
नुरूपाविद्यादीनेवउपासतेनतुमां यद्यपीन्द्रादीनामपिमद्रूपत्वात्मदुपासनमेव ततथापियथावन्मो
पासनेसम्यक्तयाम्यतेभेददर्शित्वादित्यर्थः ३२ हृदिसंकल्प्यमुक्तत्वमेवसंकल्पदर्शयति इष्ट्वेति त

स्वप्नोपममसुंलोकमसंतंश्रवणप्रियं आशिषोहृदिसंकल्प्यत्यजंत्यर्थान्यथावणिक् ३१ रजःस
त्त्वतमोनिष्ठारजःसत्त्वतमोजुषः उपासतइंद्रमुख्यान्देवादीन्नतथैवमां ३२ इष्ट्वेहदेवतायज्ञै
र्गत्वारंस्यामहेदिवि तस्यांतइहभूयास्ममहाशालामहाकुलाः ३३ एवंपुष्पितयावाचाव्या
क्षिप्तमनसांनृणां मानिनांचातिलुब्धानांमद्वार्तापिनरोचते ३४ वेदाब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांड

स्यभोगस्यांते महाशालामहागृहस्था ३३ \ विषयाइमे परोक्षवादाऋषयःपरोक्षंममचप्रियं ३५
ततःकिमित्यतआह एवमिति अतोस्मत्स्वरूपत्वाभावान्नित्यंसंसारिणोभवंतीतिभावः ३४ तेदेवप्र
वृत्तिपरत्वंनिराकृत्यप्रकृतंनिवृत्तिपरत्वमेवोपसंहरति वेदाइति कर्मब्रह्मदेवताकांडविषयाःइमेवे
दाःब्रह्मात्मविषयाःब्रह्मैवात्मानसंसारीत्येतत्पराः तत्परत्वमप्रतीतौफलश्रुतिरियंनृणांनश्रेयोरोच
नंपरं श्रेयोविवक्षयाप्रोक्तंयथाभैषज्यरोचनमित्युक्तमेवकारणमनुस्मारयति परोक्षेति ऋषयोमे

102A

ता

नन्वेवं तर्हि श्रुतिजैमिन्यादयः किमिति तथा न वर्णयंति मां विना तत्त्वतो वेदार्थं न कोपि वेदेत्याशयेना
ह शब्दब्रह्मेति यावत्समाप्तिस्वरूपतो र्थतश्च दुर्विज्ञेयत्वं सूक्ष्मत्वं स्थूलत्वं चेति द्विविधं तत्र सूक्ष्मतया तत्स्व
रूपतोपि दुर्विज्ञेयमित्याह प्राणेंद्रियमनोमयं प्राणमयं पराख्यं तेन मनोमयं पश्यंत्याख्यं तेन तदिंद्रियम
यं मध्यमाख्यं तस्य वाग्व्यंजकत्वेन वागिंद्रियप्रधानत्वात् किंच अनंतपारं समष्टिरूपं सर्वमयं निर्वि
शेषस्य वस्तुनश्चेतनस्य कालतो देशतश्चापरिच्छेदात् अर्थतोपि दुर्विज्ञेयत्वमाह गंभीरं निरस्तार्थं मनोऽ
विगाह्यं मनःप्रवेशानर्हं तथा च श्रुतिः चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषि

शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेंद्रियमनोमयं अनंतपारं गंभीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् १९

मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणानंतशक्तिना भूतेषु घोषरूपेण विसेष्वोर्णेव लक्ष्यते २० नाद

णः गुहायां त्रीणि निहितानि नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंतीति अयमर्थः वाचः शब्दब्रह्म वेदा
त् परिमितानि पदानि तत्र परं तत्त्वमेवेति पदानि रूपाणि चत्वार्यपि मनीषिणो ब्राह्मणा विदुः ता
नि पुनः गुहायां देहमध्ये त्रीणि निहितानि नेंगयंति स्वरूपं न प्रकाशयंति यतः केवलवाचः तुरीयं च
तुर्थभागं वैखरीरूपं मनुष्याः प्राणिनो वदंति तमपि वेदस्यैव न तु तत्त्वतो जानंति २१ न च मनीषि
भिरेव तेषां स्वरूपं दृश्यत इति मयानंतशक्तिनोपबृंहितं अधिष्ठितमतः स्वत्वेप्यपरिच्छेदमाह भूम्ने
ति अधिष्ठानेपि अविकारित्वमाह ब्रह्मणेति अविकृतस्यापि नियंतृत्वं दर्शयति अनंतशक्तिनेति

शिवनाथ

भा.पु. ततोवैखर्याख्यायाबृहत्यावाचः उत्पत्तिप्रकारंसदृष्टांतमाह यथेतित्रिभिः हृदयात्मकान्मुखद्वारात
टी. उद्वमतेबहिः प्रकटयति दार्ष्टांतिकेदर्शयति आकाशादिति प्राणस्तदुपाधिः हिरण्यगर्भरूपः ३८ प्रभुः।
भगवांस्तेनरूपेण छंदोमयोवेदमूर्तिः स्वतस्त्वमृतमयः घोषवान् नादोपादानवान् मनसानिमि
१.२ त्तभूतेन निमित्ततामेवदर्शयति स्पर्शादीन्वर्णान्निरूपयति संकल्पयतीति स्पर्शरूपितेन स्पर्शाद्य
103 क्षरणमुपलक्षितेन हृदयाकाशाद्बृहतीमुद्वमतीति तृतीयश्लोकेनान्वयः तांबृहतीमाहार्थद्वयेनान्वयविशे
षणानि सहस्रपदवीवर्त्मानि तदेवाह ॐकाराद्धः कंठादिस्थानेव्यंजितैः स्पर्शादिभिर्भूषिता
यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमतेमुखात आकाशाद्घोषवान्प्राणोमनसास्पर्शरूपिणा ३८ छंदो
मयोमृतमयः सहस्रपदवीविभुः ॐकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषिता ३९ विचित्रभा
षाविततांछंदोभिश्चतुरुत्तरैः अनंतपारांबृहतींसृजत्याक्षिपतेस्वयं ४० गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृह
कादयोमावसानाःस्पर्शाः ॐकारश्चात्रहद्भु हती पंक्तिरेवच त्रिष्टुब्जगत्यतिच्छंदो ह्यत्यष्ट्यतिजगा
तः स्वस्तोभिप्रेतः तत्त्वकारादिवर्णरूपः तस्यव्यापकोत्वात तत्रस्पर्शाः कादिपंचवर्गाः स्वराः अका
रादयः षोडश ऊष्माणः शषसहाः अंतस्था यरलवाः ३९ विचित्राभिः वैदिकलौकिकभाषाभिर्विततां
यथोत्तरंचतुराक्षरचत्वार्यक्षराणि अधिकानियेषांतैः छंदोभिरुपलक्षितां एवमनंतपारांसृजति स्वयमेवा
क्षिपते उपसंहरति ४० तेषु कतिचिच्छंदांसि दर्शयति गायत्रीति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्रीनाम त्र्यक्षरा

103A

यतोहृदयस्यापिसाकल्येनस्वरूपतोदुर्विज्ञेयत्वमुक्तं अर्थतोपिदुर्विज्ञेयत्वमाह किमिति कर्मकांडे विधि
वाक्यैः किंविधत्ते अभिधत्ते मा विना देवताकांडे मंत्रवाक्यैः किमाचष्टे प्रकाशयति ज्ञानकांडे च किमनूद्य नि
षेधार्थमित्येवमस्याहृदयं एतात्पर्यं मत्तोन्यः कश्चिदपि न वेद ॥४२॥ ननु तर्हि मत्स्वरूपमेव कथयेत्यता
ह त्रिभिरिति कथयति मामेव यज्ञरूपं विधत्ते मामेव तत्तद्देवतारूपमभिधत्ते न मत्तः पृथक् पश्चात्का
शब्दं च ज्ञाने तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत इत्यादिना विकल्प्यापोह्यते तदप्यहमेव न मत्तः पृथक्॥

किंविधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ॥४२॥
मां विधत्तेभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहं एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदां वि
मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति ॥४३॥ इति श्रीभागवते एकादशस्कन्धे एकविंशः ॥२१॥

लि ॥४३॥ कुत इत्यपेक्षायां सर्ववेदार्थसंक्षेपतः कथयति एतावानेव सर्वेषां वेदानामर्थो निरूपितः न
देवादि शब्दो वेदः मां परमार्थरूपमास्थित्य भिदां मायामात्रमनूद्य नेह नानास्ति किंचनेति प्रतिषिध्य
प्रसीदति निवृत्तव्यापारो भवति अयं भावः यद्यपि यज्ञरूपेण स एव तद्विलासभूतानां तु नानाकाण्डपाला
स्तथापि तथैव परमात्मा एवमयोग्यः परमेश्वरः स एव तद्विलासभूतानां सर्ववेदकाण्डानामपि सर्गान्ते ना
न्यथेति ॥४३॥ नित्यमुक्तः स्वतः सर्ववेदकृत् सर्ववेदवित् स्वपरज्ञानदाता यः तं वंदे गुरुमीश्वरं इत्येकादशा॥

काण्डी

भा॰ टी॰ ११ ...

मिहे

भा.प. द्वाविंशे तत्त्वसंख्यानमविरोधविधौ चाते पुंप्रकृत्योर्विवेकस्य जन्ममृत्युविधादि च १ तदेवं वेदानां श्रुतिप्र
टी. त्वं निराकृत्य मोक्षपरत्वं निर्णीते सति च मोक्षतत्त्वे तदवान्तरविवादः तथाहि केचित्तत्त्वसंख्यासु विवदन्ते
तत्रापि वाह्यार्थसदसत्त्वे आत्मनश्चैक्यैकत्वनानात्वादिषु तत्र किं सत्यमिति जिज्ञासया पृच्छति कतीति
१०८ ऋषिभिरागमेषु बहुधा संख्यातानि तेषु कति युक्तानीत्यर्थः श्रीभगवन्मतानुवादपूर्वकं बहुधा संख्या
104 नं प्रपंचयति नवेति त्रिभिः त्वं तावदष्टाविंशतितत्त्वान्यात्थ तानि च वयं शुश्रुम अष्टनवैकः १२ एताव

तृ उद्धव उवाच कति तत्त्वानि विश्वेश संख्यातान्यृषिभिः प्रभो नवैकादश पंच त्रीण्यात्थ त्वमिति ॥ ११
शुश्रुम १ केचित्षड्विंशतिं प्राहुरपरे पंचविंशतिं सप्तैके नव षट् केचिच्चत्वार्येकादशाप
रे केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश २ एतावत्त्वं हि संख्यानामृषयो यद्विवक्षया गायंति
पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ३ श्रीभगवानुवाच युक्तं च संति सर्वत्र भाषंते ब्राह्मणा यथा
मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटं ४ तीनां भावः एतावत्त्वं नानात्वमित्यर्थः यद्विवक्षया यत्प्रयोजनम
भिप्रेत्य च गायंति हे आयुष्मन्निति संबुद्धिः ३ विवक्षाभेदेन सर्वं युक्तमेव मायया च किं नाम अयुक्तमित्याह
यथा ब्राह्मणा भाषंते तद्युक्तं च वस्तुतः यस्मात्संति सर्वत्र तत्त्वानि सर्वाणि तत्त्वानि किं च मायामिति अ
सत्त्वेपि मायाश्रयत्वात् वदतामेवेत्यर्थः उद्गृह्य स्वीकृत्य नदीमरीचिजलपरिणामादि विवादे किं विद

भागवतटीका ... १०८

104A

ननु यदि सर्वमपि युक्तं कुतो विवादः यदि च मायैवावलम्बनं कुतो हेतुः प्रति विवादस्तत्राह नैतदिति द्वैतं
प्रति च विवदमानानां मदीया दुरतिक्रमाः शक्तयः सत्त्वाद्याः अतः कारणवृत्तिविशेषरूपेण परिणता
एव हेतव इत्यर्थः ५ तासां विवादहेतुत्वमुपपादयति यासामिति यासां व्यतिकरात्क्षोभात् वदतां पदं
विषयः विकल्पो भेद आसीत् अतः कारणवृत्तिविकल्पा वा तत्त्वमलभन्त एतदेव व्यतिरेकेणाह प्रा
प्ति शमदमयोरीहे तस्मिन्नात्मनि विकल्पोऽप्येति लीयते तत्र च विकल्पमनु वादोऽप्याशाम्यतीति ६ सतिसंवे

नैतदेवं यथात्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः ५ या
सां व्यतिकरादासीद्विकल्पो वदतां पदं प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनु शाम्यति ६ प
रस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ पौर्वापर्यप्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विवक्षितं ७ एक
स्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च पूर्वस्मिन्वा परस्मिन्वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ८ ॥

देति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति द्वाभ्यां अन्योन्यस्मिन्ननुप्रवेशात्तत्त्वं वक्तुर्यथा विवक्षितं न तु तथा सर्वं कारणं
अपरे कार्यं कारणभावेन प्रसंख्यानं भवति यद्वा पूर्वापरसंख्यानयोर्भावः पौर्वापर्यं तेन संख्यान
गणनमिति ७ अनुप्रवेशं दर्शयति एकस्मिन्नपीति पूर्वस्मिन्कारणभूते तत्त्वे तत्त्वकार्याणि तत्त्वा
नि सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानि दृश्यन्ते अपरस्मिन्कार्ये तत्त्वे कारणतत्त्वान्यनुगतत्वेन प्रविष्टानि च दृश्यन्ते

भा॰पु॰ अविरोधमुपसंहरति अतस्तमीषांतत्त्वानां पौर्वापर्यं कारणकार्यत्वे प्रसंख्याने न्यूनाधिकमभीप्सतो वा

टी॰ दिनां मध्ये यथा यथा विवक्षया यद्युक्तं यस्मात् विप्रवदतां तत्सर्वं विविक्तनिश्चितं वयं गृह्णीमः उक्तन्यायेन स

१०५ र्वत्र युक्तिः संभवात् १९ ननु कार्यकारणतत्त्वानां पृथक्त्वेऽपृथक्त्वाविवक्षया भवतु नाम संख्याभेदः जीवे

105 श्वरयोस्तु कथं भेदाभेदविवक्षया षड्विंशानि पंचविंशतिपक्षे तोषप्रवृत्तेः अतस्तत्राह अनादीति स्वतो न संभ

वति अन्यतस्तु संभवात् स्वतः सर्वज्ञः परमेश्वरः अन्यो भक्तिन्वाद् इति षड्विंशतिपक्षाभिप्राय इत्यर्थः

पौर्वापर्यमतोऽमीषां प्रसंख्यानमभीप्सतो । यथा विविक्तं यद्वक्त्रं गृह्णीमो युक्तिसंभवात् १९ अ

नाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनं । स्वतो न संभवादन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् २० पुरुषेश्व

२ रयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि । तदन्यकल्पनापार्था ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः २१ प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै प्र

कृतेर्नात्मनो गुणाः । सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तयन ।

२१ कथं तर्हि पंचविंशतिपक्षस्तत्राह पुरुषे

ति वैलक्षण्यं विसादृश्यं तत्त्वेनास्ति द्वयोरपि चिद्रूपत्वात् अतस्तयोरन्यतममन्यकल्पनाऽपार्था व्यर्था

एवं पंचविंशतिपक्षः प्रवृत्त इत्यर्थः ननु एवमीश्वरप्रसादलभ्यज्ञानस्य पृथक्त्वाद्द्वयमपि नश्वरं तो

अत आह ज्ञानं चेति सत्त्वगुणवृत्तित्वात् तदन्तर्भूतमित्यर्थः २२ ननु ज्ञानं जीवधर्मः कथं प्रकृतेर्गुणः स्याद

त आह प्रकृतिरिति गुणसाम्यं हि प्रकृतिः अतस्तद्विशेषरूपा गुणाः तस्मादेव नत्वात्मनो जीवस्य अक

105A

अतः सत्त्वं सत्त्वमयं ज्ञानं प्रकृतेर्गुणोऽहं निष्ठेर्गुणो वान्वयः नन्वतर्हि तत् निवर्त्यं कर्म चाज्ञानं च तत्त्वान्तरं स्यात्
तत्राह कर्मेति रजः सात्त्विकं ज्ञानं च तम इति अतः कर्माज्ञानयोः रजस्तमोद्वारा प्रकृतावेवान्तर्भाव इति भावः
तथापि कालस्वभावयोः तत्त्वान्तरत्वं स्यात् न गुणानां व्यतिकरो यस्मात् स प्रवेश्वरः कालो नाम स्व
भावो नाम सूत्रं महत्तत्त्वमेव तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् तदेवं ज्ञानादीनां यथा प्रथमं तन्भावाच्च पक्षद्वयेपि
तत्त्वसृष्टिः एतच्च पक्षान्तरेष्वपि ज्ञेयं स्मृतमन्यत्तु गुणानां साम्यमापाद्य तत्त्वान्यकृते भेदो विवक्षितः अतो गुणाः

सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च १३ पुरुषः
प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो नभोनिलः ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव १४ श्रोत्रं त्वग्द
र्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः वाक्पाण्युपस्थपाय्वङ्घ्रिः कर्माण्यङ्गोभयं मनः १५ शब्दः स्पर्शो
रसो गन्धो रूपं चेत्यर्थजातयः गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः १६ ॥

त्रीणि तत्त्वानि १३ अपराणि पंचविंशति तत्त्वानि पूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि दर्शयति पुरुष इति सार्द्धे
न ह्यस्या व्यक्तं महत्तत्त्वं नभआदीनि तन्मात्राणि मे मया १४ एकादश दर्शयति श्रोत्रमिति दर्शनं च
क्षुर्ज्ञानशक्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि पंच वागादिस्थितानि हस्तौ कोनाक्का निचत्वारि अङ्घ्रिरिति कर्माणि कर्मे
न्द्रियाणि पंच उभयमुभयात्मकं मनः अङ्ग हे उद्धव एवमेतान्येकादश १५ पंच दर्शयति शब्द इति गा
न्धादीनि विषयतया परिणतानि पंचमहाभूतानि तन्मात्रादिभिः तत्त्वाधिकापत्तेः द्वयेपि स्यात् नेत्याह

2

भा.ए. तदेवं मतत्रये तत्त्वसंख्याभेदं निरूप्य यद्धिवक्तयात्मप्रयंतीनियतस्तथापि तत्तन्मते तात्पर्यं दर्शयति सर्गादाविति का
टी. र्याणि षोडशविकाराः कारणानि महदादीनि सप्त तद्रूपिणी सती प्रकृतिः अस्य विश्वस्य सर्गादौ गुणैः स
१०९ त्त्वाद्यैर्वपुर्धत्ते उपादानकारणरूपत्वात् पुरुषस्त्वव्यक्तोऽपरिणामी निमित्तभूतः केवलमीक्षते
106 अतः परिणामित्वात् प्रकृतेः पुरुषो भिन्न इति १८ तेनैवारब्धकार्यस्य तदंतर्भावमभिप्रेत्याह व्यक्ताद्य
इति व्यक्ताद्या महदादयः प्रकृतेरंशत्वेऽपि धातवः ते विकुर्वाणाः पुरुषेक्षया लब्धवीर्याः संहताश्चांडं।
सर्गादौ प्रकृतिरस्य कार्यकारणरूपिणी सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषोऽव्यक्त ईक्षते १९ व्यक्तादयो
विकुर्वाणा धातवः पुरुषेक्षया लब्धवीर्याः सृजंत्यंडं संहताः प्रकृतेर्बलात् २० सप्तैव धातव इ
ति तत्रार्थाः पंच खादयः ज्ञानमात्मोभयाधारस्ततो देहेंद्रियासवः २१ षडित्यत्रापि भूतानि पंच
षष्ठः परः पुमान् तैर्युक्त आत्मसंभूतैः सृष्ट्वेदं समुपाविशत् २२ चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आपो ख
कार्यं सृजंतीत्यन्वयः प्रकृतेर्बलात्तामाश्रित्ये \ न्नमात्मनः जातानि तैरिदं जातं जन्मावयविनः लु
त्यर्थः २१ एवं स्वमतमुपसंहृत्य मतांतरेष्वपि सामान्यतो निरूपितानपरतो विशेषतः सतात्पर्यं दर्श
यति सप्तैवेति ज्ञानं जानातीति द्रष्टा जीवः उभयोर्दृश्यद्रष्ट्रोराधार आत्मा चेति सप्त तत्र प्रकृत्यादी
नां कारणत्वेन खादिष्वंतर्भावः उत्तरेषामंतर्भावार्थमाह ततस्तेभ्यः सप्तभ्यः देहेंद्रियासवः कार्याणि
जायंते २० षडिति तत्रापि भौतिकस्य भूतांतर्भावः जीवस्य च परमात्मांतर्भावमाह तैर्युक्तेति २१ अत्र

पृथ्वी आत्मनो जानाति आत्मना सह चत्वारि तत्त्वानि अंत
र्भावार्थमाह तेति अवयविनः कार्यस्य २३
१०९

106A

भूतानि च मात्राश्चेंद्रियाणि च पंच पंचैकेन मनसा सह आत्मसमष्टयः २३ आत्मैवसंकल्पमनश्चात्ते त्र
योदशपक्षे तन्मात्रैरेकीकृतानींद्रियाणि च तत्प्रकाशकानि पंचैव मनश्चकैमेंद्रियाधिष्ठान आत्मा द्विवि
धः जीवात्मा परमात्मा च एवं त्रयोदश एकादशपक्षे पंच महाभूतानि पंचेंद्रियाणि जीवमनसोरात्मान
भावेनैतान्येवैकादश नवपक्षे: षट्प्रकृतयः पुरुषश्च विकाराणामनभावः २४ उपसंहरति इतीति इति

संख्याने सप्तदशके भूतमात्रेंद्रियाणि च पंच पंचैकमनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः २३ तद्वत्षोडश
संख्याने आत्मैव मन उच्यते भूतेंद्रियाणि पंचैव मनश्चात्मा त्रयोदश २४ एकादशत्वआत्मासौ
महाभूतेंद्रियाणि च अष्टप्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवेत्यथ २५ श्रीभगवानुवाच इतिनानाप्र
संख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतं सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्विदुषां किमशोभनं २६ उद्धव उवाच प्र
कृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ अन्योन्यापाश्रयात्कृष्ण दृश्यते न भिदा तयोः २७ प्रकृतौ
लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि एवं मे पुंडरीकाक्ष महांतं संश

एभिः प्रकारैः प्रकृतिपुरुषभेदज्ञा

नायितत्वर्थः २६ तत्त्वस्त्वति प्रकृतिरिति आत्मना जन्मना उस्वभावेन विलक्षणावन्योन्यापाश्रयत्वा
त् परस्परापरिहारेणाप्रतीतिरित्यर्थः २७ तदेव प्रपंचयति प्रकृतौ तत्कार्ये देहे प्रकृतिश्चात्मनि तेन विना
तस्याश्चाप्रतीतेः अहमित्यभेदप्रतीतेर्न देहात्मनोर्भेदो लक्ष्यते इत्यर्थः हृदिवर्तमानं संशयं नयेन युक्त्या

प्रते: २८

गुणाप्रकाशीनेविवेकोते: २८

भा.प. अर्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह हि यस्मात्त्वत्तस्त्वत्त एव अत्र ज्ञानप्रमोषः भेदवाक्ये शक्तितो मायातः तत्तत्र
टी. प्रकाशस्वात्मनः कथं ज्ञानप्रमोषः ज्ञानदाने तत्प्रमोषे वा मम किं प्रयोजनं तत्राह त्वमेवेति २८ विकारा
१०७ विकाराभ्यां नानात्वैकत्वाभ्यां सापेक्षनिरपेक्षताभ्यां प्रकाशाप्रकाशाभ्यां वा तत्त्वभेदं वक्तुमाह प्रकृतिः पु
107 रुषश्चेति विकल्पोत्पन्नभेदः कृतः इत्यपेक्षायां प्रकृतिमाह लोके देहादिसंघातस्य विकारित्वं तावद्दर्शयति

छेत्तुमर्हसि सर्वज्ञ वचोभिर्नयनैपुणैः त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तितः त्वमेव ह्या
त्ममायाया गतिं वेत्थ न चापरः २८ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ
एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः २९ ममाङ्ग माया गुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धीः।
श्च गुणैर्विधत्ते वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत ३०

एष इति द्वाभ्यां एष सर्गः सृज्यत इति सर्गः देहादिसंघातः वैकारिकः विकारवान् अत्र हेतुः गुण
व्यतिकरात्मकः गुणक्षोभकृतः २९ नानात्वमाह ममेति विकल्पभेदं तद्बुद्धीश्च अनेकधा त्वम
पञ्चयति वैकारिकः अनेकविकारवानपि स्थूलेन मार्गेण तावत्त्रिविधः त्रैविध्यमेवाह अध्या
त्ममित्येकं रूपम् ३० ॥ ० १०७

107A

नानिरूपाणि दर्शयन्निरस्य अध्यात्मरूपमधिभूतं ग्रन्थे रन्ध्रे वृत्तगोलके प्रविष्टमार्कवपुः अंशोपि देवमिति
सा येन प्रकाशतामाह परस्परमिति एवं वृत्तषाद्रूपता येन तदन्यथानुपपन्ना चक्षुस्तत्र तनत्रनुन्यन्यथा
नुपपन्यानदधिष्ठातृदेवतानतः चक्षुषः प्रकृतिस्तनोरूपज्ञानमित्येवमेतत्त्रयं परस्परं सिध्यति अन्यस्य
इति विशेषणव्यावर्तनमाह दृष्टानीय योगितया पललिंगाकाशोऽर्को वर्तते नेत्रमंडलात्मासतस्ततः सि
ध्यति वृत्तविषयत्वेपि प्रतियोग्यपेक्षाभावमात्रेण स्वतःस्फूर्तत्वं इदानीमात्मनो विकारित्वाद्यभावं तन्मे
दमाह यद्यस्मात् आत्मा एषामध्यात्मादीनामाद्यः कारणमतएकरूपः अभिन्नस्ततस्मादेतेभ्योप

दृष्टमार्कवपुरन्ध्रे रन्ध्रे परस्परं सिध्यति यः स्वतः खे आत्मा य एषामपरोयमाद्यः स्वयानुभूत्या
खिलसिद्धसिद्धः ४९ एवं त्वगादिश्रवणादि वृत्तं जिह्वादिना सादि विचिंतयुक्तम् ॥

ऽतोभिन्नः स्वप्रकाशत्वादपीत्याह स्वयानुभूत्या स्वतः सिद्धप्रकाशेनाखिलानां सिद्धानां परस्परं प्रकाश
कानामपि प्रकाशकः सर्वेषामपि सामान्यतश्चित्प्रकाशाविषयत्वात् अतएव तस्य स्वप्रकाशत्वसि
द्धं वृत्तं विदर्शितं तैर्विषयसिद्धिर्यातेरस्यातिदिशति एवमिति ४९ यथा चक्षुरेवं त्वगपीत्यर्थः त्व
क् स्पर्शो वायुरिति श्रवणं शब्दो दिश इति जिह्वा रसो वरुण इति नासागन्धोश्विनाविति चित्तं न्यु
तमं मनः करणांतरमपि तत्र चित्तं चेतयितव्यं वासुदेवमिति मनो मंतव्यं चंद्रमिति बुद्धिर्बोधव्यं ब्रह्म

सं॰ को॰ ह॰ वि॰ ...

८९

भा॰पु॰ टी॰ १०८ 108

ननुपुनरपिवैलक्षण्यमात्रमेवोक्तंत्रिविधंप्रपञ्चव्यतिरिक्तात्मसाक्षिसङ्कल्पतः स्यादहङ्कारनिवृत्त्यातत्कृतः।
त्रिविधविकल्पनिवृत्तेत्याशयेनाह योऽसाविति योऽसावहङ्कारः तमेवाह गुणक्षोभकृतोऽस्तीति ततः।
परमेश्वराद्वाकालाद्वानिमित्तात् प्रधानंमूलमुपादानंयस्य तस्मान्महतः प्रसूतोविकारः सत्रिवृत्
त्रिविधः मोहमयस्यविकल्पस्यहेतुः त्रिवृत्त्वमेवाह वैकारिकइति ॥ ३२ ॥ सङ्कल्पनिवर्तनेऽप्यात्मतत्त्वा
नविलासिनत्वान्नतन्नेनेत्याशयेनाह आत्मेति ननुमोहमयस्यविकल्पस्याहङ्कारस्यवाकेश्चिन्त्या।

योऽस्मिन्गुणक्षोभकृतोविकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः अहंत्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैका
रिकस्तामसऐन्द्रियश्च ॥ ३३ ॥ आत्मापरिज्ञानमयोविवादोह्यस्तीतिनास्तीतिभिदार्थनिष्ठः व्यर्थो
ऽपिनैवोपरमेतपुंसांमत्तः परावृत्तधियांस्वलोकात् नैकर्मभिर्योनिनयोच्चनीचदेहेषुनि।

त्यत्वांगीकारात्तन्नत्याह विवादइति अयंभिदार्थनिष्ठोविवादोह्यात्मापरिज्ञान ‸ त्वंपरिवर्तमानाः ३४
मयइत्यन्वयः यद्वाविवादः सर्वोभिदार्थनिष्ठएवनतुवस्तुमात्रनिष्ठः अतः परस्परस्पर्धिभिरेवभेदस्य
निराकृतत्वान्मोहमयत्वंसिद्धमिति ननुयद्यहङ्कारोविकल्पश्चनास्ति अलंतर्हितन्निवृत्तिप्रयासेन
नेत्याह व्यर्थोऽपि अर्थरहितोऽपिस्वप्नरूपभूतान्मत्तोबहिर्मुखानांपुरुषाणांनैवोपरमेत प्रसङ्गंतत्कृतैः
कर्मभिरुच्चनीचदेहेषुतेसंसरन्तीत्यतः परिवर्तमानाः अनिश्चितधियः पुनःपुनरुच्चनीचेषुदेहेषुते

एकादश ११

१०८

108A

नन्वहमिच्छुरिति त्वत्त इति व्यापकस्यात्मनो देहांतरगमनमकर्तुः कर्माणि नित्यस्य च जन्ममरणादीनि कथं
मितिभावः २४ यतो हि द्वांसोनसंति दिग्भ्रांत्या यथा वंचिताः मोहिताः २५ लिंगशरीरमध्यात्मनमेवेदवदतः
स्तुत्रमाह मनइति प्रधानत्वेनैवमिति निर्देशोन्येषामप्युपलक्षणार्थः देहाद्देहांतरं प्रतियाति ततोन्य
एवात्मानन्मनोनुवर्तते अहंकारेणानुगच्छति ननु मनसोपि पूर्वदेहवियोगो देहांतरसंयोगश्च कथं
भवतीति चेत् २६ स्मृतिवियोगयोगाभ्यामिति वक्तेन यो कारणमाह ध्यायदिति कर्मतंत्रत्वात्कर्मोप

उद्धव उवाच त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो उच्चावचान्यथा देहान्गृह्णंति विसृजंति च
२५ तन्ममाख्याहि गोविंद दुर्विभाव्यमनात्मभिः नह्येतत्प्रायशो लोके विद्वांसः संति वंचिताः २६
श्रीभगवानुवाच मनः कर्ममयं नृणामिंद्रियैः पंचभिर्युतं लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्त
ते २७ ध्यायन्मनोनुविषयान्दृष्टान्वानुश्रुतानथ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रं स्मृतिस्तदनुशाम्यति २८
विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत्स्मरेत्पुनः जंतोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः २९

स्थापितात् दृष्टान्वानुश्रुतान्वेदोक्तान्वा विषयान्ध्यायत् अथानंतरं प्राप्यमाने देहे तन्नाविर्भवत्
त्स्वविषयेषु च सीदल्लीयमानं भवति तदनंतरं तत्स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानेन शाम्यति ३० ततः किमत
आह विषयेति कर्मोपस्थापितदेवादिदेहेष्वत्यंताभिनिवेशेन आत्मानं पूर्वदेहं यन्मनो न स्मरेदिति यदैवे
वयानंतरदेहाभिनिवेशेन भयशोकादेः देवादिदेहाभिनिवेशेन वा हर्षेण घोरदेहेनाः पूर्वदेहस्यात्यंतविस्मृतिः

अहंकारनिवृत्तिः तदभिमानिनो जंतोर्जीवस्य मनुष्यते ननुदेहस्वत्राणः २२

भा.प्र. जन्मतुविषयस्येदस्यग्रात्मतयास्वीकृतिमभिमानंप्राहुः ननुदेहवदुत्पत्तिं नचपुत्रादिदेहवत्प्रीत्यतिशय।
टी. यमात्रेण किंतुसर्वभावेनाभेदेन अभिमानमात्रेणोत्पत्तिमरणेदृष्टांतद्वयं यथास्वप्नमनोरथावित्यर्थः ४६
दृष्टांतंविवृणोति स्वप्नमिति तत्रचैतमानोस्वप्नादौपूर्वंचेतिग्रपूर्वमिवेतिवान्वयः पूर्वसिद्धमप्यात्मान
११ मपूर्वमिवापग्जातमिवपश्यतीत्यर्थः ४७ उपसंहरति इंद्रियाणामयनंमनःतस्यदेहांतराभिनिवेशेन।
109 यासृष्टिःउत्पत्तिः तयावस्तुनिग्रात्मनिपूर्वमिवाजातमिव तदभिमानेनेदंत्रैविध्यमुत्तममध्यमनीच।

जन्मत्वात्मतयापुंसःसर्वभावेनभूरिद विषयस्वीकृतिंप्राहुर्यथास्वप्नमनोरथाः ४६ स्वप्नंमनोर
थंचेत्थंप्राक्तनंनस्मरत्यसौ तत्रपूर्वमिवात्मानमपूर्वंचानुपश्यति ४७ इंद्रियायनसृष्ट्येदंत्रैविध्यं
भातिवस्तुनि बहिरंतर्भिदाहेतुर्जनोसज्जनकृद्यथा ४८ नित्यदाह्यंगभूतानिभवंतिनभवंतिच
कालेनालक्ष्यवेगेनसूक्ष्मत्वात्तन्नदृश्यते ४९

त्वमसदेवभातीत्यन्वयः एवंभूतात्मावाह्याभ्यंतरभे
देहेनचभवति वाह्यान्विषयानांतरान्सुखादींश्चपश्यतीत्यर्थः यथाजनोजीवःस्वप्नेवहूनसतोजनान्
देहात्बहुरूपोभाति यद्वा इदंत्रैविध्यमध्यात्मादिग्रधिदैवकादिग्रधिभौतिकादिरूपंभाति ग्रसज्जन।
कृत् दुष्टपुत्रोत्पादकःजनः पितास्वयंउत्तमोपितत्राभिमानतःतदरिमित्रादिषुयथाभेदहेतुर्भवतितद्वदि।
ति ग्रन्यत्समानं ४८ नदेवलोकप्रसिद्धोजन्ममृत्युसर्वेषांजीवानुसारेणभवतइतिनिरूप्य सूक्ष्मावस्थादि
नावपिनेतिनिरूपयति नित्यदाप्रतिक्षणंभूतानिशरीराणिउत्पद्यंतेनश्यंतिचकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् कुतम

वंत्वा:विविक्तिमिंनत्वसे ४९ ॥

१०५

१०९A

स्तेनोजन्ममरणयोस्तत्रानेककारणमेतत. अन्वमेवनयोः कुतस्त्यावोच्यतेऽनुमानेनसाधयति अविशेषाप्रि
ग्णामादिभिः स्रोतसांगत्यादिभिः फलानांपाकादिभिः फलौ पाकादिभिर्यथावस्था विशेषाकृताः काले
नैनिर्दवस्थानुगमः आदिशब्देननतेजोवलकामैकोशलादीनामुपादानविमतशीतिहारोगत्व निविनाश
वरवस्याभेदत्वात दीपज्वालादिवदित्यनुमानेकथतर्हिप्रदीपवत्प्रतिक्षणभंगोत्योषमिनिग्रन्यमि
त्यानहेतुदेवमारस्थवलविनीत्याह सोयमितिसादृश्यादविशेषमेवयथासोयंदीपइति प्रत्यभिज्ञायथा
चस्रोतसांप्रवाहजलानामेतदेवजलमितितथासोयंपुमानिति धीर्गीर्भ्रमरूपानृणांवद्भनाशरीर

यथाविशेषास्रोतसांचफलानांवावनस्पतेः तथैवसर्वभूतानांवयोवस्थाद्यःकृताः ५३
सोयंदीपोविशेषायद्वत्स्रोतसांतदिदंजलं सोयंपुमानितिनृणांमृषाधीर्गीर्मृषायुषां ५४
मास्यस्यकर्मबीजेनजायतेसोप्ययंपुमान् म्रियतेवामरोभ्रान्त्यायथाग्निर्दारुसंयुतः ५५

मामृषाधीर्गीमायुर्येषामविवेकिनांतेषांभवति ५४ ननुकथंदेहाद्याभासवतःपुंसः कर्मजन्ममरणानिसंति
नान्यस्येतिश्रस्य्यानहिदेहेनघटस्यप्ररूषभेदेनमतत्वमस्तेचेतिश्रत्रस्यापिवक्तनः नद्भावादि
त्याह अयंपुमान् मास्यस्यात्मनःकर्मणोबीजभूतेनमनसोपिअज्ञोपिपुमान् जायतेम्रियतेवाकिंत
शेभ्रान्त्याअजन्मापिजायतेइवअमरोपिम्रियतइव यथाम्महाभूतेनेजोरूपाग्निः कल्पांतमवस्थितोपि

शमोगविरोगाभ्यांजन्मनाशौप्रकीर्तितस्तुत ८१

८३

नै

भा.ए.
टी.
२१०
210

त्विद्दुवक्तव्योक्तावयोवस्थाः प्रपंचयति निषेकोनवस्प्रवेशः गर्भस्तन्मध्येवृद्धिः वाल्यमापंचमाद्वात्कौ
मारंषोडशवर्षांत ततोयौवनमापंचचत्वारिंशतः ततोवयोमध्यमाषष्टिवर्षात् ततोजरा ततोम
त्युः ४८ देहस्यैवैधात्वजन्ममरणादीनुपपादितमर्थमुपसंहरति एताइति स्पष्टं अन्यस्यदेहस्यसंबं
धिनीया एता मनोरथमयीस्तनूस्वस्थाः गुणसंगात्प्रकृत्यविवेकात्कश्चित्परमेश्वरानुगृहीतः कश्चिज्जहा
ति अवस्थावतोदेहस्यद्रष्टानवस्थानितिविवेकज्ञाने ४० ननु तदानीं तन्मूर्छितत्वेन जन्ममरणवा
निषेकगर्भजन्मानि वाल्यकौमारयौवनं वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ४८ एताम।
नोरथमयीह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः गुणसंगादुपादत्ते क्वचित्कश्चिज्जहातिच ४७ आत्मनः पितृ
पुत्राभ्यामनुमेयौभवाप्ययौ नभवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोद्वयलक्षणः ४८ तरोर्बीजविपाकाभ्यां
योविद्वान्जन्मसंयमौ तरोर्विलक्षणोद्रष्टाएवंद्र।
देहोनदृश्यतेनचाह आत्मनइति पितृदेहस्यो
र्ध्वदैहिकंकुर्वताप्यदर्शनात्पुत्रदेहस्यजातकर्मणिजन्मदर्शनात आत्मनःस्वदेहस्यापिजन्ममर।
णावनुमेयौ एवंचदेहमति भवाप्ययवतांवस्तूनांदेहानामभिज्ञोज्ञाताद्रष्टाद्वयलक्षणोभवाप्ययधर्म
कोनभवति ४८ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति तरोरिति तरुशब्देनोद्भिज्जमात्रोपलक्षणफलयाकालस्य।
व्रीह्यादेरित्यर्थः यद्वातरोर्वीजात्परिणामोविपाकः वीजाज्जन्मविपाकान्नाशंयमनाशंचविद्वान्द्रष्टा

ष्टातनोःपृथक्

तोर्विलक्षणोद्रष्टाएवंद्रष्टातनोःपृथक् यातस्तथवर्ती।
मानोपिभवाप्ययाभ्यां न संबध्यते ४९

110A

अविवेकिनः संसारं प्रपंचयति प्रकृतेरिति पंचभिः तत्त्वेन तत्त्वतो विविच्यातदृष्टस्पर्शेषु विषयेषु संमू
ढ इतिवा ५० तत्तत्सत्त्वाद्युमानेगुणभेदेन त्रिविधं तत्रापि तत्तारतम्येनैकैकत्र द्विविधं संसारमाह सत्त्वे
ति ५१ ननु कर्तुरात्मनः कुतः कर्मभिः भ्रमणं तत्राह नृत्यतो गायतो जनानामनुपश्यन्ननुकरोति तद्वत्स्व
रतालादिगतिप्रकारकरणे हि रसेन मनसा तद्वदयतीत्यर्थः अनुकार्यते गुणैर्बलादित्यर्थः अनेन नट
दृष्टान्तेन तद्रूपधर्मो बुद्धिः स्फुरतीति दर्शितं ५२ उपाधिधर्माध्यासोपहितेन भासत इत्यत्र दृष्टान्तमाह यथाम्भ

प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधः पुमान् तत्त्वेन स्पर्शसंमूढः संसारं प्रतिपद्यते ५० सत्वसं
गादृषीन्देवान्रजसासुरमानुषान् तमसाभूततिर्यक्त्वं भ्रामितो याति कर्मभिः ५१ नृत्यतो
गायतः पश्यन्यथैवानुकरोति तान् एवं बुद्धिगुणान्पश्यन्नीहोप्यनुकार्यते ५२ यथाम्भसा
प्रचलता तरवोपि चला इव चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः ५३ यथा मनोरथधियो
विषयानुभवो मृषा स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्ह तथा संसार आत्मनः ५४

सेति नीरस्थास्तरवो धावंत इव
दृश्यन्ते जले प्रतिबिंबिता वा चचला इवेति विषयग्राहकेन मनसा परिकल्पिता एव तेषु लावण्यादयो
गुणाः न वस्तुतः सन्ति अतो मनो निबंधन एव संसार इत्यभिप्रेत्य ग्राहकगुणग्राह्ये भासत इत्यत्र
दृष्टान्तमाह चक्षुषेति ५३ भोगस्यापि मिथ्यात्वे दृष्टान्तद्वयमाह यथेति यथा एताः प्रसिद्धाः मनोरथधि

यः स्वप्नदृष्टाश्च धियो यथा मृषा एवमात्मनो विषया
नुभवः संसारो मृषा ५४

भा.प. ननुयदिस्पृषास्तर्हिकिंनविद्रुतिश्रमेणतत्राह अर्थेहीति अस्यात्मनः ५५ अतोभोगोद्यमोनकर्तव्यइत्या
टी. ह तस्मादिति ५६ दुःखप्रतीकारोद्यममपिपरित्यज्यपरमेश्वरनिष्ठेनैवभाव्यमित्याह क्षिप्तइतिद्वाभ्यां
क्षिप्तः आक्षिप्तः तुच्छइतिवाप्रलब्धः उपहासितः ५७ निष्ठितः निष्ठीवनविषयीकृतः मूत्रितः मूत्रेणार्द्री
१११ कृतः प्रकंपितः परमेश्वरनिष्ठानः प्रच्यावितोपिकृच्छ्रगतः कष्टप्राप्तोपि तदाधैर्यमवलंब्यात्मनात्मा

अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्त्तते ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ५५ तस्मादुद्ध
वमाभुंक्ष्वविषयानसदिंद्रियैः आत्माग्रहणनिर्भातंपश्यवैकल्पिकंभ्रमं ५६ क्षिप्तोवमानितो
सद्भिः प्रलब्धोसूयितोथवा ताडितःसन्निरुद्धोवावृत्त्यावापरिहापितः ५७ निष्ठितोमूत्रितो
वाज्ञैर्बहुधैवंप्रकंपितः श्रेयस्कामःकृच्छ्रगतआत्मनात्मानमुद्धरेत् ५८ उद्धवउवाच य
थैवमनुबुद्ध्येयंवदनोवदतांवर सुदुःसहमिमंमन्येआत्मन्यसदतिक्रमं ५९ विदुषामपिविश्वा
त्मन्प्रकृतिर्हिबलीयसी ऋतेत्वद्धर्मनिरतान्शांतांस्तेचरणालयान् ६० इतिश्रीभागवतेम
कादशस्कंधेद्वाविंशोध्यायः २२

आत्मानमुद्धरेत् श्रीनारायणंस्मरेत् ५८ एवंत्वदुक्तंयथावदनु
बुद्ध्येयं तथानःसर्वान्प्रतिवदेत्यर्थः ५९ त्वद्धर्मनिरतान्ऋतेविदुषामपिअसद्भिःकृतमतिक्रममपराधं
सुदुःसहंमन्येइत्यन्वयः प्रकृतिःस्वभावः निरस्तसर्वसंदेहानेकीकृतसद्दर्शने प्रकाशितारहस्यंतेभजा

निरुक्तीयं ८ इत्येकादशेद्वाविंशोध्यायः २२ १११

१११A

त्रयोविंशेतितिक्षार्थं सहनोपायईर्यते भिक्षुगीतप्रकारेणमनसःसंयमोपिच १ दुर्जनोद्भवोनूनंदुःस
होपिमहीयसां अतस्तस्मिन्नध्याये सहनोपायवर्णनम् २ तत्रतावदस्मिन्नध्याये भिक्षुगीतयामनो
विजयउक्तः अस्मिन् पुरुषप्रकृतिविवेकमुक्तं उत्तरस्मिन् गुणानांवृत्तिविजयः ततःपरस्मिन्नैलगीतयाविषयसं
गत्यागेनसत्संगइति क्रमेणोपायोभगवतावर्णितः आशंसितः प्रार्थितः भृत्यस्यवचःसत्कुर्वन्तंभृत्यंप्र
त्याबभाषे १ तत्रतावदङ्गीकारेणतद्वचःसंपूजयति द्वाभ्यां हेबार्हस्पत्य बृहस्पतेःशिष्यप्रवरत्वा।

उद्धवउवाच सएवमाशंसितउद्धवेनभागवतमुख्येनदाशार्हमुख्यः सभाजयन्भृत्यवचो
मुकुन्दस्तमाबभाषेश्रवणीयवीर्यः १ श्रीभगवानुवाच बार्हस्पत्यसनास्त्यत्रसाधुर्वैदुर्जनेरितैः
दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंयःसमाधातुमीश्वरः २ नतथातप्यतेविद्धःपुमान्बाणैस्तुमर्मगैः यथा
तुदन्तिमर्मस्थाह्यसतांपरुषेषवः ३ कथयन्तिमहत्पुण्यमितिहासमिहोद्धव तमहंवर्णयिष्या
मिनिबोधसुसमाहितः ४ केनचिद्भिक्षुणागीतंपरिभूतेनदुर्जनैः स्मरताधृतियुक्तेनविपाकंनि

केसत्साधुर्नास्तियोदुर्जनोक्तैर्भिन्नंस्वभिन्नंमनः समयितुमीश्वरःस्यात् २ कुतइत्यतआह नेति तथामर्म
स्थामर्मस्थएवनित्यंस्थिताः परुषोक्तिरूपाइषवस्तुदन्तिव्यथयन्ति तथाइतरैर्बाणैर्नतुदन्तीति अतस्तस्यान
नुष्ठानरहस्यैः २ तथापितैर्मयावक्ष्यमाणेनोपायेनसर्वंसोढुंशक्यमित्यभिप्रायेणेतिहासंप्रस्तौति महत्य

भा॰ए॰ सतमिति तत्र यं धनाढ्यः कृच्छ्रार्जितस्य धनस्य नाशेन संतप्यमानो निर्विण्णः सन् प्रव्रज्य भिक्षामटन् दुर्जनैरुप
टी॰ द्रुतः प्रसन्नो योगिनीं गाथामगायदिति वक्तुं तस्य चरितमाह अवन्तिष्वित्यादिना। अवन्तिषु मालवदेशेषु
वार्ता कृषिवाणिज्यादिरूपा वृत्तिर्यस्य कदर्यस्तु स्मृतावुक्तः आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् दे
११२ वतातिथिभृत्यांश्च स कदर्य इति स्मृत इति ६ तस्येति ज्ञातयो बान्धवाः अतिथयोऽभ्यागतास्तेन नार्चिताः।
112

अवन्तिषु द्विजः कश्चिदासीदाढ्यतमः श्रिया। वार्तावृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धोऽतिकोपनः ६ ज्ञा
तयोऽतिथयस्तस्य वाङ्मात्रेणापि नार्चिताः शून्यावसथ आत्मापि काले कामैरनर्चितः ७ दुःशील
स्य कदर्यस्य द्रुह्यन्ते पुत्रबान्धवाः दारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन्प्रियं ८ तस्यैवं यक्षवित्तस्य।
च्युतस्योभयलोकतः धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधुः पंचभागिनः ९ तदवध्यानविस्रस्तपुण्य
स्कंधस्य भूरिद अर्थोऽप्यगच्छन्निधनं बह्वायासपरिश्रमः १० ज्ञातयो जगृहुः किंचित्किंचिद्दस्यव उ
द्धव दैवतः कालतः किंचिद्ब्रह्मबन्धोर्नृपार्थिवात् ११ स एवं द्रविणे नष्टे धर्मकामविवर्जितः उपे
क्षितश्च स्वजनैश्चिन्तामाप दुरत्ययां

नार्थः शून्यावसथ इति धर्मकर्महीने गृहे देहे वा ७ ८ यक्षाणां वित्तमि
व केवलं रक्षणीयं वित्तं यस्य पंचभागिनः पंच यज्ञदेवताः ९ तेषामवध्यानमनादरः तेन विस्रस्तो विशीर्णः
पुण्यस्कंधः अर्थलाभमात्रहेतुः धर्मो यस्य तस्य बह्वायासैः कृष्यादिभिः केवलं श्रमो यस्मिन्सः १० दैवतः।

[illegible] ११२

नद्वेषाः अर्थो यस्य तपस्विनः सततमस्य मेमया प्राप्त्यादेद्दः दुःखेवात्मानुतापं प्रपंचयति नधर्माययेत्यादिना यसै।
दशार्थोयासः तेनमया १४ नरकायचसत्यधर्मधर्माननुष्ठानात् १५ श्वित्रेश्चनकुष्ठ १६ निरूप्यमाणोर्थो
नर्थएकत्वाह त्रिभिः अर्थस्येति सिद्धोप्यर्थं तस्मात्कर्षेतं वर्द्धने नाशोपभोगयोर्द्वेद्वेकानकोउपभोगेचेत्यर्थः
तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः खिद्यतो बाष्पकण्ठस्य निर्वेदः सुमहानभूत् १४ सचाहेदम्
होकष्टहृयात्मामेनुतापितः (यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः १५ लोभः स्वल्पोपिताद्दे
ति श्वित्रो रूपमिवेप्सितं) नधर्माय च कामाय यस्यार्थायास ईदृशः प्रायेणार्थः कदर्याणां न सुखाय क
दाचन २६ चात्मापतापायमृतस्यनरकायच यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः लो
भः स्वल्पोपितान्हंति श्वित्रो रूपमिवेप्सितं १६ अर्थस्य साधने सिद्धे उत्कर्षे रक्षणे व्यये नाशोपभोग
आयासः त्रासः चिंता भ्रमो नृणां १७ स्तेयं हिंसानृतं दंभः कामः क्रोधः स्मयो मदः भेदो वैरमविश्वासः।
संस्पर्धा व्यसनानि च १८ एते पंचदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणां तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोर्थी दूरतः
स्त्यजेत् १६ भिद्यंते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा एकास्निग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेरयः कृताः २०
साधनेनोत्कर्षेणायासमाननस्त्रासः विनाशे च नाशे भ्रम इति १७ किंचार्थं सामर्थ्यात्स्तेयादयः षडनर्थाः श्रीमदैश्व
र्यादयो व्यसनैः सह नव व्यसनानि स्त्रीद्यूतमद्यविषयाणि त्रीणि १८ भेदवैरस्पर्धाः प्रपंचयति द्वाभ्यां भिद्यं
ते स्नेहं त्यजंति एकस्निग्धाः एकैकप्राणाः ते च प्रास्निग्धाः अतिप्रियाश्चेत्यर्थः कुतः काकिणीनां पुस्त

मांषं विंशति वराटिका काकिणी तथा २१ २०

भा.पु. संरब्धाः ते भिन्नाः स्पृधः स्पर्धमानाः २१ इह तावदर्थनिष्ठा नामैते नर्थाः परलोके चानर्थ एव तेषामित्याह लब्ध्वेति
टी. त्रिभिः मानुष्यं जन्म तत् तत्रापि द्विजाग्र्यतां ब्राह्मण्यं ये स्वार्थं घ्नन्ति आत्महितं न कुर्वन्ति ते यान्ति २२ अमरप्रार्थ्यो
लोकः कथं यत्राह लोकं देहं अनुषज्जेत आसक्तिं कुर्यात् २३ ऋषयो मनुष्याश्च यत्नब्रह्मयत्नयोर्देवताः देवपितृभूता
११३ नीतेष्वु ज्ञातयः सगोत्राः बंधवो विवाहादिना संबंधाः तान् अन्नांशभागिनः भागार्हान् आत्मानं चासं

113

अर्थेनाल्पीयसा ह्येते संरब्धा दीप्तमन्यवः त्यजंत्याशु स्पृधो घ्नन्ति सहसोत्सृज्य सौहृदं २१ लब्ध्वा ज
न्मामरप्रार्थ्यं मानुष्यं तद्द्विजाग्र्यतां तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नन्ति यान्त्यशुभां गतिं २२ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं
प्राप्य लोकमिमं पुमान् द्रविणे कोनुषज्जेत मर्त्योनर्थस्य धामनि २३ देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन्बं
धूंश्च भागिनः असंविभज्य चात्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः २४ व्यर्थयार्थेहया वित्तं प्रमत्तस्य वयो
बलं कुशला येन सिध्यन्ति जरठः किन्नु साधयेत् २५ कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान्व्यर्थयार्थेहयासकृ
त् कस्यचिन्मायया नूनं लोकोयं सुविमोहितः २६ किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत मृत्यु
ना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वोत जन्मदैः २७

उत्तरार्ध ५

विभज्य भृत्यादिभिरसंतर्प्य २४ एवं विमृश्यानुतप्यमा
नमाह व्यर्थयार्थेहया प्रमत्तस्य मम चिरनष्टानि गतानि निःशेषः येन विना दिना कुशला विवेकिनः सिध्यं
ति मुच्यन्ते जरठो वृद्धः २५ अन्यदपि स्वमरणमनुशोचति कस्मादेवमनर्थं विद्वानपि संक्लिश्यति कारणं संभा ११३
वयति कस्यचिदिति २६ ननु नायं मोहितः क्लिश्यति किं तु धनादिभिः भोगादिविधित्सया अत आह किं

इदानींसंपन्नविवेकः सनृहस्यन्वाह नूनमितित्रिभिः येनप्रीतेनात्मनः स्ववरूपोनिर्विद्यभवति सहरिर्मेनु
नप्रीतइति २८ अंगंगोऽघविघ्नातमसा यद्वाविद्ययात्मवेषयामियदिस्यात् कालयवेशाघसंघ्यात्मनोन्यवासि
इत्युत्सव आखिलस्वार्थेधर्मादिसाधनेअप्रमत्तःसन् अनुमोदनैर्देवैरनुमोदितोपि जरठःस्वल्पेनकाले
नूनंमेभगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयोहरिः येननीतोदशामेतांनिर्वेदस्यात्मनःप्लवः २९ सोहंकालावशे
षेणशोषयिष्येंगमात्मनः अप्रमत्तोखिलस्वार्थेयदिस्यात्सिद्धआत्मनि २९ ततोमामनुमेदेरन्देः।
वास्त्रिभुवनेश्वराः मुहूर्तेनब्रह्मलोकंखट्वांगःसमसाधयत् ३० श्रीभगवानुवाच इत्यभिप्रेत्यम
नसाह्यावंत्योद्विजसत्तमः उन्मुच्यहृदयग्रंथीन्शान्तोभिक्षुरभून्मुनिः ३१ सचचारमहीमेतांसंयता
त्मेन्द्रियानिलः भिक्षार्थंनगरग्रामानसंगोलक्षितोविशत् ३२ तंवैप्रवयसंभिक्षुमवधूतमसज्ज
नाः दृष्ट्वापर्यभवन्भद्रबह्वीभिःपरिभूतिभिः ३३ केचित्त्रिवेणुंजगृहुरेकेपात्रंकमण्डलुं पीठंचैके
ऽक्षसूत्रंचकंथांचीराणिकेचन प्रदाय चपुनस्तानिदर्शितान्याददुर्मुनेः ३४ अन्नंचभैक्ष्यसंपन्नंभु
ञ्जानस्यसरित्तटे मूत्रयन्तिचपापिष्ठाःष्ठीवंत्यस्यचमूर्धनि ३५
यतवाचंवाचयन्तिताडयन्तिनवक्तिचेत् तर्जयन्त्यपरेवाग्भिःस्तेनोयमितिवादिनः ३६ बध्नन्तिरज्ज्वा
तंकेचिद्बध्यतांबध्यतामिति क्षिपन्त्येकेवजानन्तएषधर्मध्वजःशठः ३७ क्षीणवित्तइमांवृत्तिम
ग्रहीत्स्वजनोज्झितः अहोएषमहासारोधृतिमान्गिरिराडिव ३८ मौनेनसाधयत्यर्थंबकवद्दृढनिश्चयः
इत्येकेविहसन्त्येनमेकेदुर्वातयन्तिच तंबबन्धुर्निरुरुधुर्यथाक्रीडनकंद्विजं ३९

मो.ध.
टी.
११८
114

हिंपंतिनिंदंति निंदामेवाह एषधर्मध्वजः त्रिदंडुलिंगोपजीवी शठोलोकवंचकः ३७ वेदवादः हीणा
विनइति ३८ महाशालः सुनिवली ३९ उद्वांतयंति नतुपर्यंधोवानुमुंचंति ववधुःसूत्रवेलैः निरुरुधुः गा
गरहारिषु द्विजसुकृपारिकादिकं यथा ४० भौतिकं दुःखेनादिकृतं दैहिकं ज्वरादिनिमित्तं दैविकंशी
तोष्णादिप्रभवं हिष्टं दैवप्राप्तं ४१ धर्मात्प्रात्यद्भिःधर्मस्यापिपरिभूतोसात्विकीधृतिमास्थायस्वधर्ममेव।
एतवांचवाचयतितान्स्वंतिनवक्तिच ४२ नजनयत्परेवाभिःस्तेनोपमितिवाहितः वंशनिरस्त्वा
नकेचिद्दुष्यतांवध्यतामिति ४३ हिंपंतोकेवजानतेपषधर्मध्वजःशठः हीणाविनइत्यमानुनिमग्र
हीतस्वजनेनोक्तितः ४४ मृदोपषमहाशालोधृतिमान्गिरिराडिव मौनेनमानयपत्स्वयंवकवत्।
एनिस्पृयः ४५ द्रव्येकेविदसत्येनपकेउद्वांतयंतिच नवंवधुर्निरुरुधुर्यथाक्रोशनकद्विज ४६ प्
वंसमौनिकंदुःखैर्दैविकंदैहिकंचयत भोक्तव्यमात्मनोदिष्टप्राप्तशान्तमनुध्यत ४७ परिभूतस्मा
गाथामगायत नराधमैः पातयद्भिःस्वधर्मस्याधृतिमास्थायसात्विकी ४८ द्विज उवाच नायजनो
मेसुखदुःखहेतुर्नदेवतात्मायहकर्मकालाः मनःपरंकारणमाहुरन्यत्संसारचक्रंपरिवर्तयेयत्
स्थितः इमांवदस्मानांगाथामगायत सात्विकीधृतिस्तोक्ता धृत्यायथायारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः
योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्विकीइतिस्मृतेः ४९ तामेवाष्टादशश्लोकीगाथामाह नायमिति
अयंजनः अधिभूताधिदैवताइंद्रादिरात्माहेत्वंतः ग्रहाश्चादित्यादयः कर्मपुण्यपापादिकालश्चैतेमेसुखदुः

नैतोनाभेद्वत्सदः ४७

विक्लेवो नमवृति न वत्का नाविरहः मनः परं देवेति लिसि
विदुःवित्रा निमाव सवि मनसम पावि लिमनमत्रि ११८

परिणामेन प्रकारमेवाह मनइत्यादि गुणानगुणात्मनीः सृजति ततस्तेभ्यो गुणेभ्यो गुणेभ्यः शुक्लानिसा
त्विकानि कृष्णानि तामसानि लोहितानि राजसानि सवर्णास्ततस्तत्कर्मानुरूपाः सतयो देवतिर्यङ्नरादिना
नयाहि ४२ तर्हि मनस एव संसारः स्यान्नात्मन इत्याशंक्याह अनीह इति अयमर्थः अविद्ययामनोध्या
सेनैवमात्मनः संसृतिर्नस्वतः यतस्तदुद्दितस्येश्वरस्य साक्षात्नास्ति किंतु तद्धितो जीवस्यैवेति तदेवाह म
नस्समीहमानेनेन सह नियंतृत्वेन तेमानोपि परमात्मा अनीहस्तत्क्रियासंगरहितः यतो हिरण्मयः विद्याशक्ति
मनो गुणान्वै सृजतीव लीयस्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः स
वर्णाः सृतयो भवन्ति ४३ अनीह आत्मा मनसा समीहता हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे मनः स्वलि
गं परिगृह्य कामान् जुषन्निबद्धो गुणसंगतोसौ ४४ दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतं च कर्माणि
च सद्व्रतानि सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्तः परो हि योगो मनसः समाधिः ४५ (प्रधानः कुतः यतो मत्स
खः मम जीवस्य सखा नियन्ता अतः उद्विचष्टे विचष्टे प्रतिगोहितत्त्वानेन केवलं पश्यतीत्यर्थः असौ पुनरहं जी
वः स्वलिंगं स्वस्मिन्नात्मनि लिंगयति येनोत्पत्ति संसारमिति तथा तन्मनोपरिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य त
स्य मनसो गुणैः कर्मभिः संगतः संबद्धः गुणसंगात्वा कामान् जुषन् बद्ध इति ४४ अतो मनोनिग्रहः स
र्वैः कृतस्यान्तविज्ञानसर्वं व्यर्थमित्याह दानमिति द्वाभ्यां स्वधर्मः नित्यनैमित्तिकः सद्व्रतान्येकादश्युपवा
सादीनि अन्यानि च यावन्ति कर्माणि एते सर्वे उपाया मनोनिग्रहलक्षणान्तो निष्ठा फलं येषां ते तथा ननु

ज्ञानां कथं गम्यते तेषां प्रसिद्धं तत्राह मनसः समाधिर्निग्रहः
एव परो योगः ज्ञानं ४५

भा.प. अतोयस्यमनःसमाहितंतेषांनभवति नस्यकिंकृत्यमस्तिवदेतिपरंप्रत्युपदिशन्निवस्वयमेवाह असंयतेवि
टी. तिसंचेत यद्यविनश्यत आलस्यादिलीयमानंचेद्भवेत तर्हिएभिर्दानादिभिःकिमपरंप्रयोजनंस्यात
११५ नकिंचिदित्यर्थः ४६ नन्वितैरिंद्रियजयःप्रयोजनंस्यात्तत्राह मनोवशास्ति देवाइंद्रियाणितदधिष्ठा
115 तारोवा भीष्मःयोगिनामपिभयंकरोमनोलक्षणोदेवःकुतःसहसः वलादपिवलिनोपिवासहीयान्

समाहितंयस्यमनःप्रशांतंदानादिभिःकिंवदतस्यकृत्यं असंयतंयस्यमनोविनश्यद्दाना।
दिभिश्चेदपरंकिमेभिः ४६ मनोवशेन्येह्यभवन्स्मदेवामनश्चनान्यस्यवशंसमेति भीष्मो
हिदेवःसहसःसहीयान्युंज्याद्वशेतंसहिदेवदेवः ४७ तंदुर्जयंशत्रुमसह्यवेगमरुंतुदंतन्न।
विजित्यकेचित कुर्वंत्यसद्विग्रहमत्रमर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून्विमूढाः ४८ ४४

वलीयान् अतस्तंयोवशावर्तिनंकुर्यात्सएवदेवदेवः इंद्रियजेताभवतिनान्यः तथाचश्रुतिः मनसो
वशेसर्वमिदंवभूवनान्यस्यमनोवशमन्वियाय भीष्मोहिदेवः सहसः सहीयानिति ४७ अतस्यसह्या
वेगादयोवेगायस्यातं अतएवारुंतुदंमर्मस्थानेतुदतिव्यथयतीत्यरुंतुदः तन्नेतिच्छेदः तंनविजि
त्यअजित्वाततः येकेचिन्मर्त्यैःकेश्चिदसद्विग्रहंकुर्वंतितेत्रैवात्रकुलप्रतिकूलादीनकल्पयंतित्यर्थः। ११५

115A

ततस्तेष्वनेकप्रकारेण संसारेण भ्रमं नीत्याह देहमिति मनोमात्रपरिकल्पितमिमं स्वदेहं देहमिति
पुत्रादिदेहं च ममेति स्वीकृत्य त्वमसि संसारे ४९ न देहस्य मनस एव सुखदुःखकारणत्वमुपपाद्येदानीं जन्म
नादीनामप्यात्मकारणत्वं प्रपञ्चयति जन्मास्त्विति षड्भिः अत्र चास्मिन्नुपदेशे आत्मनः किं न किंचित्सु-
खदुःखकर्मबन्धनकर्तृत्वं चेत्यर्थः कुतस्त्यत आह निश्चितं हि भौमयोर्भूविकारयोर्देहयोस्तत् न त्वात्म-
नः अमूर्तस्याक्रियस्य च हननादिषु कर्मसु कर्तृत्वानुपपत्तेः तथापि दुःखमात्मपर्यवसाय्येवेति चेत्

देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यंधधियो मनुष्याः एषोऽयमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरंतपारे तम-
सि भ्रमंति ४९ जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र हि भौमयोस्तत् जिह्वां क्वचित्संदश-
ति स्वदद्भिस्तद्वेदनायां कतमाय कुप्येत् ५० दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकार-
योस्तत् यदंगमंगेन निहन्यते क्वचित्क्रुध्येत कस्मै पुरुषः स्वदेहे ५१

एवमिति परमात्मनः ३
अथ ग्राह्यैकत्वान्न कोऽपि विषयोऽस्तीति स्वदृष्टान्तेन दर्शयति जिह्वामिति ५० यदि देवता अमरास्तु नाम तत्रा-
पि पतत्यात्मनः किं यतो विकारयोर्विक्रममाणयोर्देवतयोस्तद्दुःखेन मुखैर्भिर्हन्येतेन वा हस्ते द्विष्टदभिमा-
निनोर्वह्नीन्द्रयोरेव तत् न त्वविक्रियस्याहंकारस्य चात्मनः देवतामात्रं च सर्वदेहेष्वभेदान्न कोऽपि वि-
षयोऽस्तीति स्वदेहदृष्टान्तमाह यद्यदाङ्गमङ्गे देवतापि सैव न हस्तमुखादिके अत एवैकैव देवता न पिशन रु

प० एकादशस्कंधटीका ५५

भा.द. आत्मनः सुखदुःखाद्याकारः परिणामः अतः स एव हेतुः यदि स्यात् तर्ह्यन्यस्मिन्नपि अन्यतः किं न किंचिदित्य
टी. र्थः नोपसर्पेत् क्रुध्येत्तरार्थः यतो निज एव स्वभावः सः न ह्यात्मनस्तथा विपरिणामोऽन्यनिमित्तको भवति
अतोऽस्ति कोपविषय इति चेत्तत्राह न हीति आत्मव्यतिरिक्तं नास्त्येव यदि स्यात् असदिति प्रतीयेत
११६ तर्हि तन्मृषैव अतः कस्माद्धेतोः क्रुध्येत यतो नास्ति निमित्तं न च सुखदुःखे चेत्यर्थः ५१ ग्रहपक्षे
116 प्यजनस्यात्मनः किं यतो जन्यन इति जनो देहस्तस्यैव जन्मलग्नोपलक्षितया ह्यादशाष्टमादिस्थितिस्थानेषु

आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजः स्वभावः न ह्यात्मनोऽन्यद्यदि तन्मृ
षा स्यात् क्रुध्येत कस्मान्न सुखं न दुःखं ५२ ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोऽज
स्य जनस्य ते वै ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदंति पीडां क्रुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ५३ ॥

ते ग्रहाः सुखदुःखनिमित्तं भवंति किंच अंतरिक्षे ग्रहस्य नक्षत्रस्यस्य ग्रहस्यैव पादाद्धीदिदृष्ट्यादिभे
दैः पीडां वदन्ति दैवज्ञाः ननु ग्रहकोणादिषु स्थितस्य नक्षत्रगोचरस्य पुरुषस्य ग्रहपीडेतिव पीडा तद्ग्र
हो त्यन्ते देहे तस्याभिमानाद्भवति अतः पुरुषस्ततो ग्रहाद्देहाच्च अन्यः कस्मै क्रुध्येत ५३ ॥ ११६
श्रीकृष्णाय नमः ॥ ०

कर्मैवहेतुरस्त्विति अस्यायोपगमः कर्मैवनास्तिकुतस्तस्य हेतुत्वमित्याह हियस्मात् कर्मपकृत्यज
हाजडत्वेसतिस्यात् जडत्वाद्विकारत्वोपपत्तेः अजडत्वाच्च हिनानुसंधानतः प्रवृत्तिसंभवात् अविज्ञडोदेहः
अतःतस्यप्रवृत्तिर्नैवसंभवति पुरुषस्तुसर्वगः शुद्धज्ञानस्वरूपः अतः कस्मैकुप्येत यतः सुखदुःखमूलंक
र्मकर्मैवनास्तीति ५४ तत्रकालपक्षेपिआत्मनः किंयतोसौकालात्मकएवतत्सापेक्षत्वात् स्वांशस्यस्वतः
पीडानास्तीत्यत्रदृष्टान्तः नाग्नेर्हितापो देशस्य ज्वालादेस्तापो दाहतो नाशोस्ति तथोपाधिभूतकालांशस्यदाहाच्चा

कर्मास्तुहेतुः सुखदुःखयोर्वै किमात्मनस्तद्धिजडाजडत्वे देहस्त्वचित्पुरुषोयंसुपर्णः क्रुध्येतकस्मै
नहिकर्ममूलं ५४ कालस्तुहेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्रतदात्मकोसौ नाग्नेर्हितापोन
हिमस्यतत्स्यात् क्रुध्येतकस्मैनपरस्यद्वंद्वम् ५५ नकेनचित्क्वापिकथंचनास्यद्वंद्वोपरागः प
रतःपरस्य यथाहमःसंसृतिरूपिणःस्यादेवंप्रबुद्धोनबिभेतिभूतैः ५६ ॥

राःस्यादितिदृष्टान्तः नहिमस्यतत् शैत्यंदशास्यनुषंककाणस्यनाशकंनास्यादित्यर्थः किंच आत्मनोंशत्व
वस्तुतःपरएवायं नचपरस्यद्वंद्वंसुखदुःखादिकमस्तीति ५५ तदेवस्पष्टयतिहेतवः प्रसिद्धानिरस्ताः यदि
कश्चिद्धेतुर्नरमडावयेनपिवस्तुमहिमापेतायानसंभवतीत्याह नकेनचिदिति नन्वपरोक्तः कथमपद्विय
तेतत्राह यथेति संसृतिमविद्यमानामेवरूपयति प्रकाशयतीति तथातस्माद्दमः अहंकारस्यथास्या
त् प्रकृतेःपरस्मात्मनोद्वंद्वसंबंधः अहंकारनिमित्तोसौनवास्तवइत्यर्थः एवंप्रबुद्धोयःसंभूतैः कृत्वान

[illegible] ॥

भा.ए.
टी.
११८
117

अतोऽहमध्यात्मनैवपरमात्मनिष्ठयातरिष्यामीत्याह एतामिति सोऽहमित्यन्वयः नन्विदंधनिष्ठैवकथंभवे
त्तदाह मुकुंदेति ५७ धनलोपेनसहगाथायांसंगतेपतेतोदर्शयति द्वाभ्यां इत्थंनष्टद्रविणोनिर्विद्यगतक्ल
मः प्रव्रज्यगांपर्यटन्नसद्भिः दुर्जनैः निराकृतोपिस्वधर्मादकंपितःसन्नमुनिरमुंगाथामगायदित्यन्वयः

एतांसमास्थायपरात्मनिष्ठामध्यासितांपूर्वतमैर्महर्षिभिः अहंतरिष्यामिदुरंतपारंतमोमुकुंदां
घ्रिनिषेवयैव ५७ श्रीभगवानुवाच निर्विद्यनष्टद्रविणोगतक्लमः प्रव्रज्यगांपर्यटमान
इत्थं निराकृतोसद्भिरपिस्वधर्मादकंपितोमुंमुनिराहगाथां ५८ सुखदुःखप्रदोनान्यःपुरु
षस्यात्मविभ्रमः मित्रोदासीनरिपवःसंसारस्तमसःकृतः ५९ तस्मात्सर्वात्मनातातनिगृह्णा
णमनोधिया मय्यावेशितयायुक्तएतावान्योगसंग्रहः ६० यएतांभिक्षुणागीतांब्रह्मनि
ष्ठांसमाहितः धारयन्श्रावयन्शृण्वन्द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते ६१ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
एकादशस्कंधेभिक्षुगीतानामत्रयोविंशोध्यायः २३

५९ मित्रोदासीनरिपवःसर्वोपिसंसारःतमसःअज्ञानतःआत्मनोमनसोविषमभावःकृतोनतत्त्वि
करइत्यर्थः ५९ उक्तंदुःखसहनोपायमुपसंहरति तस्मादिति ६० मनोनिग्रहाशक्तोप्येतच्छ्रवणादिवि
हलंफलंप्राप्नोतीत्याह यएतामिति द्वंद्वैःसुखदुःखादिभिःभिक्षुगीतनिभंकृत्वाभक्तचित्तनातेहरिः

मोहंनिन्नत्रिहाभ्येतिपाप्मानंदद्रूपतः ६१ इतिभा।
वार्थदीपिकायांत्रयोविंशः २३
११८

अभवन्नमिथ्यात्मावभृतुः यथाश्रीपरमेश्वराज्जीवादृष्टप्रयुक्तत्वात्सृष्टेः पुरुषानुमतत्वं यद्वा स्वस्यैवप्रा
कृतीत्तगुणरूपायाः पुरुषावस्थानदेवमनेनतद्वारेणेत्यर्थः ५ सत्वेक्रियाशक्तिः प्रथमोविकारः ततोमहा
न्ज्ञानशक्तिः नत्वंपमहानेवप्रथमविकारः प्रसिद्धत्वात् सचज्ञानक्रियागर्भत्वात्सूत्रेणसंयुतः तदुप
क्तं एकमेवतत्वंक्रियाज्ञानशक्तिभ्यांद्विधोच्यत इत्यर्थः विमोहनः जीवस्यभ्रमहेतुर्जातः ६ यतस्तत्वा
ज्ञादीनांकारणंमनः शब्दैर्देवानामप्युपलक्षणं चिदचिन्मयः चिदाभासव्याप्तत्वादुभयग्रथितरूप इति

तमोरजः सत्वमितिप्रकृतेरभवन्गुणाः यथाप्रत्यभ्यमानाणायाः पुरुषानुमतेनच ५ तेभ्यःसम
भवत्सूत्रंमहान्सूत्रेणसंयुतः ततोविकुर्वतोजातोयोहंकारोविमोहनः ६ वैकारिकस्तैजसश्च
तामसश्चेत्यहंत्रिवृत तन्मात्रेंद्रियमनसांकारणंचिदचिन्मयः

जीवेमायिनितद्दर्शिते यद्यपितस्मा
द्वा एतस्मादात्मनआकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेः अग्रमयंहिसोम्यमन इत्यादिश्रुतेश्च तस्मिन्वैराजस्तदंतर्या
मीलीलाविग्रहः क्षीराब्धिशायी श्रीनारायणः तत्रापिपद्मेचवैराजस्यभोगविग्रहश्चतुराननः ततोपृथ
वमस्मन्येषांजीवानामाविर्भाव इतिप्रक्रिया तथापिचित्तोपिव्याप्तिः सर्वैकोहंकारः ततोभूतेंद्रियादिस
वहारइत्येतावतामहदादिक्रमेणसृष्टिरुच्यते तथाचोक्तं मृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्याचोदितान्यथा
उपायः सोवतारायनास्तिभेदः कथंचनेति ७ ॥ ः प्रथमंभूतानिजानीयतेतेभ्यश्चापंचीकृतेभ्यः प्राणादि।

117A

चतुर्विंशेन सांख्येन मनसो मोहो निवार्यते आत्मनः सर्वभावानामागमम्नाय चिंतया १ स्वपदं दृष्टम त्काना
मदृष्टत्वाय सर्गमं चिंतयोन्त्का पुनः क्रमः सम्यग्मात्रादृतं क्रुते २ अद्वितीयात्परमात्मनो मायया प्रकृतिपु
रुषद्वारा सर्वद्वैतमुदेति पुनस्तत्रैव लीयत इत्यनुसंधानस्य दृष्टत्वं मोनिवर्तनं इति वक्ष्यमाणं सांख्य प्रोक्तोति अथे
ति पूर्वैः कपिलादिभिर्विनिश्चितं वैकल्पिकं भेदनिमित्तं भ्रमं मम त्वेवं दुःखादिरूपं १ अथोयाचुः कान्तं येन

श्रीभगवानुवाच अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितं यद्विज्ञाय पुमान्सद्यो जह्याद्वैकल्पि
कं भ्रमं १ आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितं यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे युगे २
तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितं वाङ्मनोऽगोचरं सत्यं द्विधा समभवद्बृहत् ३ तयो
रेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोभिधीयते ४ ॥

तं दृष्टां तेन द्वयः ज्ञात्वो ह्यर्थः अविकल्पितं विकल्पशून्यं एकमेव ब्रह्मण्येव लीनमासीदित्यर्थः कदेत्य
पेक्षायामाह युगे युगेभ्यः पूर्वं प्रलय इत्यर्थः तथा आदौ यत्कृतयुगे तस्मिन्सर्वजनस्य दाविवेकनिपुणा
जना भवंति तदापि तेषां भेदास्फूर्तेः २ बृहद्ब्रह्म सवाङ्मनोऽगोचरं यथा भवति तथा मायया दृश्यफलं तत
प्रकाशात्मरूपेण मायाविलासरूपेण द्विधाभूत ३ तयोर्द्विधाभूतयोर्मध्ये उभयात्मिका कार्यकारणरू
पिणि अनुभूदभिव्यक्तावभूव ४ ॥

रंभयो

118A

तस्मात्त्रिविधात्त्रिविधोत्पत्तिं दर्शयति अर्थ इति तस्मात्त्रिकात् शब्दादितन्मात्रकारणात् तामसाहंकाराद्व्योम
हाभूतरूपो जज्ञे एवं भूतानां मात्राणां तस्य स्वभावत्वात् इन्द्रियाणि दश तेजसात्तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वाद्धेतुत्वात्सा
त्विकाद्देवता दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः चेत्यसावेकादशं च सात्त्विकात्तेषां प्रकाशस्वभाव
त्वात् १ मम वैराजान्तर्यामिनः २ सलिले संस्थितिर्यस्य तत्सलिलसंस्थिति तस्मिन्सलिलसंस्थिता च

अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे तामसादिन्द्रियाणि च तैजसाद्देवता आसन्नेकादश च वैकृतात् १ मया संचो
दिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् २ तस्मिन्नहं समभवमण्डे स
लिलसंस्थितौ मम नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः १ सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहा
त् लोकान्सपालान्विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा १ देवानामोक आसीत्स्वर्भूतानां च भुवः पदं
मर्त्यादीनां भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परं अधोऽसुराणां नागानां भूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः २

अंडे श्रीनारायणरूपो लीलाविग्रहेण संभवं स्थितवानित्यर्थः विश्वाख्यं लोककारणभूतं तु आनन्दरूपभोगविग्र तत्रचात्मभूर्ब्रह्मा
हेण पुनर्वैराजरूपेण तस्मिन्नाविर्भूत इत्यर्थः १ रजसा युक्तो मदनुग्रहात्तपसा सृजत् अतलादिक्षितिर्भु
वः अन्तरिक्षलोकः स्वः स्वर्गः महर्लोकादेरप्युपलक्षणं लोकसृष्टिप्रयोजनमाह देवानामिति सार्द्धे
न ओको निवासः पदं स्थानं त्रितयात्परं महर्लोकादि भूमेरधः अतलादि २ ॥

भा.पु. एवं व्यवस्थायां कारणमाह सोऽहेन त्रिलोक्यां पातालादिसहितायां योगादितारतम्येन यद्योगतं महर्लोका
टी. दयः मद्भक्तिः वैकुंठलोकः ३२ तत्र तु मद्भक्तिव्यतिरेकेण तरागतयश्चलाइत्याह मया कालशक्तिनाथा
त्रा परमेश्वरेण कर्मफलप्रदेन हेतुभूतेन गुणप्रवाहे संसारे उन्मज्जनिमज्जनस्य लोकमुन्नतागतीः प्राप्नो
११९ ति पुनर्निमज्जननिमज्जनस्यावरनीचागतीः प्राप्नोति ३४ इहि त्रिरूपाणां स्याद्वितीयान्यप्रतिपन्नार्थत्वा
119 त्तत्प्रतिपादनाय कारणेन कार्यस्य व्याप्तिमाह अणुरिति उभयेन संप्रयुक्तो व्याप्तः तदेवाह प्रकृत्येति

त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनां योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः महे
ज्ञानस्य पः सत्य भक्तियोगस्य मद्गतिः ३२ तस्य कालात्मनाथात्राकर्मयुक्तमिदं जगत् गुण
प्रवाहएतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति ३४ अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिध्यति सर्वो
प्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च ३५ यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सन् विकारो व्य

२२ इदानीं कार्यस्य कारणात्मतां दर्शयति यस्य कार्यं वहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः ३६
यस्य यस्यादिः कारणं मतः लयस्थानं च तस्य मध्यमवस्थापि स एव वै प्रसिद्धं मत्स्वर्णादिषु अ
तएवाव्यभिचारित्वात् स एव सत् ततः स्थूलतद्विमिथ्याभूतकार्यसूक्ष्मानयाह विकार इति तै ११९
जसाः कटककुंडलादयः पार्थिवाः घटशरावादयश्च यथेति ३६ ॥ ०

त्र्वेवं तर्हि स्वकार्यं प्रति महदादीनामप्याधेयत्वरूपत्वात् सत्यत्वं स्यादित्याह यदिति यद्रूपमुपादाय उपादान
कारणतया स्वीकृत्य सर्वः कारणरूपो महदादिर्भावः परमहंकारादिकं भावं विकुरुते सृजति यद्यपि तो मृद
मुपादाय स्वयं निमित्तभूतो घटं सृजति तद्वत् स एव सन्निति पूर्वस्यानुषङ्गः कथं तर्हि मृत्तिकेत्येव सत्यमि
त्यादि श्रुतिसत्त्वाह आदिरिति यद्यदाद्यादिरेतस्य विवत्स्यते तत्सत्यमभिधीयते अतएव परमकारणस्यात्मनः स
त्यत्वविवक्षयेत्यर्थः १७ ननु तथापि सर्वविकारमिथ्यात्वे प्रकृतिमहापुरुषकालानामकार्यभूतानामभिन्न
त्वात् कथमद्वितीयत्वमित्याह प्रकृतिरिति अयमर्थः कार्यस्योपादानं या प्रकृतिः प्रसिद्धा यस्यास्याः आ।

यदुपादाय सर्वोऽयं भावो विकुरुते परम् । आदिरन्तो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते १७
प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्विदं
१८ सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः । महाराग्णविसर्गार्थः स्थित्यन्तो यावदीक्षणं १९

धारः पुरुषः यस्य गुणक्षोभेणाभिव्यञ्जकः कालः तत्त्रितयं ब्रह्मरूपोऽहमेव न ततः पृथक् कुतः स्वकृतेः शक्तित्वात्पुरुष
स्यैवेश्वरस्यांशत्वात् १८ एवं तावत्कालत्रयेऽप्यव्यभिचारित्वाद्ब्रह्मैव सत्यमिति वक्तुं न सत्स्य हि कारणत्व।
नादेः सत्यमुत्कामपयेपि तस्यैव सत्यत्वमुपपद्यते तेष्ववधित्वे न सत्यत्वं दर्शयिष्यन् सर्गप्रवाहरूपायाः स्थिते
रवधिमाह सर्ग इति महान्वद्गलः पौर्वापर्येण पौत्रादिरूपेण नित्यशः अविच्छेदेन किमर्थं वर्तते तत्राह गु
णेषु देहेषु विविधितया नितरां गुणविसर्गो जीवः तस्य संसर्गप्रयोजनः किं पर्यन्तं प्रवर्तते यावत्स्थितेरन्तः स्या।

४५

भा.पु.
टी.
१२०
120

प्रलयं निरूपयति विराड्रूपोऽहं मया कालात्मना ग्रास्यमानः व्याप्यमानः लोकानामहंकारः कल्पः स
ष्टिप्रलयाविविधाः कल्पोनेयस्मिन् तान्लोकान्स्वस्मिन्विकल्पयतीति तथा सतयाभूतोपि पंचत्वायविशे
षायविभागाय कल्पते योग्यो भवति पंचानां भूतानामेकरूपः तेषां पृथग्भावाय पंचत्वाय नयतीत्य
र्थः २० तत्र तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी
पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नं अन्नात्पुरुष इति श्रुत्युक्तसृष्टिक्रमप्रातिलोम्येन प्रलयमाह
अन्नमिति मर्त्यशरीरं येनोपचितं तस्मिन्नत्र यातवर्षाणामनावृष्ट्या लीनो सति तेनैव लीयतेत्यर्थः

विराण्मयासाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः पंचत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह २०
अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते धाना भूमौ प्रलीयंते भूमिर्गंधे प्रलीयते २१ अप्सु
प्रलीयते गंध आपश्च स्वगुणो रसे लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते रूपं वायौ स च।

अन्नं धानासु बीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः धाना भूमौ न स्पर्शे लीयते सोपि चांबरे २२
प्ररोहंतीत्यर्थः भूमिर्गंधे सवर्तकादित्यशोषितात्संकर्षणमुखोग्निनादग्धा चक्ष्यचते भूतसूक्ष्मरूपगंध
मात्रावशेषा भवति २१ अप्सु गंधः शतवर्षपर्यंतवृष्ट्या प्लाव्यमानोऽप्सु लीयते एवमेवापश्च ज्योतिषा शो
ष्यमाणा रसमात्रावशेषा भवंति तेनारसोपि तस्मिन्लीयते ज्योतिश्च वायुनाभिभूयमानं रूपमात्रं तत्
स्मिंल्लीयते वायुश्च कालप्रेरितेनावकाशेन ग्रस्तः स्पर्शमात्रः सन् तस्मिन् २२ ॥ ०

120A

एवंभूतादिनाहंकारेणग्रस्यमानंशब्दतन्मात्रंतद्देवतामसाहंकारकार्यस्यशब्दरूपत्वेनलयमुक्त्वाराजसाहंका-
रकार्यस्याप्याह इंद्रियाणिस्वयोनिष्विति स्वस्वदेवतासुतेषांप्रवृत्तिस्वभावत्वात्प्रवृत्तेश्चदेवताधीनत्वा-
त्तासुलयश्चेतिवाच्येयुक्तिः वस्तुतस्तुस्वकारणेराजसाहंकारेलयोभिप्रेतः २३ योनिरिंद्रियगतत्वादेक-
त्वेनविवक्षितंयोनयोदेवतास्तुमनसामित्रकृत्वक्तैर्नियंतरिमनोवशेन्द्रियभवत्सदेवास्तुस्मृतत्वात् इंद्रियल-
योक्तएवाव्ययाभिप्रायः मनस्यदेवताभिःसहवैकारिकेत्वहंकारेइत्यर्थः तामसाहंकारकार्यावशेषस्य

एवंशब्दतन्मात्रमिंद्रियाणिस्वयोनिषु योनिर्वैकारिकेसौम्यलीयतेमनसेश्वरे २३
शान्तोभूतादिमग्न्येतिभूतादिर्महतिप्रभुः सलीयतेमहांस्तेषुगुणेषुगुणवित्तमः तेव्य
क्तेसंप्रलीयेततत्कालेलीयतेव्यये २४ ॥

त्वस्यलयमाह २२ शान्तोभूतादिस्तामसाहंकारंस्वव्ययेतेनतस्मिन्लीयतइत्यर्थः भूतादिरित्युपलक्षणंत्रिवि-
धोप्यहंकारोमहतिजडांशंविहाय ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपोभवति कथंभूतःप्रभुः समर्थः सर्वजग-
तोहेतुत्वात्सचमहान्स्वकारणेषुगुणेषुज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् गुणवत्तमसाहचर्यभावंविहायगुण-
मात्ररूपोभवति तेचाव्यक्तेप्रकृतौसाम्यावस्थांगच्छन्तीत्यर्थः तदव्यक्तंकालेकालाधीनत्वात्तेनैकीभूया-
वतिष्ठते अव्ययेउपरतवृत्तौ २४ ॥ ॥ ०

भा.ए. मायामये मायाप्रवर्तके ज्ञानमये जीवे वा अत एव जीव इति जीवस्तस्मिन्महापुरुषे अयं भावः सृष्टिपूर्वं म-
टी. हापुरुषस्योपकरणत्रयः कालो दृष्टं चेतनस्तत्र प्रतनस्तदात्मनावतिष्ठत इति ननु कुत्र कालस्यैतस्य
जनीयस्याप्रधानं प्रधानपुरुषाभ्यां नरहैरेव स्वरूपमन्यकृदिति दृशामेच यो यं कालस्तस्य तेव्यक्तवयोरुपेण माङ्कुरेषु स्थिते।
१२१ येन विसे निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयस्त्वीयान्नेद्देमथमप्रपद्येति जीवश्चात्मनि प्रकृतिलीनत्वेन म-
121 नियोगयाभावात परिपूर्णेन सद्रूपेणावतिष्ठते आत्मा तु आत्मस्थ एव नान्यत्र लीयते यतः केवलोति

कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः २७
एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः २८
एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रन्थिभेदनः प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया २९ इति।
श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे सांख्यकथनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः २४

रूपाधिः अत्र हेतुः विकल्पापायाभ्यां विश्वोत्पत्तिलयाभ्यां लक्ष्यते अधिष्ठानत्वेनावधित्वेन चेति तथाभूतः
२७ अस्य कथनस्य प्रस्तुतोपयोगमाह एवमिति मनसः कथं भेदनिमित्तो भ्रमः स्यात् जातो वा कथं
हृदि तिष्ठेदिति २८ उपसंहरति एष इति प्रत्यस्तमितविषयेन दर्शितत्वमात्मनः सांख्यप्रत्ययानन्तस्य १२१
स्मेहरयेण स्वेनमः २९ चतुर्विंशः पंचविंशोस्मिन्नेऽध्याये निरूप्यते चित्तप्रभवसत्त्वादि गुणा।

भा.ए.टी. ॥ १२१

प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतोपियावत्सम्यग्विशेषेणगुणत्रयवृत्तिजयोपरमः अंशेज्ञयोपायप्रकथ्यताय
गुणवृत्तिनिवृत्त्यर्थमाह गुणानामिति असम्मिश्रीभूयवर्तमानानाः सम्मिश्राः तेषांविभक्तानांगुणानां
मध्येयेनगुणेनयथास्रोभवेत् तदिदंकथ्यतेमत्तोनिबोधेत्यर्थः १ तत्रसत्त्ववृत्तीराह शमइति ईक्षावि
वेकः तपःस्वधर्मावर्तित्वंस्मृतिः पूर्वापरानुसन्धानंतुष्टिर्यथालाभसंतोषः त्यागोव्ययशीलत्वमस्पृहावे

श्रीभगवानुवाच गुणानामसम्मिश्राणांपुमान्येनयथाभवेत् तन्मेपुरुषवर्येदम्
उपधारयशंसतः १ शमोदमस्तितिक्षेक्षातपःसत्यंदयास्मृतिः तुष्टिस्त्यागोस्पृहाश्र
द्धाह्रीर्दयादिःस्वनिर्वृतिः २ कामईहामदस्तृष्णास्तम्भआशीर्भिदासुखं मदोत्सा
होयशःप्रीतिर्हास्यंवीर्यंबलोद्यमः ३॥

गगंयश्रद्धाआस्तिक्यंह्रीः अनुचितेकर्मणिलज्जा
स्वादान दयादानगतिरतत्वोच्छित्तिस्मरणात् आदिशब्देनार्जवविनयादिः स्वनिर्वृतिः आत्मरतिः रज
साह्वृत्तीराह कामोभिलाषः ईहाव्यापारः मदोदर्पः तृष्णालाभेप्यसंतोषः स्तम्भोगर्वः आशीः
धनाभिलाषः देवतादिभ्योर्थेनभिदास्वहस्तान्यचेतिभेदबुद्धिः सुखंविषयभोगः मदोत्साहः मदेनयु
द्धाद्यभिनिवेशः यशःप्रीतिः प्रियतादाह्यस्यमुपहासः वीर्यप्रभावोविख्यारः बलोद्यमः सात्विकस्यव ३

भा॰पु॰
टी॰
१२२
122

रजसोवृत्तीमाह क्रोधइति क्रोधोमर्षस्तितो लोभोव्ययपराङ्मुखत्वं। अनृतमशास्त्रीयभाषणं। दंभः
प्राधेना धर्मध्वजित्वं क्लमः श्रमः कलिः कलहः शोकमोहौ अनुशोचनं भ्रमश्च विषादार्ती दुःखे दै
न्यंच निद्राभ्द्रा आशा आशंसैव भविष्यतीत्यन्वीक्षा भीर्भयं अनुद्यमोलास्यं ४ अनुपूर्वशः क्रमेणएताः
श्लोकत्रयोक्ताः वर्णितप्रायाः अन्याअप्यूह्याइतिभावः ५ विमिश्राणांगुणानांवृत्तयोवर्णिताआण
माह सन्निपातस्त्वितित्रिभिः अहंममेतिचमतागुणत्रयवृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात्सन्निपातजत्वं

क्रोधोलोभोनृतंहिंसायाच्ञादंभः क्लमः कलिः शोकमोहौविषादार्तीनिद्राशाभीरनुद्यमः ४ स
त्वस्यरजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः वृत्तयोवर्णितप्रायाः सन्निपातमथोशृणु ५ सन्निपात।
स्त्वहमितिममेत्युद्धवयामतिः व्यवहारः सन्निपातोमनोमात्रेंद्रियासुभिः ६ धर्मेचार्थेचकामेच
अहंशांतः कामीक्रोधीत्यादि तथाममशांतो \ यदासौपरिनिष्ठितः गुणानांसन्निकर्षोयंश्रद्धारतिध
निरतिकामः क्रोधइत्यादिद्रष्टव्यं तत्पूर्वकः सर्वोव्यवहारश्चसन्निपातकार्यमित्याह व्यवहारइति अ
नेहेतुः मनश्चमात्राणिचइंद्रियाणिच असवश्चप्राणाः तैः मनआदीनांसात्विक तामसराजसत्वात्तैर्व्यवहारः स
न्निपातजइतिभावः ८ असौपुरुषोयदाधर्मादिषुपरिनिष्ठितोभवति तदायंत्रिगुणनिष्ठारूपः सन्निकर्षः
सन्निपातकार्यं धर्मादीनांसत्वतमोरजःकार्यत्वात्रिष्वपितःसन्निपातजत्वमुक्तं फलतश्चतथात्वमाह

१२२

धर्मनिष्ठायामेवसन्निपातंदर्शयति प्रवृत्तिलक्षणेकाम्येधर्मेयदापुंसोनिष्ठाभवति अथवानिष्ठेति।
स्थितातयापुमान्यदागृहाश्रमपर्वासक्तः तिष्ठेदनुपश्चात्स्वधर्मेचनित्यनैमित्तिकेतिष्ठेत्गुणानांसोपि।
समितिः सन्निपातः हिंयस्मात्काम्यधर्मेरतहासक्तिः स्वधर्मासत्वरजस्तमोमयाइत्यर्थः ८ तदेवमिश्राणि
चगुणानांवृत्तिप्रदर्श्यपदानीपुमान्येनयथाभवेदिति तदुक्तंतदर्शयति पुरुषइतित्रिभिः ९ हिंसाद्यानुसर
णादिकमाशास्यायोभजेत्स्वतामसंसविद्यात् एतैर्गुणैरेवंभवतीतितात्पर्यार्थः १० ननुतत्वापिगुणावशे

प्रवृत्तिलक्षणेनिष्ठः पुमान्यर्हिगृहाश्रमे स्वधर्मेचानुतिष्ठेतगुणानांसमितिर्हिसा ८
पुरुषंसत्वसंयुक्तमनुमीयाच्छमादिभिः कामादिभीरजोयुक्तंक्रोधाद्यैस्तमसायुतं ९
यदाभजतिमांभक्त्यानिरपेक्षःस्वकर्मभिः तंसत्वप्रकृतिंविद्यात्पुरुषंस्त्रियमेववा १०
यदाआशिषआशास्यमांभजेतस्वकर्मभिः तंरजःप्रकृतिंविद्याद्धिंसामाशास्यतामसं ११
सत्वंरजस्तमइतिगुणाजीवस्यनैवमे चित्तजायैस्तुभूतानांसज्जमानोनिवध्यते १२

नकेवलंतावद्विमेयानकेनविशेषणत्वेसत्वोजीवस्यैवकइतिनियमः यतोमांभजेदिति वांरवांसम्पन्नस्तेनत
दारक्षत्वमिति जीवस्यैवनमेकुतः यतः चित्तजाजीवोपाधौचित्तेभिव्यज्यन्ते अतोयेसचवध्यतेकीदृशः
भूतानांदेहेन्द्रियाणामध्येयाचमध्येसज्जमानः अहंत्व सज्जमानोगुणनियन्तत्वेनसंस्थादिकर्तापिनित्य।
मुक्तः अतोमहान्विशेषइतिभावः यद्वा भूतानामपंचीकृतानांपंचकार्यभूतचित्तेनत्वयद्विशोस्यमनइति

[illegible] ८

भा.ए. तदेवं मिश्राणां गुणानां कार्याणि प्रदर्श्येदानीमेकैकप्राधान्ये कार्याणि दर्शयति यदेति सप्तदशभिः यदेतरौ
टी. जयेत् शमिर्भवेत् भास्वरं प्रकाशकं विशदं स्वच्छं शिवं शान्तं शिवत्वविशदत्वभास्वरत्वानां यथाक्रमं
सुखधर्मज्ञानहेतुत्वात् तदा तैर्युज्यते आदिशब्दात् वैराग्यैश्वर्यादिभिश्च १३ तमःसत्त्वं च कर्मभूतं तदा रजः कर्तृ
१२२ संगं संगहेतुः भिदा भेदहेतुः चलं प्रवृत्तिस्वभावं अतः संगहेतुत्वात् यशसा श्रिया च युज्येत तत्कामः३

123

यदेतरौ जयेत्सत्त्वं भास्वरं विशदं शिवं तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् १३ य
दा जयेत्तमः सत्त्वं रजः संगं भिदा चलम् तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया १४ य
दा जयेद्रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडं युज्येत मोहशोकाभ्यां निद्रया हिंसयाशया १५ य
दा चित्तं प्रसीदेत इंद्रियाणां च निर्वृतिः देहेऽभयं मनोऽसंगं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदम् १६ ॥

मात्मवतीत्यर्थः भिदाहेतुत्वात् दुःखेन युज्येत द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः चलत्वात्कर्मणा युज्यते
१४ यदा रजः सत्त्वं च कर्मभूतं तमः कर्तृ जयेत् मूढं विवेकभ्रंशकं लयमावरणात्मकं जडमनुद्यमात्मकं
यतो मूढत्वाच्छोकमोहहिंसाभिर्लयत्वात् निद्रया जडत्वादुद्यमाभावेन केवलमाशया युज्येतेति द्रष्टव्य
जनरुतिपाठे लयात्मकत्वमेव निद्राशयोर्हेतुः १५ किंच यदा चित्तं प्रसीदेत स्वच्छं भवेत् निर्वृतिरुपरा।

१२२

123A

यदा पुनः क्रियया विकुर्वन् विकारं प्राप्नुवन् आधीर्भवति आसमं ननादि इति मार्धीर्ययसः चेतसो बुद्धीन्द्रियाणाम् अनिर्वृतिः अनुपरतिः गात्राणि कर्मेन्द्रियाणि तेषां महास्वास्थ्यं विकाराधिक्यं मनोभ्रान्तं च चलं रजउल्कटं तन्निबोधमय जानीहि १७ यदासीदत् निरोभवत् चेतसो ग्रहणे विदाकाष्टां यिणामे अस्तमयस्थितं विलीयेत मनो पिसिकल्पात्मकं नष्टं लीनं न मोज्ञानगता निर्विषादश्च भवति तनदानं तमउन्कटमुपधारयवि।

विकुर्वन् क्रियया चाधीरनिर्वृतिश्च चेतसां गात्रास्वास्थ्यं मनो भ्रान्तं रज एतैर्निशामय १७ सीदच्चित्तं विलीयेत चेतसो ग्रहणेऽक्षमं मनो नष्टं मनोग्लानिस्तमस्तदुपधारय १८ एधमाने गुणे सत्त्वे देवानां बलमेधते असुराणां च रजसि तमस्युद्धवरक्षसां १९ सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् प्रस्वापं तमसा जन्तोः तुरीयं त्रिषु सन्ततं २० उपर्युपरि गच्छन्ति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः तमसाधोऽध आमुख्याद्रजसान्तरचारिणः २१

दि १८ किंच एधमाने इति यादृशे वर्धिते भगवानिवृत्तिर्मोक्षस्वभावानि
देवास्तत्र रक्षांसि यद्वा प्रसंगात् दर्शिते विकानां गुणानामुत्कर्षं कार्याण्युक्तानीति तेषां १९ गुणोत्कर्षतो वस्थाभेदं दर्शयति सत्त्वादिति प्रसंगान्निर्गुणावस्थामाह तुरीयं चतुर्थमवस्थान्तरं नाम त्रिषु जाग्रदादिषु सन्ततमेकरूपमात्मतत्त्वमेवेत्यर्थः २० गुणोत्कर्षद्वारेण तत्तत्कर्मफलनिष्ठां दर्शयति उपर्युपरीति ब्राह्मणा वेदास्तत्परा ब्राह्मणा इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्येत्यर्थः अमुख्यान्स्थावरान् अभिव्याप्य।

८ [illegible]

भा.प.
टी.
१२४
124

देहाद्युत्क्रान्तिकालीनगुणोत्कर्षफलमाह सत्त्व इति सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यान्ति नरलोकं रजोलयाः । तमोलयास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्गुणाः
इदानीं गुणोत्कर्षकृते मरणानन्तरफलमाह सत्त्वे इति सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्गं यान्ति रजोलयाः रजसि प्रवृद्धे सति ये लयं गच्छन्ति तेषां एवं तमो लयाः तम इत्यादि निर्गुणा इत्यत्र तु लयशब्दस्यानुषङ्गात् मामेव यान्ति अत्र मन्निष्ठं २२
इदानीं गुणोत्कर्षकृतेन भवनानन्तरफलं सात्त्विकं कर्मैवं त्रिविधमाह मदर्पणमिति मदर्पणं मत्प्रीत्यर्थं निष्कामं वा कृतं निष्फलं केवलं दासभावेन निजकर्मेत्यादिलक्षणं सात्त्विकं फलसंकल्पेन यत् कृतं तद्राजसं हिंसाप्रायं यदि
मोहेन कृतं हिंसादिकं च आदिशब्दाद्दम्भमात्सर्यादिकृतं तामसं २३ इदानीं सगुणनिर्गुणभेदेन ज्ञानं
सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यान्ति नरलोकं रजोलयाः तमोलयास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्गुणाः २२ मदर्प-
णं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत् राजसं फलसंकल्पं हिंसाप्रायादि तामसं २३ कैवल्यं सा-
त्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतं २४ वनं तु सात्त्विको
वासो ग्रामो राजस उच्यते तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणं २५ सात्त्विकः कारकोऽसङ्गी रागान्धो राजसः स्मृतः तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः २६
दीनां चातुर्विध्यमाह कैवल्यमिति कैवल्यं देहादिव्यतिरिक्तात्मविषयं वैकल्पिकं देहादिविषयं यत्तद्राजसं प्राकृतं बालमूकादिज्ञानतुल्यं मन्निष्ठं पर-
मेश्वरविषयं २४ वनं विविक्तत्वात्सात्त्विकं वासः श्रीभगवन्निकेतं तु सात्त्विकादीनां त्रिविधानां निर्गुणस्थानं २५
कारकः कर्ता असङ्गी अनासक्तः रागान्धः अत्यभिनिवेशवान् स्मृतिविभ्रष्टः अनुसन्धानशून्यः मदपाश्रयः मदेकशरणः सहि निरहंकारत्वान्निर्गुणः २६
१२४

मद्धर्मे धर्मे बुद्धिरश्रद्धा २७ पथ्यं हितं परिणामसुखकरं पूतं शुद्धमनायस्तं अनायासतः प्राप्तं आहार्यं
भक्ष्यभोज्यादि इंद्रियाणां प्रेष्ठं भोगकाले सुखदं कट्वम्ललवणोष्णादि आर्तिदाशुचि दैन्यकरमशुचि वचशाद्यदा
त्मनिवेदितं निर्गुणमभिप्रेतं २८ आत्मोत्थं सुखं मदपाश्रयमित्यपि त्वं तत्पदार्थविषयत्वेन ज्ञानवद्द्रष्टव्यं
२९ उक्तं संसारहेतुभूतं त्रैगुण्यमुपसंहरति द्वाभ्यां द्रव्यं पथ्यभूतादि देशो वनग्रामादिः फलं सात्त्विकसु ५८

सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा २७ प-
थ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतं राजसं चेंद्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचिः २८ सात्त्विकं सु-
खमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसं तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयं २९ द्रव्यं देशः फलं कालो
ज्ञानं कर्म च कारकः श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि ३० सर्वे गुणमया भावाः पुरु-
षाव्यक्तधिष्ठिताः दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ ३१

त्वमित्यादि कारकः यदा भजेत्तु माम
न्याय देहदेहरोज येदित्यादिना यश्चोक्तः ज्ञानं केवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमित्यादि कर्म मदर्पणमित्यादि कार-
कः सात्त्विकः कारकोऽसङ्गीत्यादिः श्रद्धा सात्त्विक्याध्यात्मिकीत्यादिः अवस्था सत्त्वाज्जागरणमित्यादिः आकृ-
तिः उपर्युपरि गच्छन्तीत्यादिनोक्ता देवनारकरूपा निष्ठा सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यान्तीत्यादिनोक्ता स्वर्गादिः एवं स-
र्वोऽप्ययं भावो नैर्गुण्य त्रिगुणात्मकः ३० न केवलमेतावदेव किं तु यावन्तः पुरुषाव्यक्ताधिष्ठितास्ते सर्वे

भा॰द॰ इदानीमुक्तंत्रैगुण्यसंसारहेतुत्वमनुवदंस्तद्विजयान्मोक्षमाह एताइति सौम्यहेउद्धव येननिर्जिताःसप्रपञ्चाः।
टी॰ इविहितेनभक्तियोगेनमन्निष्ठःसन्मद्भावायमोक्षाय प्रपद्यतेयोग्योभवति ३२ तस्माद्विवेकिनामिदमे
वयुक्तमित्याह तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोःसंभवोयस्मिन्स्तमिमंनरदेहं ३३ भजनप्रकारमाह

१२५ 125

एताः संसृतयः पुंसोगुणकर्मनिबंधनाः येनेमेनिर्जिताःसौम्यगुणाजीवेनचित्तजाः ३२ भक्तियो
गेनमन्निष्ठोमद्भावायप्रपद्यते तस्माद्देहमिमंलब्ध्वाज्ञानविज्ञानसंभवं गुणसंगंविनिर्धूय।
मांभजन्तुविचक्षणाः निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तोजितेंद्रियः ३४ रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्वसं
सेवयामुनिः सत्वंचाभिजयेद्युक्तोनैरपेक्ष्येणशांतधीः ३५ संपद्यतेगुणैर्मुक्तोजीवोजीवं।
विहायमां जीवोजीवविनिर्मुक्तोगुणैश्चाशयसंभवैः मयैवब्रह्मणापूर्णोनबहिर्नांतरश्चरेत
३६ गुणाकुलानांगुणसंभवाणांमयामतिनपुण्यकथाकथनादिभिः पुनतभक्तिरसेनविवेकिनोन।
दिपुनःसतभजननरोदृशा ३७ इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेपंचविंशोध्यायः २५ ॥

निःसंगइतिसार्द्धेन सत्वसंसेवया सात्विकान्येवसेवेतपुमान्सत्वविवृद्धयइतिप्रागुक्तया नैरपेक्ष्येणाउप।
शमात्मकेनसत्वेनैव ३४ एवंचसतिमांप्राप्नोतीत्याह संपद्यतइति जीवत्वंजीवत्वकारणंलिंगशरीरं ३५
मांप्राप्यनपुनःसंसरतीत्याह जीवइति नबहिःविषयभोगेनांतरतस्मरणेन ३६ इतिभावार्थेपंचवि १२५

125A

पर्टविंशेयोगनिष्ठयाविवानोऽपसंगतः साधुसंगेनतविष्ठयरा काष्ठेतिनिवर्ण्यते १ योगिनोयोगविभ्रंशः संगतः संभवेदिति सर्वथातत्त्विन्नुत्यर्थमेतगीतेविलन्यते २ निःसंगोयोभजेद्विद्वानप्रमत्तोजितेंद्रिय इत्युक्तंतत्रविपत्तेयंनर्थंकथयिष्यन्जीवन्मुक्तस्यापितर्हिसंगोदुर्वारःस्यदर्थः स्यादित्याशंक्योक्तत्तुवा दएवंकंपरिहरति मार्लक्षण्यो मल्लक्षणंमत्स्वरूपलक्ष्यतेयेनतमिमंनरदेहंलब्ध्वामद्धर्मेभक्तिलक्ष णेग्रास्थितःसन्ग्रात्मस्थामात्मन्येवनियंतृत्वेनस्थितंपरमानंदस्वरूपमात्मानमांसमुपैति सम्यक्प्रा

श्रीभगवानुवाच मल्लक्षणमिमंकायंलब्ध्वामद्धर्मग्रास्थितः ग्रानंदंपरमात्मानमात्मस्थंसमुपैतिमां १ गुणमय्याजीवयोन्याविमुक्तोज्ञाननिष्ठया गुणेषुमायामात्रेषुदृश्यमानेष्ववस्तुतः २ वर्तमानोपिनपुमान्युज्यतेवस्तुभिर्गुणैः संगंनकुर्यादसतांशिश्नोदरतृपांक्वचित्

प्नोति १ नचैवंभूतस्यविषयसंगोनाभासीत्याह गुणमय्येति तस्यानुगःतमस्यंधेपतत्यंधानुगा गुणमय्यायाजीवयोनिःजीवोपाधिस्तस्याविमुक्तः गुणेषुवर्तमानोपितैर्नयुज्यतेसंगंनप्राप्नोति अत्र हेतुः अवस्तुभिः ननुवस्तुभिरप्यनेयुज्यमानाःदृश्यंतेतत्राह अवस्तुत्वेनदृश्यमानेषु २ तथापिसंस र्गेयेदित्याह संगमिति असतांलक्षणमाह शिश्नोदरतर्पयंति शिश्नोदरतृप्तस्तेषांक्वचिदपिग्रासंग तावदहेतुनासंगः किंतेस्येकस्याप्यनुगामः अनुवर्तीसनंधंतमनुगच्छेयोपः तद्वत् ३ ॥

भा.ए. अत्रेतिहासमाह ऐलःपुरूरवाःसम्राट् चक्रवर्तीबृहच्छ्रवाःकीर्तिर्यस्यसः उर्वशीविरहात् प्रथमंमुह्यन्
टी. पश्चात्कुरुक्षेत्रेतामुर्वशीमागम्यप्राप्य गंधर्वदत्तेनाग्निनादेवानिष्ट्वापुनरुर्वशीलोकंसंप्राप्य शोकसं
यमेशोकोपगमेसतिततोनिर्विण्णःसन् इमांगाथामगायतेति नवमस्कंधानुसारेणाध्याहर्तव्यं ४ त्यक्त्वा
१२६ नीमोहावस्थामाह त्यक्त्वेति आत्मानंराजानंत्यक्त्वाप्रथवाशय्यायायाआत्मानंत्यक्त्वाव्रजंतीमन्वगात्

126

ऐलः सम्राडिमांगाथामगायतबृहच्छ्रवाः उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णःशोकसंयमे ४ त्य
क्त्वात्मानंव्रजंतींतांनग्नउन्मत्तवन्नृपः विलपन्नन्वगाज्जायेघोरेतिष्ठेतिविक्लवः ५ कामानतृ
प्तोनुजुषन्क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः नवेदयांतीर्नायांतीरुर्वश्याकृष्टचेतनः ६ ऐलउवा
च अहोमेमोहविस्तारःकामकश्मलचेतसः देव्यागृहीतकंठस्यनायुःखंडाइमेस्मृताः ७

घोरेतिष्ठनिर्दयेजायेमनसातिष्ठघोरेवचांसि आकृष्टाणवावाहरन्तः नैतोमयाअनुदितासपत्नेमयस्क।
रन्यरतेरेवनाहरनित्येवंमत्रेविलपश्च ५ वैक्लव्येकारणमाह कामानिति वर्षाणांयामिनीरात्रीः
यांतीःआयांतीआगामिनीः आकृष्टाःचेतनाःयस्यसः ६ तस्यगंधर्वलोकप्राप्तस्यबहुकालमु
र्वशीभोगानंतरंनिर्विण्णस्यगाथामाह अहोइत्यादिभिः तत्राष्टाभिरनुतापःप्रपंच्यते अहोइति यतो
पौं मयाइमेअहोरात्रद्भृआयुःखंडानस्मृताः ७ ॥० १२६

126A

नरदेवाह नाहमिति अभिनिर्मुक्तः सपरिसमाप्तो असंगतः अभ्युदितो वा सूर्यमिति अनयाऽउर्वश्या।
वंचितः वनखेदेऽउत अपि मुषितः वर्षपूगान् अपि गतान्यहानि नैव वेदेति ८ येनेमं मोहं न आत्मा देहः
क्रीडामृगावस्थीनः ९ ननु प्रणयकुपिताया अनुनयार्थमर्थी नतातो केवलं सत्यं न त्वं च तदस्मीत्याह
सपरिच्छदं त्यक्त्वा दिसहितमीश्वरं च चक्रवर्तिनं तृणमिव त्यक्त्वा यातीमपि अन्वगामं अनुगच्छन्नोऽस्मि १०

नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः सूर्यो वाभ्युदितो मया। मुषितो वर्षपूगानां बताहानि गतान्युत ८ अ।
हो मे आत्मसंमोहो येनात्मा योषितां कृतः क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः ९ सपरि
च्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवेश्वरं यांतीं स्त्रियं चान्वगमं नग्न उन्मत्तवद्रुदन् १० कुतस्तस्यानुभा
वः स्यात्तेज ईशत्वमेव वा। योऽन्वगच्छं स्त्रियं यांतीं खरवत्पादताडितः ११ किं विद्यया किं तप
सा किं त्यागेन श्रुतेन वा। किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतं १२ स्वार्थस्याकोविदं धिङ्मां
मूर्खं पंडितमानिनं। योऽहमीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गोखरवज्जितः १३ सेवतो वर्षपूगान्मे उर्वश्या।
अधरासवं। न तृप्यत्यात्मभूः कामो वह्निराहुतिभिर्यथा। १४

किंच मम स्वभावाभिमानो वैवृथैवेत्याह कुतः तस्य तेजो वलं त्वैश्वर्यं पादताडितोऽपि खरीमनु
गच्छति ११ एवंभूतस्य सर्वसाधनैः निःफलत्वमित्याह किमिति त्यागेन संन्यासेन विविक्तेन एकांतसेव
या मौनेन वाग्नियमेन १२ अनुतमः संन्यात्मानं विद्यते हाभ्यां स्वार्थस्येति अकोविदमजानानं खर इव गौरिव

भा. ए.
टी.
१२७
127

एवमष्टभिर्निर्वेदो निरूपितः इदानीं तस्य विवेकमाह दशभिः श्लोकैः पुंश्चल्येति अयं भावः कर्मभिर्देवानि
ष्ठाद् दुःखमेव प्राप्नोमि अतः श्रीपरमेश्वरमेव भजेयमिति १४ श्रीपरमेश्वरप्रसादं विना देवेहूपदिष्टादपि
वेदवाक्यान्मोहो न निवर्तते इत्याह बोधितस्यापीति देव्या उर्वश्या सूक्तवाक्येन यथार्थवचनेन पु
रूरवो मा मृथा मा प्रपप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उक्षन् नवै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां
हृदयान्येतानीत्यनेन १४ पूर्वं पुंश्चल्यापहृतं चित्तमित्यादिना तस्या अपकारो नुस्मृतः १४ इदानीम्

पुंश्चल्यापहृतं चित्तं को न्वन्यो मोचितुं प्रभुः आत्मारामेश्वरमृते भगवन्तमधोक्षजं १५ बोधित
स्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्मनः १६ किमेतया
नोपकृतं रज्ज्वा वा सर्पचेतसः रज्जुस्वरूपाविदुषो योहं यदजितेन्द्रियः १७ क्वायं मलीमसः का
यो दौर्गन्ध्याद्यात्मकोऽशुचिः क्व गुणाः सौमनस्याद्याः

मेवापराध इत्याह किमेतयेति नोस्मा
कं कामिनापि तया किमपकृतं न किंचिदपि यथा रज्जुस्वरूपाविदुषो रज्जुर्दुःखप्रदः सर्पकल्प
नया विदुषोऽपि रज्ज्वा किमपि नापकृतं तद्वत् यद्यस्मादहं भूतः स एवाजितेन्द्रियत्वापराधीत्यर्थः १७
न तु तयापि स्वसौन्दर्यप्रेमादिगुणैः समोहमलमित्याशंक्याते पि स्वपतिकल्पिता एवेत्याह चतुर्भिः
क्वायमिति मलीमसः अतिमलिनः सुमनसां कुसुमानामिव गन्धसौकुमार्यादि सौमनस्यं शोभनत्वम् १२८

ममत्वमपितस्मिन्यतिकल्पितमेवेत्याह पित्रोः किं स्वंकायः जनकत्वात् नवेतिकेभार्याया वाभोगप्रदत्वा
त् अन्नाद्युपयुक्तकर्मप्रयोजनत्वात्तस्यत्वाद्वा स्वामिनो वाथी नत्वा अग्नेर्वा अंतेदहनदानदाहकत्वात् श्वगृ
ध्रयोर्वा भक्ष्यत्वात् किंच आत्मनस्तत्कृतसुभाशुभभोगित्वात् सुहृदां वा उपकारित्वात् एवं योन
निश्चीयते १९ तुच्छा कृमिविड्भस्मलक्षणा निष्ठा यस्य तस्मिन्कायकलेवरे प्रियत्वेन गृहीत्वेषि
पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः स्वामिनोऽग्नेः श्वगृध्रयोः किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयते १९
तस्मिन्कलेवरेमेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियः २० त्वङ्मांस
रुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ विण्मूत्रपूये रमतां कृमीणां कियदंतरं २१ अथापि नोपसज्जे
त स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित् विषयेंद्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा २२ अदृष्टादश्रुताद्भावा
न्न भाव उपजायते असंप्रयुंजतः प्राणान् शाम्यति स्तिमितं मनः २३
प्रसंगमेवाह अहो इति सुनसं शो
भननासिकं २० अतो गुणदोषाननुसंदधाना रममाणाः सादृश्यात् कृमिसमा इत्याह त्वगादिसंहतौ रमतां कृमी
णां वा २१ यद्यप्येवं वीभत्सिताः एवस्त्रियः अथापि नोपसज्जेत् अवलोकनादिनापि संगं न कुर्यात् अ
र्थविद्विवेकी अत्र हेतुः विषयेति ननु क्वचित्त्रिमीलितनयनादेरपि मनः क्षोभो दृश्यते सत्यं सोपि पूर्वद
र्शनादिकं विना न भवतीत्याह अदृष्टादिति भवान्पदार्थाद्भावो मनःक्षोभो दृश्यतः प्राणानिंद्रियाणि

संसंसृजनः सिद्धिः सिंसिक्तिः मसंवक २३

भा.पु.
टी.
११
128

इंद्रियैः कृत्वाप्रविस्रब्धः षड्वर्गः अविस्रम्भणीयः मादृशामविवेकिनां २४ तीर्थदेवादिसंगात् पितृसेवाः।
श्रेयानितिनिश्चीयते उक्तिभिः हितोपदेशैः २५ फलितमाह द्वाभ्यां एवमिति नृपेषु देवेषु च दीव्यती
तितया २६ संतांलक्षणमाह संतइति विशेषणाष्टकस्य यथेष्टं हेतुमद्भावः २७ नचैतेषूपदेशा
तस्मात्संगोनकर्तव्यः स्त्रीषुस्त्रैणेषु चेंद्रियैः विदुषामप्यविस्रब्धः षड्वर्गः किमुमादृशां २४ ततो
दुःसंगमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् संतएतस्य छिंदंतिमनो व्यासंगमुक्तिभिः २५ श्रीभगवानु
वाच एवंप्रगायन्नृपदेवदेवः सउर्वशीलोकमथो विहाय आत्मानमात्मन्यवगम्य मां वै उपार
मज्ज्ञानविधूतमोहः २६ संतोनपेक्षामच्चित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वा
निष्परिग्रहाः २७ तेषु नित्यं महाभाग महाभागेषु मत्कथाः संभवंति हिता नृणां जुषतां प्रपुनं
त्यघं २८ ये वा शृण्वंति गायंति ह्यनुमोदंति चादृताः मत्पराः श्रद्दधानाश्च भक्तिं विंदंति ते मयि २९
भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते मय्यनंतगुणे ब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि यथोपश्रय।
माणस्य भगवंतं विभावसुं शीतं भयं तमोऽप्येति साधून्संसेवतस्तथा ३१ निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवा
ब्धौ परमायनं संतो ब्रह्मविदः
पेतात्रपि तु केवलं तत्संपरिरक्षितारः इत्याह तेष्विति त्रिभिः २८ श्रेव
णाभिः एवमत्पराः श्रद्धानाश्च संतो भक्तिं विंदति २९ ३० विभावसुमग्निं सेवमानस्य अप्येति नश्यति तथा क

अधु:२६

128A

किंच यथात्वमेवमागीझी वैष्णवस्मेवयथाशरणंधर्मएवयथापेत्यपरलोके विनंनयथासेतएवावीक्सेसा
रायानांहितम्यतः पुंसः अरणंशरणं ३२ किंच संतस्तत्वपिसगुणानिर्गुणानानानियर्कः सम्यगुस्थितोपि
वस्थितइत्येकमेववचत्वरितिर्थः ३४ अध्यायार्थमपसंहरति वैनसेनसस्वभावेनउभावेनविस्पष्टस्यवी
तासेनास्त्रीभावेशमायस्यतस्यपुत्रोवैनसेनः पुरूरवापवमुक्तप्रकारेणोवशालोकाश्यानाद्यलोक
नाहानिस्पृहस्सनोपि साम्यादपिदतोमुक्तसंगः सन्नात्मारामोभूत्वायथेष्टंचचारेति ३५ इत्येकादशो
अन्तेत्रिशाणिनांशाणभान्नांनारायणात्वद् धर्मोविज्ञानतृणांप्रेत्यसंतोवांगिविभ्यतोरणं ३३ स
तोदिशंतिचक्षूंषिवहिरर्कः समुत्थितः देवताबांधवाः संतः संतआत्माहमेवच ३४ वैनसेन
स्ततोप्येवमुर्वश्यालोकनिस्पृहः मुक्तसंगोमहीमेतामात्मारामश्चचारह ३५ इतिश्रीभागव
तेएकादशस्कन्धेषड्विंशोध्यायः २६ उद्धवउवाच क्रियायोगंसमाचक्ष्वभवदाराधनंप्रभो
षड्विंशः २६ सप्तविंशे क्रियायोगः सद्यश्चित्तप्रसाद \ यस्मात्त्वांयेयथार्चंतिसात्वताःसात्वतर्ष। भ
कः सर्वकामाप्तिहेतुश्च संगः प्रोक्तः समासतः रागाद्याकुलचित्तानांकुतोसंगादिशभवः इतिकृत्स्ना
चैनंभद्रमनुस्मृत्वापृच्छति एवंकथितमपिसर्वोत्कर्षत्वेनभक्तियोगेपुनरपिभगवदाराधनकर्मणोपिस
त्वंपृष्टुमनुपृच्छति भगवत्परमेश्वरमुद्धवः नदेवाभेकथयति क्रियायोगमिति भगवदाराधनरूपपसा
रिनि करणाधिष्ठानादिप्रश्नः सकारकाणांनिमित्तत्वस्याविशिष्टत्वाच्चेत्येतिकस्मिंश्चधिष्ठानादानादेकेन

भा.पु.
टी.
१२६
129

अस्य पुनर्विशेषतः प्रकारमाह एतदिति चतुर्भिः एतत्त्वदर्चनं श्रेयसकरं वदंति अंगिरसः सुतो बृहस्पतिः
१ निःसृतं त्वया पोपदिष्टमित्यर्थः देव्यै पार्वत्यै ३ सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानां ४ विश्वेश्वराणां तेषामीश्वर ५ क
र्मकांडस्य पूजाविधानस्य नास्त्यंतो ग्रंथतः पारं चानुष्ठानतो यस्य तस्य ६ वैदिक एव मंत्रैः वैदिकोन्यैर्वागा

एतद्वदंति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणां नारदो भगवान्व्यास आचार्योंगिरसःसुतः २ निःसृतं ते मु
खांभोजाद्यदाह भगवानजः पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान्भवः ३ एतद्वै सर्ववर्णानामा
श्रमाणां च संमतं श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ४ एतत्कमलपत्राक्ष कर्मबंधविमो
चनं भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ५ श्रीभगवानुवाच न ह्यंतोनंतपारस्य कर्मकांडस्य
चोद्धव संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ६ वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः
त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ७ यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः यथा य
जेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ८ अर्चायां स्थंडिलेग्नौ वा सूर्ये वाप्सु हृदि द्विजे द्रव्येण भक्तियु
क्तोर्चेत्स्वगुरुं माममायया ९ पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदंतोंगशुद्धये उभयैरपि च स्नानं मंत्रैर्मृद्ग्र

मियमित्युभयस्तकोटौ से वैदिकः एवं तांत्रिकोपि मिश्रस्तु ताभ्यामिति वा प्रजाः ७ यदा त्रैवर्णिको यजेत तदा
विशेषमाह यदा गर्भाष्टमैकादशद्वादशाधिककालस्वनिगमेन स्वाधिकारप्रयुक्तेन वेदेनोक्तं द्विजत्वं

129A किंवा संध्योपासनादीनि कर्माणि आम्नायचोदितानि माकल्पेन विहितानि यस्य यानि तैः सह मे पूजां कुर्यात् न तु तानि
परित्यजेदित्यर्थः ११ सम्यक् परमेश्वर एव संकल्पो यस्य तथाभूतः सन् तत् कर्मपावनी कर्मनिर्हारिणी ११
अष्टौ भेदानाह सार्द्धेन शैली शिलामयी लौही सुवर्णादिधातुमयी लेप्या मृच्चन्दनादिमयी हृदि पूजायां
मनोमयी १२ प्रकर्षेण निश्चयस्थापनमिति प्रतिष्ठा प्रतिमैव जीवस्य भगवतो मन्दिरं यद्वा प्रतिष्ठा चला ।

संध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेन चोदितानि मे पूजां तैः कल्पयेत्सम्यक् संकल्पः कर्मपावनीं ११ शै-
ली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकता मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता १२ चलाचले-
ति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरं उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने १३ अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थ-
ण्डिले तु भवेद्द्वयं स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनं १४ द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायि-
नः भक्तस्य च यथालब्धैर्हृदि भावेन चैव हि १५

न्यासेन भगवन्मन्दिरं भवतीति प्रतिष्ठाभेदेन विशेषम्
सार्द्धेन उद्वासो विसर्जनं न स्थिरायामर्चने विकल्पः सालिग्रामे न कुर्यात् सैकतादौ कुर्यात् अन्यत्र कुर्याद्वा नवे-
ति अविलेप्यायां स्नानं मयलेख्यव्यतिरिक्तायामन्यत्र विलेप्यायां च परिमार्जनमेव १४ इदानीं सकामनिष्का-
मभेदेन विशेषमाह द्रव्यैरिति प्रकर्षेण सिद्धैः सुशोभनैः अमायिनो निष्कामभक्तस्य तु यथालब्धैर्जलचन्दना-
दिभिः सर्वथालाभे तु हृदि भावेन भावनया यद्वा हृदि चेन्मद्यागस्तदा भावेन मनोमयैर्द्रव्यैरित्यर्थः १५

भा॰पु॰ टी॰ ११ अ॰ २७ 130

अधिष्ठानभेदेन प्रधानोपचारमाह सार्द्धेन स्नानेति तत्त्वविन्यासः पद्मास्थानं मण्डलप्रधानदेवताङ्गानां तन्त्र- वैः स्थापनमुपमर्दनं उपस्थानाय ऋग्यजुरादिभिः स्तवनादिना यजनं १५ सर्वत्र साधारणमाह श्रद्धयेति १६ एवमङ्कारादिव्यवस्थामुक्त्वा इदानीं पूजाप्रकारमाह शुचिरिति संभृताः संभाराः पूजासाधनानि येन सः प्रागग्रैः दर्भैः यद्वा प्राग्वत् संभृतभारः सन्नासीनः सन्ध्यानन्तरं आसनार्थं वा रेचारमुपविशेदित्यर्थः प्राङ्मुखो वा।

स्नानालंकरणं प्रेष्ठमर्चायामेव तूद्धव स्थण्डिले तत्त्वविन्यासो वह्नावाज्यप्लुतं हविः १६ सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेष्ठं सलिले सलिलादिभिः श्रद्धयोपाहृतं प्रेष्ठं भक्तेन मम वार्यपि १७ भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते गन्धो धूपः सुमनसो दीपोऽन्नाद्यं च किं पुनः १८ शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः आसीनः प्रागुदग्वार्चेदर्चायामथ संमुखः १९ कृतन्यासः कृतन्यासां मदर्चां पाणिनामृजेत् कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत् २० तदद्भिर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत्।

आसीनः अर्चायां तु स्थिरायां संमुखः अर्चामभिमुखमुपविष्टः सन् १९ अनेन तेषु वा दिननमस्कारः स्वेकैकस्मिन् कृतन्यासः कृतो मूलमन्त्रन्यासो यस्यास्तामर्चां मार्जयेत् निर्माल्याद्युपकर्षणादिना शोधयेत् कलशं स्नानार्थं कुम्भं प्रोक्षणीयं प्रोक्षणार्थोदकपात्रमुपसाधयेत् चन्दनपुष्पादिभिः संस्कुर्यात् २० तदद्भिः प्रोक्षणीयपाद्भिर्देवयजनं देवपूजास्थानम् २१ ॥

130A

पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि कलशे: इति तानि तैलैर्द्वैः साधयेत् तत्र पाद्यादि द्रव्याणि पद्मश्यामाकदूर्वाब्जविष्णु
क्रांतादिदिष्टानि गंधपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः दूर्वा चेति क्रमात् दद्यात् द्रव्याष्टकमुदीरितं जातीलवंगा
ककोलैर्द्रव्यमाचमनीयकमिति तानि च त्रीणि पात्राणि यथाक्रमं हृदयादिमंत्रैर्गायत्र्या च सर्वाणि
अभिमंत्रयेत् दैशिकः पूजकः २३ तदनंतरं पिंडे देवाद्याग्निसमुद्भूत इति कोष्ठगतेन वायुना शोषितेनाथा
ग्नात्मना अग्निना दग्धे पुनर्ललाटस्थचंद्रमंडलामृतस्रवेनामृतमयजातेन तस्मिन् हृत्पद्मस्थापरां शेषजीवक

पूजकः

पाद्यार्घाचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि दैशिकः हृदाद्यैर्मंत्रैस्तथा शिवया गायत्र्या चाभिमंत्रयेत् २२ पिं
डे वाय्वग्निसमुद्भूते हृत्पद्मस्थापरामम अग्रावीजीवकलाप्यायेन्नादांते सिद्धभाविते २३ तयात्मभू
तया पिंडे व्याप्ते संपूज्य तन्मयः ग्रावाद्यार्चादिषु स्थाप्य नालगमोभ्यर्चयेत् २४

लो श्री नारायणमूर्तिं ध्यायेत् कथंभूतं नादांते सिद्धभाविता पूर्वस्याकारोकारौ बिंदुनादाः पंचांशाः तत्र ना
दांते सिद्धध्याता तथा च श्रुतिः यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदांते च प्रतिष्ठितः तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः
स महेश्वरः इति २२ तयात्मभूतया पाश्वेनैव भावेन चिंतितया अमृतमये पिंडे दीपेव प्रभया गृहमिव व्याप्ते
सति तस्मिन्नेवादौ मानसैरुपचारैः संपूज्य तन्मयः सन् चोदिष्टा वा स्थापनमुपस्थापयित्वा उभाभ्यां
मकारं
मोभ्यर्चयेत् २५ ॥

भा०पु० कंबुक्तेनचरणः पाद्येनिद्राभ्यां धर्मादिभिर्ममासने २४ तत्रपद्मंचकल्पयित्वोभाभ्यांवेदमंत्राभ्यामुभय
टी० सिद्धयेमह्यं पाद्यादीउपचारान्कल्पयेदित्यन्वयः २५ उपस्पर्शः आचमनमर्हणमर्घ्यमुभयसिद्धये वे
१३१ दतंत्रोक्तभक्तिप्रापमेयमुपमर्थः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणामासनं पर्यंकस्याधःपदिचतुष्कोणेषुपादाः अ
धर्मादीनिपूर्वादिदिक्षुगात्राणि मध्येचकर्णिकायांत्रयोगुणाः पदिकालत्रपूर्वादिक्रमेण मध्येचवि
131 मलोत्कर्षिणीज्ञान क्रियायोगाप्रह्वीसत्येशानानुग्रहेतिनवशक्तयः एवंपयोपदेशाद्धर्मादिभिश्चनव
पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान्कल्पयेत् धर्मादिभिश्चनवभिःकल्पयित्वासनंमम २६ पद्म
मष्टदलंतत्रकर्णिकाकेसरोज्ज्वलं उभाभ्यांवेदतंत्राभ्यांमह्यंतूभयसिद्धये २५ सुदर्शनंपांचज
न्यंगदासीषुधनुर्हलान् मुशलंकौस्तुभंमालांश्रीवत्संचानुपूजयेत् २८ नंदंसुनंदंगरुडं
प्रचंडंचंडमेवच महाबलंबलंचैवकुमुदंकुमुदेक्षणं २७ दुर्गांविनायकंव्यासंविष्वक्सेनंगुरू
भिक्षपाक्तिभिश्चासनंकल्पयित्वेतिकर्णिकायाः के \ सरान् स्वेस्वेस्थानेत्वभिमुखान्पूजयेत्योद्दा।
मेरेः तत्रस्वस्वस्थानादिमंडलेष्वोज्ज्वलमित्यर्थः २५ आयुधानिपूजयामास सुदर्शनमिति तत्रव्यस्तमामिति।
गावरणपूजासूचितापासनेनैवशक्त्यावरणमित्युक्तं तत्रसुदर्शनादिमुसलान्यायुधान्यशस्त्रादित्वकौ
स्तुभमालाश्रीवत्सानुरशि २६ नंदादीन्पार्षदानिहदित्व गरुडंपुरतः २७ दुर्गादीनिकोणेषुगुरूनासनतः स १३१
व्ये इंद्रादिलोकपालान्पूर्वादिदिक्षुएवमेतानेवस्याभिमुखानेवाद्येतात्विरिभिःअर्चादिभिःपूजयेदित्यर्थः २८

131A

पाद्यादीनुपचारान्विकल्पयेनदुक्तं तानेवगुणविधिभिः प्रपंचयति षड्भिः चंदनेति २९ मेखानाद स्वर्णं
चर्मानुवाकः सुवर्णं चर्मपरिवृढवेनसमित्याद्भिर्महापुरुषविद्या जितंतेपुंडरीकाक्षनमस्तेविश्वभावन नम।
स्तेस्तुहृषीकेशमहापुरुषपूर्वजेति पौरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादिनीराजनादीनिसामानिरंदंनरोनेमधि
नाहवनेदस्यस्याम्भृविगीतानिस्त्रादिशब्देनरोहिण्यादीनि ३० वस्त्राद्युपचारेषलंकारलक्षणगुणविधेनेव

चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागुरुवासितैः सलिलैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदाविभवेसति २९ स्वर्णचर्मा
नुवाकेनमहापुरुषविद्यया पौरुषेणापिसूक्तेनसामभिर्नीराजनादिभिः ३० वस्त्रोपवीताभरण।
पत्रस्रग्गंधलेपनैः अलंकुर्वीतसप्रेमभक्तोमांयथोचितं ३१ पाद्यमाचमनीयंचगंधसुमन
सोक्षतान् धूपदीपोपहार्याणिदद्यान्मेश्रद्धयार्चकः ३२ गुडपायससर्पींषिशष्कुल्यापूपमोदका
न् संयावदधिसूपांश्चनैवेद्यंसतिकल्पयेत् ३३ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनं अन्नाद्य
गीतनृत्यानिपर्वणिस्युरुतान्वहं ३४

स्त्रेति पात्राणिकपोलस्वहस्यलादिषुलिखिताः पत्रभंगयः स
द्भक्तः चेत्प्रेमप्रयाभवति तथाययोचितमलंकुर्वीतेमुक्तार्थंसर्वसाधारणं ३१ अष्टालक्षणगुणविधेर्
पाद्यमिति ३२ नैवेद्येविभवलक्षणगुणविधनेगुडपायसेति शष्कुल्यस्तैलपक्वविशेषाः अपूपानामंडकादि
नोसंयावाः सूपाः व्यंजनानिसतिविभवेदुनिषेधः ३३ कालभेदेनगुणविधनेअभ्यंगेति अभिषेचनंपचाम्र।

नहिस्त्रियंत स्त्रवाद्येति अभ्यंगेत्यसङ्केत्यैपचारिकाद्देष्व
देवस्यसम्यक्सगदेवाखिवर्हितिप्ति २५

भा० ए० फलभूयस्त्वार्थिना ग्रावपि स्नात्वा प्रकारमाह विधिनास्वस्वगृह्योक्तप्रकारेण मेखलादिभिः कल्पितेनैर्विहितेनि
टी० र्मिते तदुक्तं विस्तारोच्छ्रायपतलिस्तोमेखलाश्चतेरंगुलाः इत्थमात्राभवेद्गर्तः सयोनिर्वेदिकान्वयेत्यादि
नेप्रज्वलितमग्निं परितः समूहेत् एकत्रमेलयेत् २५ दर्भैः परिस्तीर्य परितः प्रोक्षयेत् अन्वाधाय अन्वाधान
१३२ मंत्रकं व्याहृतिभिः समित्त्रयं तेषामारिरूपं कर्म कृत्वा अग्रे उत्तरतो द्रव्याणि होमोपयोगीन्यासाद्य निधाय प्रो
132

विधिनाविहिते कुंडे मेखलागर्तवेदिभिः अग्निमाधाय परितः समूहेत्पाणिनोदितं २५ परिस्तीर्या
थ पर्युक्षेदन्वाधाय यथाविधिः प्रोक्षण्यासाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावयेत मां २६ तप्तजांबूनद
प्रख्यं शंखचक्रगदांबुजैः लसच्चतुर्भुजं शांतं पद्मकिंजल्कवाससं २७ स्फुरत्किरीटकटकक
टिसूत्रवरांगदं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं २८ ध्यायन्नभ्यर्च्य दारूणि हविषा
भिघृतानि च प्रास्याज्यभागावाघारौ दत्वा चाज्यप्लुतं हविः २९ ॥

क्षणीपात्रोदकेन प्रोक्ष्याग्नौ मां ध्यायेत् २६ शंखादिभिर्लसंतः शोभमानाश्चत्वारो भुजा यस्य तं २७ हवि स्फुरंतकिरीटपीतियँ स्तन २८
षा घृतेनाभिघृतानि सम्यक् सिक्तानि समिद्रूपाणि दारूणि प्रास्य प्रदीप्याग्नौ ... कोपाद्यौ एवमाज्यभा
गौ च दत्वा तदर्थी आघारौ दत्वा तयोः आघारयोः प्रजापतये स्वाहा इंद्राय स्वाहेति चोत्तरदक्षिणपरिधिसंधि
मारभ्याग्निमध्ये धाराप्रक्षेपं आज्यभागौ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्येवं होमरूपौ २९ १३३

132A मूलमंत्रेणाष्टोत्तरेणाथवा षोडशार्णस्योपसिंचेन पुरुषसूक्तेन वा चरुवटाननः प्रत्यृचमाहुतिग्रहणेनेत्यर्थः पुरु
षसूक्तेनाराधनपक्षे मपदमूलमंत्रस्तेनैव प्रत्यृचमवधानेन होम इति मंत्रैः स्वाहान्तनाममंत्रैर्यथान्यायं प्रजापत्यं
मौलीव अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येवं स्विष्टकृतं च हुत्वा ४९ ततो वहिस्थ भगवतमभ्यर्चाथ नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो
दिक्षु दिक्षु बलिं हरेत ततः शुद्धास्थानमागत्य देवस्याग्रे समुपविश्य यथाशक्ति मूलमंत्रं जपेत् ४२ ततः उभ
यत्र भगवतो भोजनसमाप्तिं ध्यात्वा आचमनं दत्वा उच्छेषविष्वक्सेनाय कल्पयित्वा तदनुज्ञया पश्चात् स्वय
नुज्ञया मूलमंत्रेण षोडशोपचारैर्वा ततः पर्मादिभ्यो यथान्यायं मंत्रैः स्विष्टकृतं बुधः ४९ अभ्यर्च्या
थ नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत मूलमंत्रं जपेत् कुर्यात् स्मरन्नारायणात्मक ४२ दत्वाचमनमुच्छे
षं विष्वक्सेनाय कल्पयेत् मुखवासं सुरभि मन्तांबूलाद्यं समर्पयेत् ४३ उपगायन् गृणन्नृत्यन्
न कर्माण्यभिनयन्मम मत्कथाः श्रावयन्शृण्वन् मुहूर्त्तं क्षणिको भवेत् ४४ स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः
प्राकृतैरपि स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वंदेत दंडवत् ४५ शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परं
प्रपन्नं पाहि मामीश भी
भुंजीत ततः सुरभिमत्तांबूलाद्यं मुखवासं दत्वा पुनरपि गृहे
यन्मृत्युग्रहार्णवात्
पत्नृत्याजलितादर्शनयेत् ४३ अभिनयन् स्वक्ष्चित्रा विष्णुर्वा नर्तकः वैर्यग्रपरिलम्बजलव्यावर्तनेमवे
त ४४ स्तवसौत्राणां भेदद्वयापति पौराणैः प्राकृतैः श्रोतैरिति ४५ कर्मणामेदित्युपेतापामाहे शिर
इति बाहुभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां परस्परं समरहितौ नैपादौ गृहीत्वा पद्भ्रद्धनः परस्परं निबद्धाभ्यां कृताय

भा. पु.
टी.
१३३
133

ततः शेषाग्रहणात्पूर्वं कैवेकल्पिकोद्वासनप्रकारमाह इत्यनेनैवप्रार्थनया शेषां निर्माल्यं मयादत्तां ध्यात्वा।
शिरस्याधायधृत्वा चेद्यदि उद्वासयेत्तर्हि प्रतिमायां यत्स्थलं ज्योतिस्तत्पुनः हृत्पद्मज्योतिष्येवोद्वास्य उद्वासनी।
येनदत्तं तयापश्चात्स्वयंभुञ्जीतेति एतेष्वधिष्ठानेषु किं मुख्यमित्यपेक्षायामाह अर्चादिष्विति यदायत्रश्र।
द्धा तत्र तत्राधिष्ठाने मुख्यामुख्यत्वं कृतोयतः सर्वभूतेष्विति ४८ उभयतः इहामुत्र च समर्थमित्याह मद।

इति शेषां मया दत्तां शिरस्यादाय सादरं उद्वासयेच्चेदुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत्पुनः ४७ अर्चादिषु
यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत् सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माहमवस्थितः ४८ एवं क्रियायोगप
थैः पुमान्वैदिकतान्त्रिकैः अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सितां ४९ मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य
मंदिरं कारयेद्दृढं पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ५० पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्
वस्वथान्वहं क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्वा मत्सार्ष्टितामियात् ५१ प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना भुव
नत्रयं पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यता

र्चामिति त्रिभिः ४९ पुष्पोद्यानानि च कारयेत् पूजाया
त्रोत्सवाश्रितान् क्षेत्रादीन् दत्वा पूजायात्रोत्सवाश्रितानि यस्य पूजाप्रवाहस्याव्यविच्छेदपर्वणि वद्धजनस
मागमाः उत्सवः वसनादि महोत्सवस्तदाश्रितान् क्षेत्रादीन् दत्वा पूजायात्रोत्सवाश्रितानित्यस्य विवरणं पूजा
दीनामिति प्रवाहार्थं सन्ततात्वृत्त्यर्थं मत्सार्ष्टितां मत्समानैश्वर्यं प्रतिष्ठादीनां व्यस्तानां समस्तानां फलमा १३३

133A

सकामं प्रयुक्तं यद्येतत्कर्मभक्तं कथमित्याह मामेवेति यद्येतत्कर्मभक्तियोगः कथं भवति भक्तियोगमिति ५२
दानफलमनुत्तममपहर्तारं निरूपयतीति विड्भुक् विष्टाभोजी कृमिः कर्तुर्यत्फलं तदेवान्येषामित्याह कर्त्तु
रिति ५३ सारथ्यैः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुश्च प्रेत्य तत्फलमित्यन्वयः कुतो यतः कर्म
णामेते भागिनः भागार्हाः तत्रापि विशेषमाह भूयसि कर्मणि सारथ्यादौ च भूयः अधिकफलमिति

मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति भक्तियोगं स लभत एवं यः पूजयेत माम् ५२ यः स्वदत्तां
परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः वृत्तिं स जायते विड्भुग्वर्षाणामयुतायुतम् ५४ कर्तुश्च सारथे
र्हेतोरनुमोदितुरेव च कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलम् ५५ इति श्रीभागव
ते महापुराणे एकादशस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः २७ श्रीकृष्ण उवाच परस्वभावकर्माणि न प्र
शंसेन्न गर्हयेत् विश्वमेकात्मकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च १ परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति
५५ पयः पाद्यादिमाहेणाग्रजितो यः परं पदं प्रागवदित निन्दति स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्यभि
निवेशतः सङ्कुलः सम्यगेणमम १ इत्येकादशे भावार्थे सप्तविंशोऽध्यायः २७ अष्टाविंशे तु यः पूर्वं विस्तरेणो
पवर्णितः ज्ञानयोगः पुनस्त्वासौ समाहृत्य निरूप्यते १ इदानीमतिविस्तरेणोक्तं ज्ञानयोगं संक्षेपेणा
ह परेषां स्वभावानुरागान् शान्तघोरादीन्कर्माणि च न चरेत् विश्वमिति १ विपक्षे दोषमाह स्वार्थाज्ज्ञानेति

भा.प.
टी.
१३४
134

तेन मे रागतामावेकारकार्ये इंद्रियगणे निद्रयापन्ने अभिभूते सति पिंडस्थो जीवः केवलं मनोमात्रेण मायां स्वप्न
रूपां प्राप्नोति ततो मनसि लीने सति नष्टचेतनः सन् मृत्युं च मृत्युनेस्याम् सुषुप्तिं च प्राप्नोति यथा तद्वदेक
नानार्थदृक् द्वैताभिनिवेशी विक्षेपं लयं च प्राप्नोतीति यथा प्रमत्तसमर्पको द्विप्रसृसभेगादय लक्षणाभ्यं
नः एवं मनात्मसंपर्कात् आत्मनोपि स्वरूपभ्रंशादिति भावः ३ द्वैतासत्यतयास्ति निरस्तो निर्विषयत्वेश्य

तेन मे निद्रयापन्ने पिंडस्थो नष्टचेतनः मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृक् पुमान् ३ किं भद्रं कि
मभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ४ छायाप्रत्याह्वयाभा
सा ह्यसंतोप्यर्थकारिणः एवं देहादयो भावा यच्छंत्यामृत्युतो भयं ५ आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्य
ते सृजति प्रभुः त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ६ ॥

चयति सार्धैः षड्भिः किं भद्रमिति अवस्तुनो द्वैतस्य मध्ये किं भद्रं किं वाभद्रं किंयद्भद्रं किंयद्वा भद्रमित्यर्थः
अस्तुत्वमेवाह वाचेति वागिंद्रियोपलक्षणं वाचा उदितमुक्तं चक्षुरादिभिश्च यद्दृष्टं तदनृतमिति ४ न
न्वेवमपि देहादिभावानां मध्यममताकं कथं भययदेतुत्वं तत्र सदृष्टांतमाह छायेति छाया प्रतिबिंबं प्रत्याह्व
यः प्रतिध्वनिः आभासः शुक्तिरजतादिः एते यथा असंतोप्यर्थकारिणो भवंति आसन्नतः मृत्युमपि व्याप्य
यद्वा मृत्युभयः यावत्तत्वक्षीयते तावत्पर्यंतमित्यर्थः ननु सृष्ट्यादिस्फूर्तिभिरेव द्वैतं निरूपितं कथमसत्य

१३४

134A

अयस्मात्स्वस्मादिवनिर्निमित्तात् त्रिविधाप्यात्मादिरूपा भातिः प्रतीतिः ननु निर्मूलं कथं प्रतीयते तत्राह इत्यमि
ति ज्ञानविज्ञानयोर्वैपुण्यनिष्ठा सूर्यवत्स्मो भूत्वा एतन्निष्ठाप्राप्त्युपायमाह प्रत्यक्षेणेति यद्यायतनवत् देहेनन
देहसदितित्यक्त्वा निःसंगो विचरेत् आयतनवत्प्रमाणानि प्रत्यक्षेणानुमानादि अनुमानसावयवेन दृश्यपृथिव्या
दिनिगमेन प्रत्यक्षमाकाशादि आत्मसंविदा स्वानुभवेन सर्वं दृश्यमायतनवदसच्चेति ज्ञात्वेति ननु य
घात्मसंविदा सदित्युच्यते न ह्यात्मा स्वप्रकाशो देहादिद्वैतं च जडमित्युक्तं स्यात् ननु यथा च सति संसारः।

तस्माद्व्याप्यात्मनोऽन्यस्माद् व्योमभावो निरूपितः निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि ७ इदं
गुणमयं विहितं त्रिविधं मायया कृतं एतद्धित्वात्मउत्थितज्ञानविज्ञाननैपुण्ये ८ न निंदति न च।
स्तौति लोके चरति सूर्यवत् प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा ९ उद्धव उवाच नैवात्म।
नो न देहस्य संसृतिर्दृष्टदृश्ययोः अनात्मस्वदृशोरीशकस्य स्यादुपलभ्यते १० आत्माव्ययोऽगुणः शु
प्रतिभासो न तु देहेनेति चोदयति ११ नैवेति द्धः स्वयंज्योतिरनावृतः अग्निवद्दारुवदचिद्देहः।
अनात्मसदृशोर्जडाजडयोः अतदेहेन्तुः दृष्टदृश्ययोः माभूत्तद्वयोरपि तत्राह उपलभ्यत इति एतत्प्रपञ्चय
ति आत्मेति १० अव्ययत्वादिपि च विशेषणैः नाशादिरोगादिगुणपाप्मपुण्यज्ञानपरिच्छेदानामसंभवं दर्शय
ति देहेनदेहेनमं तत्पय्यह अविनजडः अयं भावः यथाग्निर्दारुणो भेदेनानुपलभ्यते दारुप्रकाशएव।
अग्निः स्वप्रकाशकः तथा देहात्मनोरपीति नसंसृतिलेयोरन्यतरस्यापि चरत्वं तस्य सत्त्वं तथापि उभयोरेव

आयतनवद्देहस्तात्वा निःसंगो विचरेदिह

यावदिति सान्निकर्षणं संबंधः तन्वसंसारस्य कुतः संबंधमात्रत्वात्तत्राह अविविकिनः स्वतन्त्रकुतस्त्यार्थः नन्वस्व
भा.ए. प्रकाशस्य कथमज्ञानतः संसारस्तत्राह अविविकिनः अपार्थोऽपि केवलफलवान्फलस्फूर्तिः ननु तत्त्वतो
टी. नीत्यर्थः ११ तत्त्वमनोदेहादेः कुतः संसारस्फूर्तिहेतुत्वमपि तत्राह अर्थे हीति अस्यात्मनः १२ ननु कथं
१३५ विज्ञानेनाविषयस्फूर्तिः जीवस्तु कस्यापि तु निर्वाणो नित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः स्यात्तत्राह यथाहीति प्रस्वापः।
135 स्वप्नः बहूनर्थान्बिभर्ति पुष्णातीति तथा १३ अहंकारस्य लक्षणं देहादिसन्निकर्षपर्वसंसारत्वं लवन

श्रीभगवानुवाच यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणं संसारः फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकि
नः ११ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा १२ यथा
ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते १३ शोकहर्षभय
क्रोधलोभमोहस्पृहादयः अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्ममृत्युश्च नात्मनः १४ देहेन्द्रियप्राणमनोऽभिमा
नो जीवान्तरात्मा गुणकर्ममूर्तिः ॥

मन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति सुषुप्तादौ तेषामदर्शनान्न अ
हंस्फूर्तौ निविद्धेनत्व सर्वेति प्रतीत्यभावान्न हंस्यत्वाच्च सत्वादीनां कृपालुत्वादिवद्धर्मत्वानुपपत्ते
रितिभावः १४ ननु यद्यहंकारस्य संसारस्तर्हि मुक्तिरपि तस्यैवेति मुक्तावहंकाराविशेषः प्रसङ्गेनेत १३५
त्राह देहेति देहादिष्वभिमानो यस्य सः आत्मैव तेषां मन्तर्हितो जीवः अतएव गुणकर्ममयी यस्य सः

135A

मण्वस्तस्योपाधिभिर्वद्धेषेवस्वरूपादिभोद्गतिः संसारोपरसेस्माधीनः सर्वतोधावति अतोनायंदोषइतिभा।

वः तदेवमेद्दकारहृते वथमुपपाद्येदानीज्ञानेननन्दिद्रूनोमुक्तिरित्याह अमूलमिति वस्तुतोमूलशून्यः

अज्ञानमतस्तुवक्रभिःदूपैः द्रुपितंप्रकाशितमैद्रजालिकतुल्यमितिवाकिंतेनतदाह मनइति मनआदी

नांदृढः यद्वामनआदिषुक्लिप्यते यत्कर्मग्रहेकाणांगोपासनयानिशितेनज्ञानावंद्वेनछित्वातेदेवस्ता

नेस्वरूपसाधनफलैर्निरूपयति ज्ञानमिति १५ विवेकोज्ञानेनतत्साधनान्याह निगमोवेदःतपः।

सत्वंमहानिन्नुरूपेवगीतः संसारस्याधावतिकर्मतंत्रः १६ अमूलमेतद्वहुरूपरूपैर्मनोव। ने

वः प्राणशरीरकर्म ज्ञानासिनोपासनयाशितेनछित्वामुनिर्गांविचोदत्रुसः १७ ज्ञानंवि

वेकोनिगमस्तपश्चप्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमाने आद्यंतयोरस्ययदेवकेवलंकालश्चहेतुश्च

देवमध्ये १८

स्तधर्मः प्रत्यक्षस्वानुभवःपेतिह्यमथश्चानुमानंतनकः फलंज्ञानस्वरूपमाह आ

धंतस्योपरस्यजगतः मध्येपितदेवकेवलंनतुजगति किंतत्कालःकलयतिप्रकाशयतियःतथा

हेतुःकारणंचयत् तदेवयत्तदुक्तंभवति यदस्यविश्वस्यकारणंप्रकाशकसत्वस्यतदात्मकमेवतत

नततःइत्यत्रिंत्येवंनिश्चयफलोनिगमादिज्ञायते योविवेकस्तत् ज्ञानमिति २० तत्रनानाभेदस्याव

हारानेवंतस्यापिविश्वस्यकारणात्मकसदृशंतमाह १९ ॥ ॥०

पश्चेति

भा.पु. सकलेन स्वकृतं कुण्डलादिरूपेण विरचितं यद्धिरण्यं सर्वस्य हिरण्मयस्य कुण्डलादेरुत्पत्तेः पुरस्तात्तन्नाशाच्च प
टी. श्चाद्यदस्ति कटककुण्डलमित्यादिना नाना व्यपदेशैः व्यवहारस्य मध्यमागमपि तदेव यथा तद्वदस्य विश्वस्य
कारणभूतोऽहमेव नानाव्यवहारलक्षणः नन्वस्मत्तः पृथगिव भासमिति ।१९। तदेव कार्यस्य कारणात्मकत्वा
१२६ त्मकतामुक्त्वा प्रकाशस्य प्रकाशात्मकतामाह विज्ञानमिति त्रियवस्थस्य प्रकारस्य पृथक्रूपाकः स्फुटे
तुरीयेन जाग्रदादित्रिवस्थयाद्विज्ञानमतः तदवस्था कारणभूतं च यद्गुणत्रयं यच्च कारणकार्यकर्तृ

यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नाना।
पदेशैरहमस्य तद्वत् ।१९। विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमङ्ग गुणत्रयं कारणकार्यकर्तृ सम
न्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव सत्यम् २०॥

कारणमध्यात्मं कार्यमधिभूतं कर्तृ अधिदैवं एवं गुणत्रयकार्यभूतं त्रिविधं ज्ञानं येन तुर्ये।
ण सामान्यज्ञानमात्रेण समन्वयेन भवति येनानुगतप्रकाशान्तरं न पृथ्वः तमेव भान्तमनुभाति
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति तथा च श्रुतिः चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो यन्मनो ये विदुरि।
त्यादिश्रुतेः ननु विशेषविज्ञानव्यतिरेकेण न तुर्यं नामोपलभामहे तत्राह व्यतिरेकतश्च सुषु। १२६
प्त्यादौ यदस्ति तदेव सत्यमिति २०॥ ॥

136

136A

एवं कालत्रयेप्यव्यभिचारिणः सत्यत्वमुक्तं व्यभिचारिणस्त्वसत्यत्वमाह नयदिति मध्ये च तन्नस्थमास्ति किं
तु व्यपदेशमात्रं कुतः यतः यद्यद्व्यतिरेकेणान्येन भूतेन जातेन प्रसिद्धं प्रकाशितं च तत्तदेव कारणप्रकाशकत्वा यत्
त्तन्मात्रं स्यान्नत्वन्यदिति मे मनीषा बुद्धिः वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं सर्वं खल्विदं ब्र
ह्मेत्यादिश्रुतेः कारणप्रकाशकव्यतिरेकेण च कार्यस्य प्रकाश्यस्यानुपलंभादिति भावः २१ एवं सामा
न्यतः कार्यप्रकाश्ययोः कारणप्रकाशकाभ्याम् अभेदमुक्त्वा प्रसंगेन तदुभयविवेकपूर्वकं प्रपंचस्य ब्रह्माभेद

न यत्पुरस्तादुत यन्न पश्चान्मध्ये च तन्न व्यपदेशमात्रं भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्
तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा २१ अविद्यमानोप्यवभासते यो वैकारिको राजस ष [illegible]
एष सर्गः ब्रह्म स्वयंज्योतिरतो विभाति ब्रह्मेंद्रियार्थात्मविकारचित्रं २२

माह अविद्यमान इति योयं वैकारिकः विकारसमूहः स एष अविद्यमानोपि राजसः सर्गः रजोद्वारेण
ब्रह्मकार्यभूत इत्यर्थः अवभासतेपि ब्रह्मप्रकाश्यमेवेत्यर्थः ब्रह्म तु स्वयं स्वतः सिद्धं न तु कार्यमित्यर्थः
ज्योतिः स्वप्रकाशकमित्यर्थः अतः कारणादिंद्रियाणि चार्थाश्च आत्मा मनश्च देवानामप्युप
लक्षणं विकाराः पंचभूतानि एवं चित्रं ब्रह्मैव भातीति २२ ॥ ॥

भा॰पु॰ उपसंहरति एवमिति एवंनिगमतःप्रत्यक्षेतिह्यानुमानैःस्फुटंयथाभवतितथा ब्रह्मविवेकहेतुभिः तथा।
टी॰ परम्परेहादिरूपवादेश्चात्मत्वनिषेधेनच कीदृशेन विशारदेननिपुणेनगुरुणानिमित्तभूतेनेतिवा आत्म
१३७ विषयंसंदेहंछित्वा स्वानंदतुष्टःसन्नखिलेभ्यः कामुकेभ्यः इंद्रियेभ्यउपारमेत निःसंगोभवेत् २३ पराप
137 वादंप्रपंचयति वपुरात्मानभवतिपार्थिवत्वात् घटवत् तथाइंद्रियाणि तदधिष्ठातारोदेवाः असुर्म

एवंस्फुटंब्रह्मविवेकहेतुभिः परापवादेनविशारदेन छित्वात्मसंदेहमुपारमेत
स्वानंदतुष्टोखिलकामुकेभ्यः २३ नात्मावपुःपार्थिवमिंद्रियाणिदेवाह्यसुर्वा
युर्जलंहुताशः मनोन्नमात्रंधिषणाचसत्त्वमहंकृतिः खंक्षितिरर्थसाम्यं २४

न्तः धिषणाबुद्धिःसत्त्वंचित्तं अहंकृतिरित्येतेआत्मानभवंति कुतः अन्नमात्रंअन्नोपष्टंभकत्वात् वा
युः शरीरवत् वायुर्जलंच हुताशःतेजः खंक्षितिरिति पंचभूतानिअर्थाःशब्दादयः साम्यंप्रकृतिश्च
नात्माजडत्वात्घटवदिति यद्वा दृष्टांतेनानुमानानितानिसूचितानि तद्यथा इंद्रियाण्यात्मानभवंति
तैजसत्वात्प्रदीपवत् करणत्वात्मनोवत् प्राणश्चवायुत्वाद्बाह्यवायुवदिति २४ ॥ ० १३८

श्री

एवंविवेकज्ञानवतो मुमुक्षोर्नेंद्रियादिकृतो गुणदोषसंबंधः स्यादित्याह समाहितैरिति मत्स्वविविक्तधाम्नः म
मत्स्वरूपविविक्तं धाम स्वरूपं येन तस्य प्रकाशकस्य प्रकाश्यगुणदोषा न भवेतीति रविदृष्टांतेनोक्तं २५ अ
थ गुणेष्वेव नावस्थितस्य न केपि गुणदोषाः स्युरित्याकाशदृष्टांतेनाह यथेति वाय्वादीनां शोषणदाहन
क्लेदनरजोधूसरत्वादिभिर्गतागतैरागमापायिभिः ऋतुगुणैः शीतोष्णादिभिर्वा हन्यते अहंकारात्परम

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्स्वविविक्तधाम्नः विक्षिप्यमाणैरुत किं नु दूषणं वा
घनैरुपेतैर्विगतै रवेः किं २५ यथा नभो वाय्वनलाम्बुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्न सज्जते तथाक्ष
रं सत्वरजस्तमोमलैरहंमतेः संसृतिहेतुभिः परं २६ तथापि संगः परिवर्जनीयो गुणेषु माया
रचितेषु तावत् मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद्रजो निरस्येत मनः कषायः २७ यथामयोसाधु चिकि
त्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन् एवं मनोपक्वकषायकर्म कुयोगिनं विध्यति सर्वसंगं २८

त्वात् संसृतिहेतुभिर्न दूष्यते यद्वा अहंकारस्य संसृतिहेतुभिरिति २६ मुक्तवदसंगत्वानीत्यपेक्ष
माविचारेत्वात् हा प्रमा तथापीति गुणेषु विषयेषु रजः रागः मनसः कषाय इति दुर्निरासत्वमाह २७
एतदेव दृष्टांतेनोपपादयति यथेति नृणामामयो रोगः असाधु असम्यक् यथा भवति तथा पक्वकषाय
कर्मस्य दाराः कषायाः रागादयः तन्मूलानि कर्माणि च यस्मिंस्तत् अत एव सर्वसंगा सर्वेषु पुत्रादिषु स

त्मानं मनः कुयोगिमसमप्यकृतानि नं विषयनिम्नं यति २८

137A

मा.म. ननु कथं विद्विषयसंगेयदियोगाभ्रंशः स्यात् मुक्तत्वहिंसोपायेनुयोगमार्गमात्तत्राह कुयोगिनइति मत्र
टी. ध्यभूतैर्वं प्रशिष्यादिरूपैः त्रिदशैरुपसृष्टैः प्रेरितैः तथाचश्रुतिः यस्मात्तदेषां नप्रियं यदेतन्मनुष्या
१३८ विद्युरिति भूयो जन्मान्तरेणनतुकर्मतंत्रं कर्मविस्तारः २८ ननुविदुषामपिसर्वथाकर्मदृश्यादिदृश्यमिति
138 पुनः संसारः स्यादतआह करोतीति विदुषोन्योसौजन्तुर्देहएवभोजनादिकर्मकरोति क्रियतेवि

कुयोगिनो ये विहितान्तरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो यु
ञ्जन्ति योगं न तु कर्मतन्त्रम् २८ करोति कर्म क्रियते च जन्तुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात्
न तत्र विद्वान् प्रकृतौ स्थितोपि निवृत्ततृष्णः स्वसुखानुभूत्या २९ तिष्ठन्तमासीनमुत व्रजन्
तं शयानमुक्षन्तमदन्तमन्नं स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद ३०

क्रियतेच तेनकर्मणा पुष्याद्यपि प्राप्नोतीत्यर्थः केनापि संस्कारादिना चोदितः सन् विद्वांस्तु प्रकृतौ
देहेस्थितोपि तत्रकर्मणि न विक्रियते निरहंकारित्वात् हर्षविषादादिभिः संसारं न प्राप्नोति २९ किं
च आत्मानात्मविवेकेन कर्मविकारशंकायतो देहमप्यसौ न पश्यतीत्याह तिष्ठन्तमिति उक्तं तेन स्वरूप १३८
ते स्वभावमात्रमन्यदपि दर्शनादि ईहमानं कुर्वन्तं आत्मानं देहं ३०

138A नविंद्रियवृत्तः सर्वथाकथमदर्शनेसंभवतितत्राह यदिस्मेति यद्यप्यसतांवहिर्मुखोनामिंद्रियाणाम
संपश्यति तथापिनानात्वात मिथ्यात्वप्रवदित्यनुमानेनविरुद्धं बाधितंसदन्यत आत्मव्यतिरिक्तम
वीषवस्तुतयानमन्यते स्वापादुत्थायप्रबुद्धसंस्कारमात्रत्वात्प्रविषयस्फुरेवभ्रानपवर्यमेवतिरोम।
व चेतंयातदृत ३१ नदेवमात्मानविक्रियतइत्युक्तं नन्वेतदुपपन्नंदेहद्वावस्थयात्मज्यमानत्वात मुक्ता
वस्थयाचपरिगृह्यमाणत्वाद्विद्वीहयोत्रधानेनवाहिभावत्यागात्तदुत्तभावनापरिगृह्यमाणाविक्रियंतेतत्राह

यदिस्मपश्यत्यसदिंद्रियार्थंनानानुमानेनविरुद्धमन्यत नमन्यतेवस्तुतयामनीषीस्वाप्नंयथो
त्थायतिरोदधानं ३२ पूर्वंगृहीतंगुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग निवर्ततेतत्पु
नरीक्षयैवनगृह्यतेनापिविसृज्यआत्मा ३३ यथाहिभानोरुदयोनृचक्षुषांतमोनिहंत्यानतु

द्वैतमिति बंधादस्वापा \ सद्विधत्ते एवंसमीक्षानिपुणासतीमेहन्यात्तमिस्रंपुरुषस्यबुद्धेः ३४

गुणैःकर्मभिश्चविचित्रमज्ञानकार्यंदेहेंद्रियादिलक्षणंअध्यासिनात्मनिअविविक्तंसदीनमासीत्तदेवपु
नर्ज्ञानेननिवर्तते आत्मानुनकेनापित्यज्यते अयंभावः मुक्तेक्रियाफलत्वेनतावदात्मनोविकार
स्तस्यात्मावरोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात नात्मसंस्पर्शित्वंबंधमोक्षयोः अतोनविकारइति ३४ न
देवदर्शनेनस्पष्टयति यथेति नन्वेवमेव उदयादिषुनविधत्तेकोतिचसमीक्षाआत्मविद्या ३५

भा॰पु॰ आत्मनो निर्विकारत्वं प्रपंचयति एष इत्यनेनापरोक्षतया नित्यप्राप्तस्यात्मनः प्राप्तिं वारयति स्वयंज्योतिर
टी॰ त्यनेनान्यप्रकाशकरणलक्षणां विकृतिं वारयति अज इत्युत्पत्तिं वारयति अप्रमेय इति ज्ञानलक्षणानिप्राप्य
१३९ नेन संस्कारं महानुभूतिरिति देशकालपरिच्छेदात्मिकां वृद्धिं विपरिणामापक्षयनाशान् स्वयंज्योति
ष्ट्वादेवेतः सकलानुभूतिरिति एकोऽद्वितीय इति विकारहेतोरन्यस्याभावान्न कोऽपि विकार इति दर्शय
ति ननु स्फूर्तिविषयस्य कथं स्वयंज्योतिष्ट्वमित्यत आह वचसां विरामैः अगोचरत्वेन निवृत्तैर्मोसम्या तया
च स्फूर्तिः यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति ननु केन येनेषिताः प्रेषिताः तया च स्फूर्त्या केन

एष स्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे येनेषिता
वागसवश्चरन्ति ३५ एतावानात्मसंमोहो यद्विकल्पस्तु केवले आत्मन्नृते स्वमात्मानमव
लंबो न यस्य हि ३६

षितं प्रवर्तितं प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः केनेषितां वाचमिमां वदन्ति
चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरिति ३५
अद्वितीयत्वमुपपादयितुं भेदस्यावास्तवत्वमाह एतावानिति केवले अभिन्नेऽप्यात्मनि आत्मनि विकल्पय
ति यदेतावानेवासावात्मनो मनसः संमोहः भ्रमः एतः स्वमात्मानमृते विना यस्य विकल्पस्यावलंबनमाश्र
यो नास्ति एतन्मममस्य वस्तुनोऽपि विना नेहनानास्ति किंचन इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः

[illegible] ३६

१३९

परं

केचित्तु नः प्रमत्तादिप्रतीतप्रपंचस्य बाधायोगात् वेदांतार्थानां च क्रतुत्वमर्थकत्वं प्रतिपादितं विनार्थवादत्वा
त् द्वैतमसत्यमितिमन्वानास्तन्मतमनूद्य दूषयति यदिति नामाकृतिभिर्नामरूपोपलक्षितं पंचभूतात्मकं।
द्वैतं यत्तदबाधितमिति पंडितमानिनां अत्र वयमेव पंडिता इत्यभिमानवंतो वेदांतेष्वप्यर्थवाद इति प्रती
नापिविनाप्यर्थं तिः ततत्वविदां पुनः व्यर्थेन समा प्रतीतिः तथाहि तेनावद्वैकवाक्यत्वेनाप्रमलिप्सुनार्थवादत्वसाम्ये वाक
र्म भोक्तृपरमानंदरूपात्मप्रतिपादनरूपं कर्मविधिशेषतां भजतेन चाबाधितं द्वैतस्य नामरूपात्मकं।

यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं पंचवर्णमबाधितं व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयं द्वयं पंडितमानिनां ३७ योगिनोऽप
क्वयोगस्य युंजतः काय उत्थितैः उपसर्गैर्विहन्येत तत्रायं विहितो विधिः ३८ योगधारणया कां
श्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत् कांश्चिन्ममानुध्यानेन नामसंकीर्तनादिभिः योगेश्वरानुवृत्त्या वा हन्या
दासनैर्धारणान्वितैः तपोमंत्रौषधैः कांश्चि ० दशुभदाञ्छनैः ४०

त्वात् ग्राह्यत्वात्पंचवर्णात्मकत्वात्स्वप्नवद्विद्या उभे नेवावारंभणादिश्रुतिभिर्बाधितत्वादिति ३७
तदेवं ज्ञानयोगस्योपाकरं निरूप्य तद्विघ्नहेतून्विघ्नस्य विघ्नप्रतीकारमाह योगिन इति त्रिभिः योगं युंजतः काया
दुत्थितैर्वैतयत्नैरुपसर्गैः रोगाद्युपद्रवैः अभिभूयते तेभिः प्रतीकारः ३८ योगधारणयासनाग्नितापादीन् आस
नैर्वायुधारणान्वितैर्वातादीन् तपोमंत्रौषधैः पापग्रहैः सर्पादिकृतान ३९ ममानुध्यानादिभिः कामा।

पं ३ दिनयोगिनश्श्रमसंसमामामानैदसदाल

भा.प. अन्ये तु देहस्थैर्यमेव तत्फलं कुर्वन्ति न तु दूषयन्ति केचिदिति केचिन्मुनयोऽन्ये उपायैर्देहमेव सुकल्पं जरारो
टी. गादिरहितं वयसि तारुण्ये स्थिरं च कृत्वा अष्टहृत्परकायप्रवेशादिसिद्धये तत्तद्वारेण रूपं योगं युञ्जन्ति
न तु ज्ञाननिष्ठारूपं ४१ कुशलैः प्रोक्तेनादरणीयं न भवति वनस्पतिवृक्षवदात्मस्थैर्ये शरीरं तु फल
१५० वत्तस्थास्नुमित्यर्थः ४२ क्वचित्समाध्यगत्वेनापि प्राणायामादियोगक्रियमाणो जरारोगाद्यभावो दृश्यते
140 सत्यं तथापि समाधिमुत्सृज्य न तत्र सज्जेनेत्याह योगमिति तत्तदा देहनिसिद्धिं न श्रद्दध्यात् न विश्वसेत्

केचिद्देहमिमं धीराः सुकल्पं वयसि स्थिरं विधाय विविधोपायैरथ योगं युञ्जन्ति सिद्धये ४१ नहि तत्कु
शलादृत्यं तदायासो ह्यपार्थकः अन्तवत्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेः ४२ योगं निषेवतो नि
त्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् तच्छ्रद्दध्यान्न मतिमान्योगमुत्सृज्य मत्परः ४३ योगचर्यामिमां यो
गी विचरन्मदपाश्रयः नान्तरायैर्विहन्येत निःस्पृहः स्वसुखानुभूः ४४ इति श्रीभागवते एकादश
स्कन्धे योगनिर्णयो नाम २८

४३ नन्वेवं विघ्नप्रतीकारैर्योगं कुर्यादित्युक्तं मच्छरणस्य तु न विघ्नश
कापीत्याह योगचर्यामिति विचरन्नाचरन् कुर्वन् स्वसुखेऽनुभूः अनुभूतिर्यस्य सः स्पृहामूलादि
विघ्नाः सा च मदपाश्रयनिवर्तनेन अन्तरायैरविहतः स्वानन्दशालो भवतीति ४४ समाहृत्य स्वयोगानमु
मेलापनिषद्रसं सात्यमुत्यो न मा भक्तिं मुक्तो पुरुषादिशत् १ इति श्रीभावार्थे एकादशेऽष्टाविंशः २८ १५०

[Margin] ति केवलं गर्विता भवेति ननु मुच्यन्तस्यार्थः अ० २८

140A

उनर्विरोनयः पूर्वं विस्तरेणानिरूपितः भक्तियोगस्तमेवाद्य स्वभक्ताय समासतः १ अतिक्लेशमिवालक्ष्य
योगस्य लोकसंपदि सुखोपायं पुनः कृष्णमुद्धवः परिपृच्छति २ अनात्मनः अवशीकृतमनसः अजसाधि
१ यामतो यथासिद्धो न योजना स्वसेव्यं यथा तथा मे बहिः सद्भुक्षरं प्रपंचयति प्रायशः इति मनो युञ्जतो निगृ
हतः सीदति निश्चयति कुतः असमाधानात् अनिग्रहात् कथंचिन्मनसो निग्रहे च कर्शिताः प्रयाता इ

उद्धव उवाच सुदुश्चरामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः यथाञ्जसा पुमान्सिद्ध्येत्तन्मे ब्रू
ह्यञ्जसाच्युत १ प्रायशः पुण्डरीकाक्ष युञ्जन्तो योगिनो मनः विषीदन्त्यसमाधानान्मनोनि
ग्रहकर्शिताः २ अथात आनन्ददुघं पदाम्बुजं हंसाः श्रयेरन्नरविन्दलोचन सुखं नु विश्वे
श्वर योगकर्मभिस्त्वन्माययामी विहता न मानिनः ३ ॥

नः ३ यस्मादेवं केवलं विषीदन्ति अथात अत एव ये हंसाः सारासारविवेकचतुराः ते त्वानन्ददुघं सा
मस्तानन्दपरिपूरकं तव पदाम्बुजमेव सुखं यथा भवति तथा नु निश्चितं श्रयेरन् हे अरविन्दलोचन इमे च ते अमी
त्वन्मायया विहिताः केचिद्योगिकर्माभिमानिनः सन्तो न श्रयन्ते यद्वा अमी त्वद्भक्ताः त्वन्मायया न विहि
ताः अत एव कर्मभिः कृत्वा मानिनो न भवन्ति अन्ये तु त्वन्मायया मोहिताः सन्तो वयं योगज्ञा वयं कर्मकुशला इ

पेज

नन्वतोऽस्तु त्वत्प्रसादेव कृतार्थो भवेतिः इति वा तच्चित्रमित्याह किमिति अनन्यशरणेषु दासेषु भवतात्मसात्वल
दृष्टीनत्वे यद्रूपा वेदगोपीवलिप्रभृतिषु एतत्किं चित्रं नाश्चर्यमित्यर्थः यतो यो भवान् मृगैः मर्कटैः रूपाणो
वानरैः सह सारूप्यं सखित्वं वा रोचयत प्रीत्या स्वीकृतवान् कथंभूतः ईश्वराणां ब्रह्मादीनां या
तिः श्रीमति किरीटानि तेषां तटानि प्रान्तानि तैः पीडितं विलुठितं पादपीठं यस्य स्वयं तथाभूतोऽपि सन् ४ अ
तस्त्वां परित्यज्य कोवा नामान्यं संश्रयेदित्याह तं त्वेति तमेवंभूतं त्वां वा को नु विसृजेत् कथंभूतः स्वकृतवि
त् वलिदानप्रह्लादादिषु त्वया कृतमनुग्रहं जानन् यद्वा स्वस्मिन्नेवान्तर्यामितया कृतमुपकारं विद्वान् त

किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबंधो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्वं योरोचयत्सह मृगैः स्वयमी
श्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ४ तं त्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थ
दं स्वकृतविद्विसृजेत को नु कोवा भजेत्किमपि विस्मृतये नु भूत्यै किं वा भवेन्न तव पादरजोजुषां नः

देवाह अखिलात्मदयितेश्वरं अखिलजगतः आत्मानं चेतयितारं चेतनाभूतेष्वात्मत्वाद्देवदयितं प्रेष्ठं स्तुते
वैश्वरत्वाद्देवं यपभजनीयं आश्रितानां सर्वार्थदं नहिं किं फलादेशोन सेव्यमहं न हि न हि किमपि अनिह
तत्वं स्मृतिरितिं स्वर्गादि त्वया दत्तमपि कोवा भजेत् सेवेत कथंभूतं तत् यत्केवलं भूत्यै इन्द्रियभोगाय अ
अनंतरमेव त्वद्विस्मृतये भवति यद्वा त्वय्यतिरिक्तदेवतान्तरधर्मज्ञानादिसाधनं वा भूत्यै ऐश्वर्याय प्रसा
रमाविस्मृतये मोक्षाय वा को भजेत न कोपि नन्वतत्साधनं विना भोगमोक्षादिफलप्राप्तिरित्याह किंवेति

141A

आत्मारामत्वे जनतानां स्वकृतोपकारस्य स्वल्पत्वानिवेदनेनैव निष्कृतिर्नान्यथेत्याह नैवेति अपचितिं प्रत्यु
पकारमानृण्यमितियावत् कवयो ब्रह्मविदोपि नैव शक्नुवन्ति यतस्त्वत्कृतमुपकारं स्मरन्तः ऋद्धमु
दः उपचितपरमानन्दाः उपकारमेवाह योभवानन्तर्बहिराचार्यवपुषा गुरुरूपेण अन्तश्चैत्यवपुषा अन्तर्यामि
रूपेण अशुभं विषयवासनां विधुन्वन् निरस्यन् स्वगतिं निजरूपं प्रकटयति नस्पतवै ईश्वरेश्वरं त्वदेतन्निगत

नैवोपयन्त्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मायुषापि कृतमृद्धमुदः स्मरन्तः ॥ योन्तर्बहिस्तनुभृतामशु
भं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ६ श्रीशुक उवाच इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा पृष्टो ज
गत्क्रीडनकः स्वशक्तिभिः गृहीतमूर्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगाद सप्रेममनोहरस्मितः ७ श्रीभगवा
नुवाच हन्त ते कथयिष्यामि मम धर्मान्सुमङ्गलान् यान्श्रद्धयाचरन्मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जयं ८
कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन् मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनो रतिः

जगत क्रीडनकं क्रीडोपक
रणं यस्य सः ननु अजस्यास्य ब्रह्मादिना कथं यादृशः क्रीडेत्यत आह स्वशक्तिभिः सत्त्वादिभिर्गृहीतमूर्तित्रयो ये
श्वरः सप्रेमसहितं मनोहरं स्मितं यस्य सः सप्रेमयथा तथा जगादेति वा ७ तदेव कथयिष्यति हन्तेति सह
र्षं संबोधने सुमङ्गलान् सर्वत्र रूपान् मृत्युं संसारमिति तत्पाये ८ धर्मानेवाह कुर्यादिति द्वयोः शनकैः मास्म
रन् शनकैः असंभ्रमतः कुर्यात्तदाह मयीति अर्पितमनश्चित्ते संकल्पविकल्पात्मके येन अतएवमह

भा.ए. पुण्यदेशकालदशाणमङ्गलैरिति देवादिषु ये ये मद्भक्तास्तेषामाचरितानि कर्माणि चाश्रयेत् ९ सत्रेण संभूय वा

टी. ११ अन्तरङ्गां भक्तिमाह मामिति त्रिभिः सर्वभूतेषु चात्मनि च आत्मानं मामीश्वरं स्थितं मामेवेक्षेत कथमेक

१४२ त्वमेवं पश्यति तत्राह बहिरन्तः पूर्णमित्यर्थः तत्कुतः अपावृतमावरणं तदपि कुतः यथा खमसङ्ग।

142 त्वादित्यर्थः १२ हे महाद्युते अनेन प्रकारेण केवलं ज्ञानरूपां दृष्टिमाश्रितः सन् सर्वाणि भूता।

देशान्पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च ९ पृथक्सत्रे

ण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ११ मामेव सर्वभूतेषु ब।

हिरन्तरपावृतम् ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा खममलाशयः १२ इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन म।

हाद्युते सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः १३ ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलि

ङ्गके अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक्पण्डितो मतः १४

नि मद्भावेन मन्यमानः सभाजयन्पण्डितो मत

इत्युत्तरेणान्वयः १२ ननु न माद्यमेवैकरूपेण सभाजनं योग्यमेव तस्मात् श्वपचादिवातिक्रमा

दित्याशङ्क्याह तामेव ज्ञाननिष्ठां दर्शयति विषमेष्वपि समदृक् सममेव पश्यन् वैषम्यमेव च न धार

यतीति ब्राह्मणे पुल्कसे इति जातितो वैषम्यं पुल्कसोऽन्त्यजातिविशेषः स्तेने ब्रह्मस्वहारिणि ब्रह्मण्ये च

ब्राह्मणेभ्यो दातरीति कर्मतः अर्के विस्फुलिङ्गे इति गुणतः अक्रूरे शान्ते क्रूरे चेति स्वभावतः १४ ॥ १४२

142A

पंति

नरेष्वभीक्ष्णं रहितं कुर्वतः सद्यः फलविशेषमाह नरेष्विति समोत्तमहीनेषु स्पर्धादयः स्वस्मिन्नहंकारश्च इति त्रि
तयं विनश्यति १५ अतोंतर्यामीश्वरः सर्वात्मना प्रणमेदित्याह विसृज्येति स्मयमानान्हसतः स्वान्सखीन्लज्जां दे
हिकीं दृशमहं मम तमः सतत्वीत्वदृति दृष्टिं च व्रीडां लज्जां त्यक्त्वा विसृज्याश्वचांडालादीनपि व्याप्य प्रणमे
त् नतु विशेषं कुर्यादित्यर्थः १६ एवं पंचभिः श्लोकैरुक्तायाः समदृष्टेरवधिमाह द्वाभ्यां यावदिति १७ नरेष्व

नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोऽचिरात् स्पर्धासूयातिरस्काराः साहंकारा वियंति हि १५ विसृज्य स्म
यमानान्स्वान्दृशं व्रीडां च दैहिकीं प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचांडालगोखरं १६ यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो
नोपजायते तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः १७ सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीष
या परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः १८ अयं हि सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम मद्भावः
सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः १९ नह्यंगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि मया व्यवसितः सम्य
क्निर्गुणत्वादनाशिषः २०

एवं वर्ततः पुंसः सर्वं ब्रह्मात्मकं भवति कुतः आत्ममनीषया सर्वत्रेक्षणात्
स्याया विद्यातया अतः परितो ब्रह्मैव पश्यन्सर्वतः क्रियामात्रादुपरमेत् १८ किमयमेवोपायः अन्यत्रैवान्योपी
त्यपेक्षायामतिवरत्वः समीचीनत्वयमेवेत्याह अयं हीति १९ भगवद्धर्मलक्षणोपायस्य समीचीनत्वमेवोप
पादयति द्वाभ्यां नहीति अंगहे उद्धव अनाशिषो निष्कामस्य मद्धर्मस्य उपक्रमे सति अण्वपि ईषदपि ध्वंसो नास्ति
इति निर्गुणत्वादेव यतोऽयं धर्मो निर्गुणत्वादयं धर्मः सम्यग्व्यवसितो निश्चितः नतु मन्वादिमुखेन कथंचित् २० ॥

ति

भा.ए. किंच अयमर्थः किंवलं धर्मस्यानर्थत्वमाहेति यतो लोके कोपि यो यो निरर्थो व्यर्थ आयासः सोपि मयि
टी. मयि निष्फलाय चेत्कल्प्यते निष्कामतयार्पितश्चेत् तर्हि धर्म एव स्यात् निरर्थो यो सद्दृष्टान्तः भयाभयशो
काद्देहिनोः पलायनक्रंदनादिक्लेशमालक्षते अतो मद्भजनं मे बुद्धेर्विवेकस्य मनीषायाश्चात्र परमफल
१४३ मित्याह तां मे वदर्शयति सत्यममृतं च मां मां अनृतेनासत्येन मर्त्येन विनाशिना मनुष्यदेहेन इहा
143

यो यो मयि परे धर्मः कल्प्यते निष्फलाय चेत् तदायासो निरर्थः स्याद्भयादेरिव सत्तम २१ एषा बुद्धि
मतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणां यत्सत्यमनृतेनेह मर्त्येनाप्नोति मामृतं २२ एष तेभिहितः कृत्स्नो
ब्रह्मवादस्य संग्रहः समासव्यासविधिना देवानामपि दुर्गमः २३ अभीक्ष्णशस्ते गदितं ज्ञानं वि
स्पष्टयुक्तिमत् एतद्विज्ञाय मुच्येत पुरुषो नष्टसंशयः २४ सुविविक्तं तव प्रश्नं मयैतदपि धार
येत् सनातनं ब्रह्मगुह्यं परं ब्रह्माधिगच्छति २५ य एतन्मम भक्तेषु संप्रदद्यात्सुपुष्कलं तस्या

स्मिन्नेव जन्मनि प्राप्नोतीति यत्सेव बुद्धिर्मनीषा बुद्धिर्विवेकः म.\ हं ब्रह्मदायस्य ददाम्यात्मानमा
नीषा चातुर्यं २२ महाप्रकरणार्थमुपसंहरति एष तेऽभिहिताभ्यां २३ २४ किंच आम्नातानां ज्ञा
नेच तत्त्वं तथा च कथन पठन पारायणमध्येन देव फलं भवतीत्याह चतुर्भिः सुविविक्तमिति मया
सुविविक्तं तवोत्तरं एतदाख्यानमपि धारयेत् अनुसंदध्यात् सः ब्रह्मगुह्यं वेदेपि रहस्यं २५ सुपुष्कलं १४३

143A

समधीयीत उच्चैः पठेत् परमं शुचि शुद्धं तेषामपि शोधकं स पूयेत शुद्ध्येत २७ सम्यग्ज्ञातं नामन्येनो पुनरुपदेक्ष्यामीत्याश
येन पृच्छति अपीति किमवधारितमाकलय्याह २९ नैतदिति शठाय वञ्चकाय ३० अशुश्रूषोः सेविना च यदि
भक्तिः स्यात्तर्हि ब्रूयात् ३१ एतज्ज्ञानेन च कृतार्थो भवतीत्याह नैतद्विदिति अत्र दृष्टान्तमाह पीत्वेति पीयूष
स्वादु ३२ ननु मन्निवहूनि ज्ञेयानि तत्फलसाधनानि नामृतत्वं स्वभक्तानां भक्तस्य तु सर्वमहमेवा मदेकशरणाम

य एतत्समधीयीत पवित्रं परमं शुचिः स पूयेताहरहर्मां ज्ञानदीपेन दर्शयन् २७ य एतच्छ्रद्धया
नित्यमव्यग्रः शृणुयान्नरः मयि भक्तिं परां कुर्वन्कर्मभिर्न स बध्यते २८ अप्युद्धव त्वया ब्रह्म सखे
समवधारितं अपि ते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभवः २९ नैतत्त्वया दाम्भिकाय नास्तिकाय
शठाय च अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयतां ३० एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च
साधवे शुचये ब्रूयाद्भक्तिः स्याच्छूद्रयोषितां ३१ नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते पीत्वा पी
यूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ३२ ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्तायां दण्डधारणे यावानर्थो नृणां तात
तावांस्तेऽहं चतुर्विधः ३३

वेत्याह ज्ञान इति ज्ञानादीनां यावानर्थो मोक्षादिलक्षणस्तत्त्वविधार्यस्तावान्
सर्वोऽपि तेऽहमेव तत्र ज्ञाने मोक्षः कर्मणि विहिते धर्मः कर्मण्येव स्वाभाविके न कामः योगेऽणिमादिसिद्धयः
वार्तायां कृष्यादावर्थः दण्डनीतावैश्वर्यमिति सिद्ध्यैश्वर्ययोरपि कामान्तर्गत्वाच्चातुर्विध्यम् ३३ ॥

भा.प. कुतस्तत्राह मर्त्य इति यदा त्यक्तसमस्तकर्मा सन् मे निवेदितात्मा भवति तदा मे मे विचिकीर्षितः वि
टी. शिष्टः कर्तुमिष्टो भवति ततश्चामृतत्वं मोक्षं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय मद्देवत्वाय मत्समानैश्वर्याय
निर्यावत् कल्पते योग्यो भवति वै प्रसिद्धं ३४ आदर्शितो योगमार्गो यस्मै सः प्रणयेनावघूर्णितं दोलितं
१४४ चित्तं धैर्येण विष्टभ्य बहुमानः आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः ३६ मया यस्त्वाश्रितो य आसीत् स तव सन्निधानेन

144

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूया
य च कल्पते वै ३४ श्रीशुक उवाच स एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य बद्धा
ञ्जलिः प्रीत्युपरुद्धकण्ठो न किंचिदूचेऽश्रुपरिप्लुताक्षः ३५ विष्टभ्य चित्तं प्रणयावघूर्णं धैर्येण राज
न्बहुमन्यमानः कृताञ्जलिः प्राह यदुप्रवीरं शीर्ष्णा स्पृशंस्तच्चरणारविन्दं ३६ उद्धव उवाच विद्रा
वितो मोहमहान्धकारो य आश्रितो मे तव सन्निधानात् विभावसोः किं नु समीपगस्य शीतं तमो भीः प्र
भवन्त्यजाद्य ३७ प्रत्यर्पितो मे भवतानुकम्पिना भृत्याय विज्ञानमयः प्रदीपः हित्वा कृतज्ञस्तव पाद॥
मूलं कोऽन्यं समीयाच्छरणं त्वदीयं

वशिष्ठवितः प्रभवन्ति किंतु बाधाय समर्था न भवन्तीति अजयोरहस्य
णोपि जनकः ३७ किंच यद्यपि तव सन्निधानादेव गतः तथाप्यनुकम्पिना भवता विज्ञानमयः प्रदीपश्च
प्रत्यर्पितः स्वमाययापहृतः पुनः समर्पितः अतस्तव कृतज्ञः यस्त्वया कृतमनुग्रहं जानाति स को नाम॥

॥ त्वदीयं पादमूलं हित्वा अन्यच्छरणं समीयात् आश्रयेत् २८

१४४

किंच दासाधिकारिषु न्यायः स्वमायया स्नेहपाशः प्रसारितः संन्येयेवात्मतत्वज्ञानेन स्नेहपाशच्छिन्नः ३९
एवंपयपिन्वयावद्रकेनेनतथाप्येनावन्मार्थयते नमोस्त्विति अनुशाधि अनुसितस्य अनुशासनीयमाह
पंथेति मुक्तावप्यनपायिनी ४० तदुद्भवेनोमेंगीकृत्य तथापि मयादिष्टो लोकसंग्रहार्थमेनावलंकृतिन्याह

तृकाश्रमे सुरस्त्तः स्नेहपाशो दाशार्हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु प्रसारितः सृष्टिवृद्धये न यात्मायया।
ययात्मसवोधहेतिना ३९ नमोस्तु ते महायोगिन्प्रपन्नमनुशाधि मां यथा त्वच्चरणांभोजे
रतिः स्यादनपायिनी ४० श्रीभगवानुवाच गच्छोद्धव मयादिष्टो बदर्याख्यं ममाश्रमं तत्र
मत्पादतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनैः शुचिः ४१ ईक्षयालकनंदाया विधूताशेषकल्मषः वसा
नो वल्कलान्यंग वन्यभुक्सुखनिःस्पृहः ४२ तितिक्षुर्द्वंद्वमात्राणां सुशीलः संयतेंद्रियः शांतः स
माहितधियाज्ञानविज्ञानसंयुतः ४३ मत्तोनुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन् मय्यावेशितवा
क्चित्तो मद्धर्मनिरतो भव अतिव्रज्य गतीस्तिस्रो मामेष्यसि ततः परं ४४
गच्छेति आदिष्टो नियुक्तः ४१ स्नानादेः फलं मत्पादतीर्थोदे भूताया अलकनंदाया गंगायाः ईक्षयावसा
नः परिधानः वन्यभुक् यथाप्रासभोजी ४२ द्वंद्वमात्राणां शीतोष्णादिविषयाणां सुशीलः आर्जवादिस्वभावः
४३ तत्वया विविक्तं सविचारं निर्मितस्त्रः त्रिगुणात्मिका गतीरतिक्रम्य ४४ ॥

भा.प. हरिमेधसः संसारं हरति मेधा यस्य तेन श्रीकृष्णेन अद्वंद्वपरोपि सुखदुःखनिर्मुक्तोपि उपक्रमे निर्गमन

टी. समये ४५ सुदुस्त्यजः स्नेहो यस्मिन् तेन वियोगात्कातरो भीतः अत एव तं परिहातुं न शक्नुवन्नातुरो वि

१४५ ह्वलः सन् कृच्छ्रं कष्टं ययौ प्राप ततश्च भर्तुः पादुके नैनेव कृपया दत्ते मूर्ध्नि बिभ्रत् अतिनिर्वेदरूपया।

145 न दातव्या न पुनः पुनर्नमस्कृत्य ययौ अत्र च पृष्ठतो न्यागमभर्तुः पादविश्लेषणात्तमहं न्यादिन्तीयस्तयो

पक्रमोक्तानुसारेण च बदरिकाश्रमं गच्छन् श्रीभगवतः प्रभासयात्रायामुपक्रान्त्यपाने: दृष्टतया।

श्रीशुक उवाच इत्युक्तो हरिमेधसोद्धवः प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः शिरो निधायाश्रु- १७

कलाभिरार्द्रधीर्न्यषिंचदद्वंद्वपरोप्युपक्रमे ४५ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो न शक्नुवंस्तं

परिहातुमातुरः कृच्छ्रं ययौ मूर्धनि भर्तृपादुके बिभ्रन्नमस्कृत्य ययौ पुनः पुनः ४६ ततस्त-

मन्तर्हृदि सन्निवेश्य गतो महाभागवतो विशालां यथोपदिष्टां जगदेकबन्धुना तपः समास्थाय

हरेरगाद्गतिं ४७

तः सन् उपसंहृतनिजकुलं श्रीभगवंतमेकांते दृष्ट्वा तत्कालमागमेने मैत्रेयेण सह

पुनः कृपया श्रीभगवतोपदिष्टं तत्त्वमाकलय्य तदा तत्र यथाविधि दृष्ट्वा ४६ विशालां बदरिकाश्रमं गत्वा

तः श्रीहरेर्गतिमगात् कथंभूतां गतिं तेनैव जगदेकबन्धुना श्रीकृष्णेन यथोपदिष्टां यादृग्उपदेशी कृ

ता तदामृतत्वं प्रतिपाद्य मामेव यात्मभूयाय च कल्पते नैव अतितिरज्ज्यगतीश्लिष्टामामेष्यसि ततः परामि। १४५

145A

आनंदसमुद्रः श्रीभगवदुक्तिमार्गः तस्मिन्संभृतं एकीकृतं एतद्यः सच्छ्रद्धया आसेव्य ईषदपि सेवित्वा वर्त्ते तेन विमुच्यते इति किं वक्तव्यं तत्संबंधात् जगदपि विमुच्यत इत्यर्थः ४८ एवं कृतोपदेशं जगद्गुरुं श्रीकृष्णं प्रणमति भवभयमिति भवः संसारः भयं जरारोगादिनिमित्तं तद्भयं निवृत्तानां स्वभृत्यवर्गाणां यथा येन अमृ-
तं तथा अमृतद्वयमुपजह्रे तत उद्धववचनात् तदेवाह वेदसारमेकं किं तत् ज्ञानविज्ञानरूपं च तस्मा

य एतदानंदसमुद्रसंभृतं ज्ञानामृतं भागवताय भाषितं कृष्णेन योगेश्वरसेवितांघ्रि-
णा सच्छ्रद्धयासेव्य जगद्विमुच्यते ४८ भवभयमपहंतुं ज्ञानविज्ञानसारं निग-
मकृदुपजह्रे भृंगवद्वेदसारं अमृतमुदधितश्चापाययन्भृत्यवर्गान्पुरुषमृषभमा-
द्यं कृष्णसंज्ञं नतोस्मि ४९ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे श्रीभगवदुद्ध-
वसंवादे एकोनत्रिंशोध्यायः २९

देश्चेदं च भृंगवत् भृंगो यथा पुष्पेभ्य एकमपि यत्नेनामृतं मधु उपसंहरति तस्मात्स्वयं कृतवेदात्तु सारे
णैव उदधितश्चैक तद्वाभयं यथा येन भृत्यवर्गानपाययत् तं नतोस्मि इति ४९ येनानुकंपितविश्वमु
द्धवमलनिर्णयैः तं वंदे परमानंदनंदनंदनरूपिणं १ इति भावार्थे एकादशस्कंधे एकोनत्रिंशोध्यायः

भा.पु. टी. १४९ 146

विशेन प्रागुपलितिं मेमो वालक्ष्वलतोदरीः स्वधाम गंतुमन्विच्छन्सन्नेतहारनिजं कुलं १ विस्मायपश्रावोरस्तुप
तिंमद्विमेशालं कथावसानेनत्रैवविशेषपरिपृच्छति २ ततइति त्रिभिः १ ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वतिस्व।
कुले ऽप्ययभावः श्रीभगवतिमद्विशापः प्रभवतियाद्वत्वानुकरणाद्य सोपि कथं चिन्मान्यः अतः किमक
रोदिति तदेतदुक्तं कथमत्यजदिति सर्वतेजसामिति सर्वेन्द्रियोपलक्षणं २ तत्प्रपचयति यस्मिन्।

राजोवाच ततो महाभागवते उद्धवे निर्गते वनं द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान्भूतभावनः १ ब्रह्मशा
पोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत् २ प्रत्याक्रष्टुं नयनमब
लायत्र लग्नं न शेकुः कर्णाविष्टं न सरति ततो यत्सतामात्मलग्नं यच्छ्रीर्वाचां जनयति रतिं कि
यमानाकवीनां दृष्ट्वा जिष्णोर्युधि रथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः ३ श्रीशुक उवाच दिवि भुव्यंत
त्रैपेतलग्नं स्वयं परावर्त्त \ रिक्षे च महोत्पातान्समुत्थितान् दृष्ट्वासीनान् सुधर्मायां कृष्णः प्राह यदूनिदं ४
यितुमबलानशेकुः यच्च कर्णरंध्रेणाविष्टं तत्सतामात्मनि लग्नं चित्रे लिखितमिव तिष्ठति ततो न सरति
न निर्गच्छति यस्य श्रीः शोभा संकीर्त्यमानाकवीनां वाचां रतिमुल्लासविशेषं जनयति तेषां मानं जगत्यु
ज्यंतां जनयतीति किं तु वक्तव्यं यच्च जिष्णोरर्जुनस्य रथेस्थितं दृष्ट्वा युधि मृतास्तत्साम्यं सारूप्यमीयुः तत
केन हेतुनात्यजदित्यन्वयः ३ दिवि सूर्यपरिवेषादीन् भुवि भूकम्पादीन् अंतरिक्षे दिग्दाहादीन् महो

१४९

146A

यमस्यकेनतोध्वमाइवमनुसूचकाइत्यर्थः तःअस्माभिः ५ प्रत्यकूपश्चिमवाहिनी ९ अभिषिच्यहात्मा
७ ब्राह्मणाश्चतैःकृतयात्रिकाः ततोगवादिभिःपूजयिष्यामः ८ विधिःप्रकारोमंगलायनंच किंचतत
देवद्विजगवांपूजाभवःउद्भवेस्तुः देवलोकेपरमउद्भवोभवतीतिभावः ९ मधुद्विषाहरेर्वाक्यमाकर्ण्यतत

श्रीभगवानुवाच एतेद्योरामस्तोत्यानाद्वार्वत्यापमकेनवः मुहूर्त्तमपिनस्थेयमत्रनोयदुपुंगवा
५ उत्तिष्ठतयदुश्रेष्ठास्थानमन्यंतोव्रजिष्यते स्त्रियोवालाश्चवृद्धाश्चयांतोद्धारवतींततः वयंप्रभा
सयास्यामोयत्रप्रत्यक्सरस्वती तत्राभिषिच्यशुचयउपोष्यसुसमाहिताः देवताःपूजयिष्यामःस्न
पनालेपनार्हणैः ७ ब्राह्मणांस्तुमहाभागान्कृतस्वस्त्ययनावयं गोभूहिरण्यवासोभिर्गजा
श्वरथवेश्मभिः ८ विधिरेषह्यरिष्टघ्नोमंगलायनमुत्तम देवद्विजगवांपूजाभूतेषुपरमोभवः
९ इतिसर्वेसमाकर्ण्ययदुवृद्धामधुद्विषः तथेतिनौभिरुत्तीर्यप्रभासंप्रययूरथैः १० तस्मिन्भगव
तादिष्टंयदुदेवेनदानवाः चक्रुःपरमयाभक्त्यासर्वश्रेयोपबृंहितं ११ ततस्तस्मिन्महापानेपपु
मैरेयकमधु दिष्टविभ्रंशितधियोयद्द्रवैर्भ्रंश्यते
येत्यभिनंद्यसमुद्रयानेनोत्तीर्यसमुद्रं १० सर्वश्रेयोपबृं
हितमितिसर्वपापाघैः श्रीभगवताज्ञप्तैरपिसर्वैःश्रेयोभिःसहितंचक्रुः ११ पीयतेइतिपाने मैरेयकंमद्यं
विशेषे मधुमासे दिष्टेनदैवेनविभ्रंशितानाधियःतद्यन्यथातस्मिन्स्थानेनतुचितमितिभावः यस्मादैवेःर

भा.पु. टी. १४० 147

श्रीकृष्णमायाविमूढानामिति सुमहान्योद्धेतुः सङ्घर्षः कलहो युद्धम् १३ ततो युयुधुः १४ पतत्पदनिल्ल।
तस्थलेत्यः पताकोपयुक्तैरथादिभिः मिथः समेत्य न्यहनन् न्यघ्नन्निति अर्थः १५ मिथो योद्धव्यसमेत्य एत
सुप्रपञ्चयति प्रद्युम्नेत्यादिचतुर्भिः गदो श्रीकृष्णस्य भ्राता चैकः पुत्रश्चापरस्तौ सुमित्रासुरथाविति द्वौ।

महापानाभिमत्तानां वीराणां दृप्तचेतसां कृष्णमायाविमूढानां सङ्घर्षः सुमहानभूत् १३ युयु
धुः क्रोधसंरब्धा वेलायामाततायिनः धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः १४ पतत्पता
कै रथकुञ्जरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहन्शरैर्दद्भि
रिव द्विपा वने १५ प्रद्युम्नसाम्बौ युधि रूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी सुभद्रसङ्ग्राम
जितौ सुदारुणौ गदौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः १६ अन्ये च ये वै निशठोल्मुकादयः सहस्रजि
च्छतजिद्भानुमुख्याः अन्योन्यमासाद्य मदान्धकारिणो जघ्नुर्मुकुन्देन विमोहिता भृशं १७ दाशा
र्हवृष्ण्यन्धकभोजसात्वता मध्वर्बुदा माथुरशूरसेनाः विसर्जनाः कुकुराः कुन्तयश्च मिथस्तु जघ्नुः
सुविसृज्य सौहृदं १८

ते भ्रातरौ सुरथनामा चान्यः कश्चित् १६ मदान्धेन मदेन समस्तावल्लांस्कारिणः १७ दाशार्हादयोऽनय
तत्तद्वंश्याः अर्बुदाः माथुराः शूरसेनाश्च तत्तद्देशीयाश्च १८ ॥ ॥

भ्रातृभिश्चेति भ्रात्रादिशब्दानां सप्रतियोगिसंबंधित्वात् भ्रातरो मातुलादय इत्यादि ज्ञेयं मित्राणि मित्रैश्च सुहृद्
हतवंतः १९ धनुषु जगदुः जगदुः २० परिघा लोहदंडाः भग्ना धृताः नैव श्रीकृष्णमपि २१ प्रत्यनीकं प्रति

पुत्रा अयुध्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्च स्वस्त्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भिर्ज्ञा
तींस्त्वहन्ज्ञातय एव मूढाः १९ शरेषु हीयमाणेषु भज्यमानेषु धन्वसु शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टि
भिर्जह्रुरेरकाः २० ता वज्रकल्पा ह्यभवन्परिघा मुष्टिना भृताः जघ्नुर्द्विषस्तैः कृष्णेन वार्यमाणा
स्तु तं च ते २१ प्रत्यनीकं मन्यमाना बलभद्रं च मोहिताः हंतुं कृतधियो राजन्नापन्ना आततायिनः
२२ अथ तावपि संक्रुद्धावुद्यम्य कुरुनंदन एरकामुष्टिपरिघौ चरंतौ जघ्नतुर्युधि २३ ब्रह्मशापो
पसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनां स्पर्धाक्रोधः क्षयं निन्ये वैणवोऽग्निर्यथा वनं २४ एवं नष्टेषु सर्वे
षु कुलेषु स्वेषु केशवः अवतारितो भुवो भार इति मेनेऽवशेषितः २५ रामः समुद्रवेलायां योगमास्था
य पौरुषं तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्यात्मानमात्मनि २६ रामनिर्याणमालोक्य भगवान्देवकीसु
तः निषसाद धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्पलं २७

पदे २२ एरकामुष्टिरूपौ परिघावुद्यम्य २३ स्पर्धा परस्परं साम्यं स्पर्धा तन्निमित्तः क्रोधः कुलं संक्षयं निन्ये २४
२५ पौरुषं योगं श्रीपरमेश्वरपुरुषध्यानलक्षणं तमेवाह संयोज्येति मानुष्यं लोकं भूर्लोकं मनुष्यरूपतां

भा॰ ११ एकादशोत्तरटी॰ २०

भा.प. भ्राजिष्णुःशोभमानंरूपं २८ तंदेवानुवर्णयति श्रीवत्सांकमितिचतुर्भिः २९ सुंदरंरमणीयकं स्मितंय
टी. स्मितंयस्मिंस्तत् वक्त्रमेवाब्जंयस्मिंस्तत् पुंडरीकवदभिरामेसुंदरेअक्षिणीयस्मिंस्तत् ३०।३१ वन
१४८ 148

बिभ्रच्चतुर्भुजंरूपंभ्राजिष्णुप्रभयास्वया। दिशोवितिमिराःकुर्वन्विधूमइवपावकः २८ श्रीव।
त्सांकंघनश्याममतप्तहाटकवर्चसं कौशेयांबरयुग्मेनपरिवीतंसुमंगलं २९ सुंदरस्मितवक्त्रा।
ब्जंनीलकुंतलमंडितं पुंडरीकाभिरामाक्षंस्फुरन्मकरकुंडलं ३० कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटक
टकांगदैः हारनूपुरमुद्राभिःकौस्तुभेनविराजितं ३१ वनमालापरीतांगंमूर्तिमद्भिर्निजायुधैः।
धैः कृत्वोरौदक्षिणेपादमासीनंपंकजारुणं ३२ मुसलावशेषायःखंडकृतेषुर्लुब्धकोज
रा मृगास्याकारंतच्चरणंविव्याधमृगशंकया ३३ चतुर्भुजंतंपुरुषंदृष्ट्वासकृतकिल्बिषः भीतः
पपातशिरसापादयोरसुरद्विषः ३४ अजानताकृतमिदंपापेनमधुसूदन क्षंतुमर्हसिपापस्य।
उत्तमश्लोकमेनघ ३५ यस्यानुस्मरणंनृणामज्ञानध्वांतनाशनं वदंतितस्यतेविष्णोमयासा।

मालापरीतान्यंगानियस्मिंस्तत् निजायुधैःपरीतांगं पंकजारुणंवामपादंदक्षिणेऊरौकृत्वाआसीनं
रूपंबिभ्रत् ३२ जरानामकश्चिल्लुब्धकोमृगायुः मृगास्यसंस्थमिवाकारोयस्यतंचरणम् ३३ ३४

148A

३७ त्वन्मांसंजरिवैकुंठपाप्मानंमृगलुब्धकं यथापुनरहंत्वेवंनकुर्यांसदतिक्रमं ३७ यस्यात्मयो
गरचितंनविदुर्विरिंचोरुद्रादयोस्यतनयापतयोगिरांये त्वन्माययापिहितदृष्टयएतदंजः।
किंतस्यतेवयमसद्गतयोगृणीमः ३८ श्रीभगवानुवाच माभैर्जरेत्वमुत्तिष्ठकामएषकृतोहि
मे याहित्वंमदनुज्ञातःस्वर्गंसुकृतिनांपदं ३९ इत्यादिष्टोभगवताकृष्णेनेच्छाशरीरिणा
त्रिःपरिक्रम्यतंनत्वाविमानेनदिवंययौ ४० दारुकःकृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्यतां वायुं
तुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखंययौ ४१ तंतत्रतिग्मद्युभिरायुधैर्वृतंह्यश्वत्थमूलेकृतकेतनंप
तिं स्नेहप्लुतात्मानिपपातपादयोरथादवप्लुत्यसबाष्पलोचनः ४२ अपश्यतस्त्वच्चरणांबुजंप्र
भोदृष्टिःप्रणष्टातमसिप्रविष्टा दिशोनजानेनलभेचशांतिंयथानिशायामुडुपेप्रणष्टे ४३

३७ ब्रह्मण्यापकृतमेवमननननवापराधइतिचेदतआह यस्येति यस्यात्मयोगरचितंस्वाधीनमायार
चितंविरिंचि प्रभृतयोरुद्रादयश्चयेचान्येगिरांपतयोवेदद्रष्टारस्तेपिनविदुः तस्यतेत्वविंत्यमायस्य
एतदुक्तरूपमपादि अंजसा असद्गतयःपापयोनयः वयंकिंगृणीमःकथयवाणियामः अतएतत्सांत्वनमा
ष्टुमंजरीतिभावः ३८ इच्छाशरीरिणेत्ययंभावः ३९ शुद्धसत्वमयीनिजेच्छाश्रीमूर्तिसंतर्धाय तत्प्रतिकृ
तेरेवैविडंवनमात्रमिति एतदवस्फुटीकरिष्यति देवादयोब्रह्ममुख्याइत्यादिना ४०-४१ तंपतिंश्रीकृष्णंतत्र

भा॰द॰ उद्वीक्षमाणस्य सूतस्य सतः ४४ ४५ निर्याणं योगमार्गेणात्मस्थानमिति निश्चयो नास्तीत्याशयेन ४६ ४७ अवि
टी॰ ज्ञाः हन्यमानाः इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथेति द्रष्टव्ये इति पूर्वेणान्वयः ४८ मन्मायारचनामेतां विज्ञायेति निजस्थाने
१४९ रन्तर्हितत्वात् तिरोधानाभावात् वृथा शोकं मा कुर्वित्यर्थः ४९ श्रीकृष्णान्तर्धानात् कुलस्य विनष्टत्वा

149

एवं ब्रुवति सूते वै योगरुद्धलांछनः रथमुत्पपात राजेन्द्र साश्वध्वज उदीक्षतः ४४ तमन्वगच्छन्
दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ४५ गच्छ द्वारवतीं सूत
ज्ञातीनां निधनं मिथः संकर्षणस्य निर्याणं बन्धुभ्यो ब्रूहि मद्दशां ४६ द्वारकायां च न स्थेयं भ
वद्भिश्च स्वबन्धुभिः मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति ४७ स्वं स्वं परिग्रहं सर्वे आदाय पित
रौ च नः अर्जुनेनाविताः सर्वे इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ ४८ त्वं तु मद्धर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः
मन्मायारचनामेतां विज्ञायोपशमं व्रज ४९ इत्युक्तस्तं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः पुनः तत्पादौ
शीर्ष्ण्युपाधाय दुर्मनाः प्रययौ पुरीं ५० इति श्रीभागवते एकादशस्कन्धे मौसले यदुकुलक्षये त्रिंशो

द्युर्मनाः ५० इति भावार्थदीपिकायामेकादशस्कन्धे त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३० एकत्रिंशे स्वकं धाम जगाम भगवानितः
तेषामवान्तरप्रयाणं वसुदेवादयस्ततः देवानुग्रहलिप्सया यादवो भूत्वो देवाविधायतनान् श्रीशुकः स्वी
स्वकीया धामस्वयन्त्रैव समाविशन् १ मुनयः सनकादयः प्रजेश्वरा मरीच्यादयः १

शुकउ॰ अथ तत्रागमद्ब्रह्मा भ॰

वान्या च समं भवः महेन्द्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्व
राः १

१४५

149A

द्विजाः गरुडलोकवासिनः पत्रिणः मैत्रेयादयश्च २ श्रीभगवतो निर्याणं द्रष्टुकामाः सन्तः परमोत्सुकायस्या
गमनम् तेषामौत्सुक्यकृतं महोत्सवमाह गायन्तश्चेति सार्धेन ३ ४ विभूतीः इन्द्रादींश्च पद्मनेत्रे न्यमीलय
दित्यस्यायं भावः शर्वब्रह्मादिभिः सलोकपालावृतः पाहि वैकुण्ठ किंकरानिति प्रार्थितत्वात् इदानीं स्व
स्वलोकं प्रति नेतुमागतत्वाद्द्रष्टुं चैतेषु दाक्षिण्याद्विचिपिनसमाधिमिव कुर्वन् नेत्रे न्यमीलयदिति ५ यो
गिनामिव स्वच्छन्दमृत्युभ्रमं वारयति लोकाभिरामामिति अयमर्थः योगिनो हि स्वच्छन्दमृत्यवः स्वे

पितरः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः चारणा यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः २ द्रष्टुकामा
भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः गायन्तश्च गृणन्तश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ३ ववृषुः पुष्पवर्षा
णि विमानावलिभिर्नभः कुर्वन्तः संकुलं राजन् भक्त्या परमया युताः ४ भगवान्पितान्वीक्ष्य
विभूतीरात्मनो विभुः संयोज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ५ लोकाभिरामां स्वतनुं धार
णाध्यानमङ्गलम् योगधारणयाग्नेय्यादग्ध्वा धामाविशत्।

ते तु स्वशरीरं आग्नेय्या योगधारणया दग्ध्वा
लोकान्तरं प्रविशन्ति श्रीभगवांस्तु न तथा किं त्वदग्ध्वैव स्वतनुं सहितं एव स्वकं धाम वैकुण्ठाख्यमविशत्
तत्र हेतुः लोकानामभिरामः अभितो रमणो स्थितिर्यस्यास्तां जगदाश्रयत्वेन जगतोऽपि दाहप्रसंगादित्यर्थः
किं च धारणाध्यानयोः सुमङ्गलं शोभनं विषयं इतरथा तयोर्निर्विषयत्वस्यात् इदानीं चोपास्यमुपासका
नां तथैव तद्रूपसाक्षात्कारः फलमात्मिकमिति भावः इच्छाशरीराभिप्रायेण वा यथाश्रुतमेवास्तु न चापि वा।

पाल्मके ५

लोकाभिरामामित्यादिविशेषणानां मानसैक्यप्रसंगान्
नरदेहत्वाद्यनिरोधाय निर्गमनरत्यैव समाप्तं ५

भा.प. ततोन्तं स्वं स्वमेव लोकमागमिष्यतीति सम्भ्रमेण देवादिकृतानां सर्वतो दुन्दुभिनादपुष्पवृष्ट्यादिमहोत्सवोभव
टी. दित्याह दिवीति भूमेः सकाशात् श्रीकृष्णमनुययुः ततः श्रीकृष्णेन तद्दिने सति कृतो गतः इति वितर्क्य
११. लोपि ब्रह्ममुख्या देवादयः स्वधामनि विशन्तं श्रीकृष्णं न ददृशुः तत्र हेतुः अविज्ञातगतिं क्वचित्तद्ध
150 विद्ददृशुश्च ततोतिविस्मिता बभूवुरित्यर्थः ८ अविज्ञातगतित्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति सौदामिन्या।

दिवि दुन्दुभयो नेदुः पेतुः सुमनसश्च खात् सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्चानु तं ययुः ७ देवा
दयो ब्रह्ममुख्या न विशन्तं स्वधामनि अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः ८ सौदामि
न्या यथाकाशे यान्त्या हित्वाभ्रमण्डलं गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः ९ ब्रह्मरुद्राद
यस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः विस्मितास्तां प्रशंसन्तः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा १० राजन्परस्य तनुभृ
ज्जननाप्ययेहा मायाविडम्बनमवेहि यथा नटस्य

गतिर्यथा मर्त्यैर्न लक्ष्यते तथाभ्रमण्डलं हित्वा गच्छतः श्रीकृष्णस्य दैवैरपि न लक्ष्यते किं वक्तव्यं मर्त्यै
रित्यर्थः ९ अभिप्रायापरिज्ञानतः प्रथमश्लोके दृष्टान्तेनास्पष्टमुक्तं दृष्टं दृष्ट्वा पुनस्तमेवार्थं।
प्रपंचयति राजन्निति त्रिभिः परस्य सर्वकारणस्य तनुभृत्सु यादवादिषु जननाप्ययेहाः आविर्भाव
तिरोभावचेष्टाः मायायाः अनुकरणमेवेहि नटो यथा विकृत एव नानारूपैर्जन्मादीन् विडम्बयति तद्वत् १५०

150

आत्मनात्मवयाद्यादवादिपुत्रन्मादिशरीरकायवद्धिसर्गनिरोदिवप्रमाविकृतन एवालमित्याह स्पृष्टेति आत्मनो
स्वयमेवेदं जगत्सृष्ट्वा अन्तर्यामितेनानुविश्य आत्मनमहिम्ना स्वमहिम्ना आत्मनेन पुनरन्यथा मनसोपरतोऽस्मिन्न
वावतारे तत्त्वधावेनिरन्तिगयोरिदृश इत्याह मर्त्येनेति यमेन स्वलोकं प्रतिनीतं गुरुसुतं तेन मर्त्येन तेनैव शरी
रेण यस्मानयत् आनीतवान् शरणदः शरणागतरक्षकः त्वां च ब्रह्मास्त्रदग्धं योऽरक्षितवान् यश्चान्त
कान्तकमपि ईशं श्रीरुद्रं बाणासुरसंग्रामे जितवान् मृगयुं लुब्धकं सदेहेनैव देहेन स्वः स्वर्गमानयत्

स्पृष्टात्मनेदमनुविश्य विहृत्य चान्ते संहृत्य चात्ममहिमोपरतः स आस्ते ११ मर्त्येन यो गुरुसुतं यम
लोकनीतं त्वां चानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धं जिग्येऽन्तकान्तकमपीशमसावनीशः किं स्वावने
स्वरनयन्मृगयुं सदेहं १२ तथाप्यशेषस्थितिसम्भवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक्
नैच्छत्प्रणेतुं वपुरत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् १३

नित्ये अशेषस्थावने स्वरक्षणे अनीशः असमर्थः किं न तु परि समर्थः स्वरि किंचित्कालमत्रैव तेन वपुष्या दिवि
न्यासनिष्टत तथापीति यद्यपि उक्तप्रकारेणाशेषस्य जगतः स्थित्यादिषु अनन्यहेतुर्निरपेक्षकारणं स्व
यं यद्यस्मादशेषशक्तिधृत् तथापि यादवान् संहृत्य निजं वपुः अत्र शेषितं अवशेषितं प्रणेतुं कर्तुं नैच्छत्
स्वयमेव लोकमनयत् तत्र हेतुः मर्त्येन देहेन किंचित्कार्यमिति स्वस्थानामात्मनिष्ठानां दिव्या गतिमि
वप्रकृष्टां दर्शयन् अन्यथा तेऽपि दिव्यां गतिं मनाक्रन्ययोगबलेन देहसिद्धिं विधायात्रैव तेनुयेतरन् जन्माभ्

ष्टिकातर्कमिमावः ३९ ॥ ०

भा. पु.
टी.
१५१
151

एतांस्वकृष्णप्रकाशांपदवींगतिं तेदेवभगवतास्वलोकंगच्छता स्वदेवादीनामपितन्नामधेय उपायश्चिन्त्यत
ग्रासीनमाह दारुकइत्यादि १५ १७ कृष्णरामौस्मृतावपश्यन्तः १८ सदुक्तिभिः सन्त्यापि तथाउक्त

यएतांप्रातरुत्थायकृष्णस्यपदवींपरां प्रयतःकीर्तयेद्भक्त्यातामेवाप्नोत्यनुत्तमां १४ दारु
कोद्वारकामेत्यवसुदेवोग्रसेनयोः पतित्वाचरणावस्रैर्न्यषिंचत्कृष्णविच्युतः १५ कथ
यामासनिधनंवृष्णीनांकृत्स्नशोनृप तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदयाःजनाःशोकविमूर्छिताः १६ तत्र
स्मत्वरिताजग्मुःकृष्णविश्लेषविह्वलाः व्यसवःशेरतेयत्रज्ञातयोघ्नतआननं १७ दे
वकीरोहिणीचैववसुदेवस्तथासुतौ कृष्णरामावपश्यन्तःशोकार्ताःविजहुःस्मृतिं १८
प्राणांश्चविजहुस्तत्रभगवद्विरहातुराः उपगुह्यपतींस्तातचितामारुरुहुःस्त्रियः १९ रा
मपत्न्यश्चतद्देहमुपगुह्याग्निमाविशन् वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रंप्रद्युम्नादीन्हरेःस्नुषाः २० कृ
ष्णपत्न्योविशन्नग्निंरुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः वधूनांनहतानांत्वार्जुनःसांपरायिकं २१

योयेषुतैः नाहंप्रकाशःसर्वस्ययोगमायासमावृतः मूढोयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्यय
मित्यादिभिः नष्टगोत्राणांनष्टसंततीनांसांपरायिकं पिंडोदकानि २१ ० १५१

 २२ २३ २४ आदितआरभ्यश्रीकृष्णचरितकीर्तनेयस्यफलमाह यएतदिति द्वाभ्यां २६ इत्थमिति परमहं
 सगतौ श्रीकृष्णपदं २७ एवमेकादशस्कंधपदभावार्थदीपिका स्वाज्ञानध्वांतभीतेनश्रीधरेणप्रका॥

दत्तानोकारयामासयथावदनुपूर्वशः द्वारकांहरिणात्यक्तांसमुद्रोप्लावयत्क्षणात २२ वर्जयि। ॥ समाप्तश्चायमेकादशस्कंधः ॥
त्वामहाभागश्रीमद्भगवदालय नित्यसन्निहितस्तत्रभगवान्मधुसूदनः २३ स्मृत्याशेषाशुभहरं
सर्वमंगलमंगलं स्त्रीबालवृद्धानादायहतशेषान्धनंजयः इंद्रप्रस्थंसमावेश्यवज्रंतत्राभ्यषेच
यत् २४ श्रुत्वासुहृद्वधंराजन्नर्जुनात्तेपितामहाः त्वांतुवंशधरंकृत्वाजग्मुःसर्वेमहापथं २५
यएतद्देवदेवस्यविष्णोःकर्माणिजन्मच कीर्तयेच्छ्रद्धयामर्त्यः सर्वपापैःप्रमुच्यते २६ इत्थं
हरेर्भगवतोरुचिरावतारवीर्याणिबालचरितानिचशंतमानि अन्यत्रचेहचश्रुतानिगृणन्म
नुष्योभक्तिंपरांपरमहंसगतौलभेत २७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणएकादशस्कंधेएकत्रिंशो
ध्यायः ३१ यद्भुतजगदार्तिशोकशमनीयत्कर्मसत्कर्मभूर्यन्यादृष्टितकामधेनुरमलायद्वीरस
द्वीरिपुः यस्यानुस्मरणाभवापहरणायस्योदितंभूरितंविष्णोस्तुग्रहविग्रहःसभवतांभूयाच्छ्रियेपावहं दि
रिता ९ इतिश्रीभागवतेभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायामेकादशस्कंधेएकत्रिंशोध्यायः १५२

11th Skand.